

ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ФЕДОРОВА АНАСТАСІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 81'37: 811.1/.2

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ СЕМАНТИКИ В
ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ**

10.02.15 – Загальне мовознавство

Філологічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ А. О. Федорова

Науковий керівник: Іліаді Олександр Іванович, доктор філологічних наук, професор.

Кропивницький – 2019

АНОТАЦІЯ

Федорова А. О. Становлення правової термінологічної семантики в індоєвропейських мовах. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.15 «Загальне мовознавство». – Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Кропивницький, 2019; Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2019.

Історія правової лексики сягає додержавної доби давніх народів, адже відносини всередині суспільства обов'язково передбачають наявність суми спеціальних лексем, які називають реалії цих відносин, чітко позиціонуючи ті чи ті норми звичаєвого права, що у науковій літературі дістали визначення «передправо» (*prédroit*) (термін Л. Жерне). Зміст понять передправа, як і його наступника (давнього права), може бути встановлений завдяки ретроспективному історичному вивченню його мови (текстів, їхніх компонентів – слів), що уможливорює побудування історії мови права, дає підстави для реконструкції індоєвропейських ритуально-правових старожитностей на вербальному рівні (О. І. Фалілеєв, В. М. Топоров, Вяч. Вс. Іванов). При цьому необхідно розуміти, що в архаїчній передправовій культурі індоєвропейських народів (передусім тих, чия правова лексика є об'єктом дослідження) не існувало межі між правом, релігією, міфом, поезією та мораллю. Ці феномени суспільної свідомості були неподільно пов'язані у синкретичній свідомості давніх етносів, і синкретизм частково зберігався як у додержавний період, так і в добу ранніх державних утворень. Відповідно, кожна лінгвістична студія, що має на меті вивчення історії мови права, повинна враховувати складний культурологічний аспект проблеми.

Основна увага у дослідженні сконцентрована на таких носіях історико-мовної та культурно-правової інформації, як правова лексика і правові мікротексти, у рамках яких лексика діставала юридичної семантики. Зокрема, у дисертації пропонується термін *правовий мікротекст* – мінімальна, завершена у смислового відношенні мовна формула для опису типових ситуацій, послідовності

дій (процедури) чи атрибуції об'єктів/суб'єктів діяльності, властивих давньому праву. Мета виділення запропонованих у дослідженні правових мікротекстів – пояснення джерел термінологічного правового значення в аналізованій лексиці, яке з часом виникало у відповідних словах саме у складі такого роду правових мікротекстів. Пізніше лексика, яка у рамках цих формул набувала правової семантики, відокремлювалася від них у своєму вжитку, і далі функціонувала вже як самостійний правовий термін. Звідси логічний *висновок про вторинність правового терміна щодо правового мікротекста-формули*. Отже, маємо дві категорії лексичних і фразеологічних одиниць: *архаїчна* – правовий мікротекст, *інноваційна* – правовий термін.

У дисертаційному дослідженні було виділено декілька груп правових формул (правових мікротекстів), що показують послідовні етапи розвитку передправового мислення праіндоєвропейців та правової культури їхніх нащадків (германців, слов'ян, іранців). Зокрема, до **першої (найдавнішої) групи** правових формул (праіндоєвропейські мікротексти) належать *установлювати правду* (ритуал священної угоди), *закликати правду, суд судити* (спільна дія колективу), *брати (взяти) помсту, кровна помста, брати (взяти) кров* (ритуал, спрямований на відновлення «балансу крові»). Через відсутність правової свідомості (вона має порівняно пізній вік) принагідно до цього етапу мовної історії ми можемо говорити не про право, а лише про його антецедент – передправо, який має мовне оформлення у вигляді спеціальних правових мікротекстів (елементів мови права). Семантика **другої групи** правових мікротекстів (сформовані у період ареальних контактів носіїв трьох мов) *правити твердою/залізною рукою, моє слово – закон, творити суд* і його синоніми *чинити суд, вершити суд, дати суд, правити суд, шукати/знаходити істину/правду, встановлювати істину, бути сповненим помсти, мати абсолютну владу, відомстити кров* демонструє яскраво виражену правову специфіку, зумовлену особливістю здійснення правових актів і переживання правового стану (*бути сповненим помсти, мати абсолютну владу*). Деякі мікротексти зберігають відлуння зв'язку з ритуалом, зокрема, це вказівка на символічне указання жестом чи словом (*моє слово – закон*), ритуальний обмін для

встановлення «балансу» крові (*відомстити кров*). Це не дивно, оскільки деякі аспекти суспільного життя (у тому числі й правовий побут) лишалися значною мірою ритуалізованими навіть у добу державності з її розвинутою правовою культурою. **Третя група** формул засвідчує збереження традицій творення правової термінологічної семантики в окремих мовах. Зокрема, у рамках аналізованого матеріалу виділяються мікротексти для опису практики застави, процесу встановлення провини на суді, характеристики суду як справедливого діяння, як процесу, констатації факту наділеності правом взагалі (переживання правового відчуття), для характеристики клятви.

Усі три категорії мікротекстів хронологічно розшаровуються на: 1) сформовані в рамках мови ритуалу (перша група) – етап передправа; 2) сформовані в рамках мови права, яка обслуговувала правову техніку, тобто суму правових актів і приписів щодо послідовності, мотивованості та порядку їхнього застосування (друга та третя групи) – етап існування права. Цей висновок повністю підтверджується структурою еволюційної моделі семантики, яка віддзеркалює етапи процесу становлення термінологічного правового значення. Еволюційна модель семантики – основний метод і процедурна схема пояснення історії правового значення (і загалом системи значень), завдяки якому стає можливим виділення етапів семантичної еволюції лексики на шляху набуття нею юридичного значення. Структура її передбачає два основних стадіальних елементи: ритуальний і правовий, які відбиваються у практиці ритуалу і правовій практиці та мають вираження у семантиці ритуалу і правовій семантиці, співвідношення між якими часто становлять співвідношення примарного і секундарного.

Отже, **ЕМС** (*еволюційні моделі семантики*) пояснюють механізм та послідовність етапів семантичної еволюції системи спільнокореневих (генетично тотожних) форм на шляху їхньої правової спеціалізації. ЕМС – це типові (і цей факт визначається процедурно) схеми розвитку значення. Ми вважаємо за потрібне говорити про *моделі* семантичних законів, а не про власне *закони* тому, що *закон* як установлений (за наслідками його дії) факт *діє/діяв* у *чітко*

визначених комбінаторних і позиційних умовах. За наявності матеріалу пам'яток еволюційні моделі семантики (повторення ЕМС у кількох мовах указує на прояв моделі семантичного закону) будуються за *перспективним* принципом, який полягає у просуванні від найдавніших засвідчених станів семантики до найпізніших. Аналіз германської, слов'янської та іранської лексики дозволив виокремити сімдесят дев'ять ЕМС.

Узагальнення всіх виведених ЕМС дозволяє класифікувати їх за принципом репрезентованості/відсутності у лексико-семантичній системі трьох, двох чи однієї з мов:

1. У всіх досліджуваних мовах засвідчені такі ЕМС: (лексико-семантична група «Влада, володар, правити») 'могти' → 'могутність' → 'влада' (іран., слов'ян. форми з етимомом *ksē(i)- і слов'ян., герм. з етимомом **mogh-*), 'рука' → 'влада' (сума неспоріднених між собою форм); (лексико-семантична група «Закон, (релігійне) право») 'встановлювати' → ('(релігійний) звичай') → 'закон'; 'закладати (в) основу' → ('(релігійний) звичай') → 'закон' (герм., слов'ян. та іран. форми, похідні від і.-є. **legh-*, а також етимологічно різні форми, що демонструють цю саму ЕМС); (лексико-семантична група «(Кровна) помста») 'рахуватися з чимось' → 'карати', 'мститися' ↔ 'відшкодовувати', 'платити ціну, штраф', 'спокутувати (провину)' (іран., слов'ян. форми з і.-є. **k^hei-*, **k^hoinā-* і герм. – з іншою основою).

2. У слов'янських та іранських мовах репрезентовані такі ЕМС: (лексико-семантична група «Закон, (релігійне) право») 'воля', 'бажання' → 'право' (етимологічно тотожні форми); (лексико-семантична група «Застава») 'ціна' → 'застава' (споріднені форми).

3. У германських та іранських мовах засвідчені такі ЕМС: (лексико-семантична група «Влада, володар, правити») 'спрямовувати', 'робити прямим' → 'володар, правитель' і 'прямий', 'праведний', 'справедливий' → 'володар, правитель' (?) (споріднені утворення), 'перший (серед народу)' → 'володар' (неспоріднені утворення).

4. У германських і слов'янських мовах репрезентовані такі ЕМС: (лексико-семантична група «Влада, володар, правити») ‘сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’ (етимологічно тотожні утворення), ‘спрямовувати (= правити)’ → ‘правління’, ‘влада’ (генетично різні форми); (лексико-семантична група «Закон, релігійне право») ‘слово’ → ‘закон’ (неспоріднені форми); (лексико-семантична група «(Кровна) помста») ‘приносити жертву, жертвувати’ → ‘помста, відплата’ → ‘платити’ (споріднені лексеми).

5. Решта ЕМС засвідчена лише у словнику однієї групи досліджуваних мов, або має історико-семасіологічні й етимологічні відповідники поза рамками індоєвропейського вокабуляра, обраного для дослідження. У ряді випадків аналогії вдалося знайти загалом за межами індоєвропейських мов.

Таким чином у ході дослідження було виділено регулярно повторювані у різних мовах семантичні зрушення, які призвели до формування відповідної термінологічної семантики у генетично споріднених і неспоріднених словах, наприклад: ‘сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’, ‘збільшувати, примножувати силу’ → ‘здобувати владу, вплив’, ‘рука’ → ‘влада’; ‘хапати’, ‘збирати’ → ‘рука’ → ‘влада’, ‘спрямовувати’, ‘робити прямим’ → ‘володар, правитель’ і ‘прямий’, ‘праведний’, ‘справедливий’ → ‘володар, правитель’ (?), ‘сильний’ → ‘володар’, ‘кермо’ → ‘керувати човном, кораблем’ → ‘правити’ та ін.

Спостереження за сукупністю виокремлених ЕМС створює наукову перспективу не лише для мовознавства (закономірності формування й закріплення правової семантики), а для історії права, оскільки допоможе відновити мовний аспект давньої моделі здійснення влади та закону як одного з важливих аспектів архаїчної правової культури.

Ключові слова: правова термінологія, еволюційна модель семантики, індоєвропейські мови, становлення правової свідомості, правовий мікротекст.

ABSTRACT

Fedorova A. O. Formation of the legal terminological semantics in the Indo-European languages. – Qualification research paper. Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in Philology (PhD): Speciality 10.02.15 “General Linguistics”. – Central Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kropyvnytskyi, 2019; The State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky”, Ministry of Education and Science of Ukraine, Odesa, 2019.

The history of the legal language dates back to a pre-state era of bygone nations, because the relations inside the society necessarily presuppose the presence of the overall amount of special lexemes, which name the realia of these relations, sharply positioning these or those standards of the common law, which were defined as the “pre-law” (*prédroit*) (the term was offered by L. Zherne) in the scientific literature. The content of the notion of the pre-law, similarly as its successor (an old-established law), may be revealed due to the retrospective historic analysis of its language (texts, their components – words), which allows for shaping the history of the legal language, affords ground for the reconstruction of the Indo-European ritual and legal antiquities on the verbal level (O. I. Falileev, V. M. Toporov, Vyach. Vs. Ivanov). Herewith, one shall understand that in the archaic pre-law culture of Indo-European nations (primarily those whose legal language is the subject of inquiry) there were no boundaries between law, religion, myth, poetry and ethics. These phenomena of social consciousness were entirely connected in the syncretic consciousness of old standing nations, and that syncretism partially remained both in the pre-state period and in the period of early state formations. Respectively, every linguistic work that contemplates to investigate the history of the legal language should take such a complicated cultural aspect of the problem into consideration.

The main focus on the research is focused on such historical and linguistic, cultural and legal media as legal lexis and legal microtexts, within the framework of which the lexis exercised the juridical semantics. The term *legal micro-text* is put forward in the thesis meaning a minimal, accomplished in the notional sense linguistic

formulae aimed at describing some typical situations, succession of actions (procedure), and ascription of objects/subjects of activities, that are distinctive of the ancient law. The intent to distinguish legal micro-texts in the research is aimed at explaining the sources of terminological legal meaning in lexis under research; it has been proved that the legal semantics appeared in the words with the course of time. The lexes, which happened to be within these formulae influence, got the legal semantics, formed their functional sphere, and turned into independent legal terms. Consequently, we may draw a *conclusion of the secondary character of the legal term concerning the legal micro-text-formula*. Therefore, there are two categories of lexical and phraseological legal units: *archaic* – the legal micro-text, and *innovative* – the legal term.

In the scientific paper several groups of the legal formulae (legal micro-texts) were singled out to show consecutive stages of the pre-legal thinking development in Proto-Indo-European mentality and legal culture of their descendants (Germanic, Slavic and Iranian people). In particular, to the **first (the most archaic) group** of legal formula (Proto-Indo-European micro-texts) belong the following units: *to establish truth* (the ritual of a sacred agreement), *call for the truth*, *to try a case in court* (a common deed of a group), *to take revenge, blood feud, to take blood* (the ritual, which is aimed at the renewal of the “balance of blood”). Because of the absence of legal consciousness (it has a comparatively late age) opportunely to this stage of the language history, we may speak here not about the law, but about its antecedent – the pre-law, which has the language registration in the form of special legal micro-texts (elements of the legal language). The semantics of the **second group** of the legal micro-texts (formed in the period of areal contacts of the speakers of three languages) are as follows: *to rule with an iron/ firm hand, my word is the law, to administer justice* and their synonyms *to carry out (administer justice), to manage justice, to give justice, to manage court, to search for/ find the truth, to establish the truth, to be filled with vengeance, to have the absolute power, to revenge the blood*; they show a strikingly marked legal specificity caused by the peculiarity of the execution of legal acts and experiencing legal state (*to be filled with vengeance, to have the absolute authority*). Some micro-texts preserve an echo of the connection with some ritual, in particular, this is a suggestion at a symbolic

indication with the help of a gesture or a word (*my word is the law*), a ritual exchange for the institution of the “balance” of blood (*to revenge the blood*). This is not strange, because some aspects of social life (including a legal mode of life) stayed ritualized largely even in the epoch of having a sovereign state with its developed legal culture. The **third group** of the formulae attests preserving traditions of forming legal terminological semantics in separate languages. The analyzed material demonstrated that some micro-texts can be used for the description of the praxis of pledge, the process of ascertainment of guilt during the trial, the characteristics of the trial as a just deed, as a process, a statement of the fact of a legal lodgement in general (experiencing legal feeling), for the characteristics of an oath.

All three categories of microtexts are exfoliated chronologically into 1) those which are formed within the language of a ritual (the first group) – the pre-law stage; 2) those which are formed within the limits of the legal language that served the legal technique, i. e. the aggregate of legal acts and provisions concerning the succession, motivation and consecution of its application (the second and the third groups) – the stage of the law existence. This conclusion is totally supported by the structure of the evolutionary model of semantics that illustrates the stages of the process of the terminological legal meaning stabilization. The evolutionary semantic model is the main method and procedural scheme that explains the evolution of legal meaning (and in general the system of meanings); due to this development it is possible to distinguish the stages of the semantic evolution of the lexis on its way of acquiring the juridical meaning. Its structure presupposes two main stage elements: ritual and legal that are manifested in both the ritual and legal practice and are expressed in the semantics of the ritual and legal lexical units, the correlation between which often reflects the correlation between the primary and secondary ones.

Thus, the EMS (evolutional models of semantics) explain the mechanism and the succession of the stages of the semantic evolution of the systems of joint root forms (genetically identical) on the way of their juridical specialization. EMS are typical (and this fact is defined in a procedural way) schemes of the development of the meaning. We consider it necessary to speak here about *models* of the semantic laws, but not

properly about laws, because a *law* as an established (according to the results of its action) fact functions/functioned in strictly determined combinatorial and positional conditions. The material of literary monuments being present, evolutionary semantic models (the repetition of EMS in several languages indicates the manifestation of the model of a semantic law) are built according to a perspective principle, which consists in the advancement from the oldest attested states of semantics to the latest. The analysis of Germanic, Slavonic and Iranian lexes let us single out seventy nine EMS.

In order to generalize all the derived EMS, let us classify them according to the principle of representativeness/absence in the lexico-semantic system of three, two or one languages:

1. In all languages under study such EMS are testified: (lexico-semantic group “Power, master, to rule”) ‘be able to’ → ‘strength’ → ‘power’ (Iran., Slav. forms with the etymon *ksē(i)- and Slav., Germ. With the etymon *mogh-), ‘hand’ → ‘power’ (the sum of noncognate forms); (lexico-semantic group “Law, (religious) law”) ‘to place, to set up’ → ((religious) custom’) → ‘law’; ‘to put, to lay, to set as principle’ → ((religious) custom’) → ‘law’ (Germ., Slav. and Iran. forms, derived from I.-E. *legh-, and also etymologically different forms that demonstrate the same EMS); (lexico-semantic group “(Blood) feud”) ‘to take into consideration, to reckon with’ → ‘to punish, to inflict penalty on’, ‘to take vengeance’ ↔ ‘to compensate, to repay’, ‘to pay some price, to pay a penalty’, ‘to atone for guilt’ (Iran., Slav. forms from I.-E. *k^hei-, *k^hoinā- and Germ. – with a different stem).

2. In Slavonic and Iranian languages such EMS are represented as: (lexico-semantic group “Law, (religious) law”) ‘will’, ‘wish, volition’ → ‘law (as right, power)’ (etymologically identical forms); (lexico-semantic group “Pledge”) ‘price’ → ‘pledge’ (cognate forms).

3. In Germanic and Iranian languages such EMS are attested: (lexico-semantic group “Power, ruler, rule”) ‘to direct’, ‘make smth straight’ → ‘master, ruler’ and ‘straight’, ‘pious’, ‘just, righteous’ → ‘master, ruler’ (?) (cognate formations), ‘the first (among the people)’ → ‘master’ (noncognate formations).

4. In Germanic and Slavonic languages such EMS are attested: (lexico-semantic group “Power, master, to rule”) ‘strength’, ‘be strong’ → ‘power’, ‘to reign, be in power’ (etymologically identical formations), ‘to direct (= to govern, to guide)’ → ‘government, administration’, ‘power, authority’ (genetically different forms); (lexico-semantic group “Law, religious law”) ‘word’ → ‘law’ (noncognate forms); (lexico-semantic group “(Blood) feud”) ‘to sacrifice’ → ‘feud, requital’ → ‘to pay’ (cognate lexemes).

5. Other EMS are attested only in the dictionary of one group of the languages under study, or they have historic, semasiological and etymological counterparts beyond the limits of the Indo-European vocabulary that was chosen for the research. In some cases it was possible to find the correspondences in general beyond the limits of the Indo-European vocabulary.

Thus, within the course of the research, semantic models, which are regularly repeated in different languages, were singled out, that led to the formation of the corresponding terminological semantics in genetically cognate and noncognate words, e.g., ‘strength, power’, ‘be strong’ → ‘power, authority’, ‘to reign, be in power’, ‘to increase, to enhance strength, power’ → ‘to gain power, authority’, ‘hand’ → ‘power’; ‘to snatch’, ‘gather, collect’ → ‘hand’ → ‘power, authority’, ‘to direct (= to govern, to guide)’ → ‘master, ruler’ and ‘straight’, ‘pious’, ‘just, righteous’ → ‘master, ruler’ (?), ‘strong’ → ‘master, ruler’, ‘rudder, helm’ → ‘to steer a boat, ship’ → ‘to rule, to govern’ and others.

The observation of the aggregate number of EMS revealed creates potential for a scientific research not only in the field of Linguistics (the regularity of the formation and fixing of the legal semantics), but also in the area of Law, because it will contribute to rethinking of the linguistic aspects of a long-drawn model of exercising of power and law as one of the important aspects of the archaic legal culture.

Key words: legal terminology, evolutionary semantic model, Indo-European languages, formation of legal consciousness, legal micro-text.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у фахових виданнях України:

1. Федорова А. А. Типология номинации сакральных терминов со значением ‘*animus*’, ‘*anima*’ в индоевропейских языках. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 26. С. 180–195.

2. Федорова А. О. Семантика номінації термінів ЛСГ «Влада» в індоєвропейських мовах. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 115. С. 338–343.

3. Федорова А. О. Семантика номінації термінів лексико-семантичної групи «Влада» в індоєвропейських мовах. II. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 28. С. 203–216.

4. Федорова А. О. Семантика номінації термінів ЛСГ «Застава» у германських, слов'янських та іранських мовах (на індоєвропейському фоні). *Функциональная лингвистика* : сб. науч. работ / Крымский республиканский институт последипломного педагогического образования. Симферополь, 2013. № 5. С. 409–413.

5. Федорова А. О. Становлення семантики термінів лексико-семантичної групи «(Релігійне) право» в індоєвропейських мовах. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 27. С. 189–204.

6. Федорова А. О. К семантической истории терминов лексико-семантической группы «Суд» в славянских языках. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах* : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2014. Вип. 29. С. 150–160.

7. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням ‘(Кровна) помста’ у германських та слов'янських мовах (історико-семасіологічний етюд). *Наукові*

записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): *Folia linguistica comparativa*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Випуск 133. С. 128–145.

8. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням ‘(Кровна) помста’ у германських, слов’янських та іранських мовах (історико-семасіологічний етюд). *Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць*. Чернівці : Видавничий дім «Родовід», 2014. Вип. 708–709 : Германська філологія. С. 154–159.

9. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням ‘(крровна) помста’ у германських, слов’янських та іранських мовах (історико-семасіологічний етюд). II. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 129. С. 225–230.

10. Федорова А. О. Архаїчні правові терміни на позначення провини у германських та слов’янських мовах. *Науковий збірник Київського університету імені Бориса Грінченка «Studia philologica»*. Київ : Видавництво, 2015. Вип. 5. С. 62–67.

11. Федорова А. О. Правовий мікротекст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : Видавець Лисенко В. Ф., 2015. Вип. 137. С. 149–154.

12. Федорова А. О. До історії семантики кількох германських та іранських архаїчних правових термінів на позначення провини. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки (Мовознавство)» : збірник наукових праць*. Дрогобич, 2016. Вип. №6. С. 197–199.

13. Федорова А. О. Історико-семасіологічний аспект розвитку поняття «Wergeld»/ «**Ві́ра**» у германських та давньоруській мовах. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки : Studia semasiologica*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 160. С. 101–112.

14. Федорова А. О. Моделювання семантичних процесів та еволюційна модель семантики. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського: Лінгвістичні науки*. Одеса, 2018. Вип. 27. С. 105–118.

15. Fedorova A. O. Germanic and Slavonic Etymological and Semasiological Parallels (Terminology of Court). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. Вип. 165. С. 276–279.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

16. Федорова А. А. К семантической истории терминов ЛСГ «Суд» в германских языках. I: П.-герм. *dōmaz. *Zbiór raportów naukowych. «Międzynarodowa konferencja naukowa wymiany osiągnięć naukowych»* (30.08.2014–31.08.2014). Warszawa : Wydawca : Sp. z. o. o. «Diamond trading tour», 2014. P. 48–57.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

17. Федорова А. О. Про мову давньогерманського права : релікти правових формул. На перетині мови і права : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 22 лютого 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 45–52.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ МОВ.....	18
ПЕРЕЛІК ІНШИХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ I. ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА ПРАВОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК МОВНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ.....	27
1.1. Визначення правової свідомості з погляду мовознавства.....	27
1.2. Правова лексика і поняття «релігійно-правовий термін» у хронологічних рамках його існування.....	30
1.3. Синкретизм сакрального та юридичного складників індоєвропейської правової термінології.....	35
1.4. Поняття правового мікротексту і його експлікаторів.....	39
1.4.1. Формули праіндоєвропейської доби.....	45
1.4.2. Пізні формули періоду ареальних контактів окремих індоєвропейських мов.....	48
1.4.3. Формули, що виникли незалежно в мові права окремих мов.....	52
1.4.4. Співвідношення ідеологічної семантики правових мікротекстів.....	54
Висновки до РОЗДІЛУ I.....	56
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИКИ ПРАВОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ.....	58
2.1. Стан методики дослідження еволюції термінологічної семантики у традиційних мовознавчих студіях.....	58
2.2. Загальні теоретичні принципи дослідження індоєвропейської правової термінології.....	61
2.3. Принципи семасіологічного дослідження правової лексики.....	65
2.3.1. Семантична реконструкція.....	66
2.3.2. Контекстуальний аналіз.....	69
2.3.3. Аналіз словникових дефініцій.....	71
2.3.4. Інтерпретація явищ профанації та синкретизму значень.....	71
2.3.5. Виявлення ізосемантичних рядів слів.....	73

2.4. Моделювання семантичних процесів та еволюційна модель семантики.....	75
Висновки до РОЗДІЛУ II.....	83
РОЗДІЛ III. ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ СЕМАНТИКИ У ГЕРМАНСЬКИХ, СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА ІРАНСЬКИХ МОВАХ.....	
3.1. Генеза значень ‘влада’, ‘володар’, ‘правити’.....	85
3.1.1. Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій.....	85
3.1.2. Значення, сформовані в рамках правової практики.....	92
3.1.3. Спільність і розбіжності у семантичній спеціалізації правової лексики.....	102
3.1.4. Семантичні універсалії у правовій термінології.....	104
3.2. Генеза значень ‘закон’, ‘(релігійне) право’.....	108
3.2.1. Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій.....	109
3.2.2. Значення, сформовані в рамках правової практики.....	118
3.2.3. Спільність і розбіжності у семантичній спеціалізації правової лексики.....	120
3.2.4. Семантичні універсалії у правовій термінології.....	122
3.3. Генеза значення ‘застава’.....	125
3.3.1. Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій.....	127
3.3.2. Значення, сформовані в рамках правової практики.....	131
3.3.3. Спільність і розбіжності у семантичній спеціалізації правової лексики.....	134
3.3.4. Семантичні універсалії у правовій термінології.....	135
3.4. Генеза значення ‘(кровна) помста’.....	135
3.4.1. Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій.....	137
3.4.2. Значення, сформовані в рамках правової практики.....	154
3.4.3. Спільність і розбіжності у семантичній спеціалізації правової лексики.....	161
3.4.4. Семантичні універсалії у правовій термінології.....	163

3.5. Генеза значень ‘суд’, ‘суддя’	164
3.5.1. Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій.....	165
3.5.2. Значення, сформовані в рамках правової практики.....	174
3.5.3. Спільність і розбіжності у семантичній спеціалізації правової лексики.....	190
3.6. Співвідношення ритуального і правового чинників у процесі термінологізації семантики.....	192
Висновки до РОЗДІЛУ III.....	197
ВИСНОВКИ.....	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	229
ДОДАТОК А.....	239
ДОДАТОК Б.....	244
ДОДАТОК В.....	250
ДОДАТОК Г.....	258
ДОДАТОК Ґ.....	265
ДОДАТОК Д.....	268
ДОДАТОК Е.....	288
ДОДАТОК Є.....	289
ДОДАТОК Ж.....	292

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ МОВ І ДІАЛЕКТІВ

авест. – авестська	д.-рус. – давньоруська
авест. г. – авестська (діалект «Гат»)	д.-сакс. – давньосаксонська
авест. п. – авестська пізня	д.-сканд. – примова германських мов скандинавської групи
алб. – албанська	д.-фр. – давньофранцузька
англ. – англійська	д.-фриз. – давньофризька
англ.-сакс. – англосаксонська	д.-чес. – давньочеська
бактр. – бактрійська	і.-є. – індоєвропейська
балт. – балтійська	інд. – індійська
башк. – башкірська	інд.-іран. – індоіранський мовний стан
бел. – белуджська	ісл. – ісландська
блр. – білоруська	італ. – італійська
болг. – болгарська	ішк. – ішкашимська
вал. – валлійська	кельт. – кельтська
вірм. – вірменська	кеш. – кешеї
в.-луж. – верхньолужицька	кл. перс. – класична перська
вон.(іш.) – вонішуні	кохр. – кохруді
гал. – галльська	курд. – курдська
герм. – германська	курм. – курманджі
гіл. – гілянська	лат. – латинська
гол. – голландська	лит. – литовська
гот. – готська	лтс. – латиська
гр. – грецька	макед. – македонська
д.-англ. – давньоанглійська	ман. – маніхейські тексти середньоперською, парфянською і согдійською мовами
дат. – датська	мдж. – мунджанська
д.-брет. – давньобретонська	мід. – мідійська
д.-вал. – давньоваллійська	муг. – согдійська мова документів з гори Муг
д.-в.-н. – давньоверхньонімецька	нідерл. – нідерландська
д.-гр. – давньогрецька	нім. – німецька
дигор. – дигорський діалект осетинської мови	н.-луж. – нижньолужицька
д.-інд. – давньоіндійська	норв. – норвезька
д.-іран. – давньоіранська	осет. – осетинська
д.-ірл. – давньоірландська	оск. – оскська
д.-ісл. – давньоісландська	парф. – парфянська
д.-корн. – давньокорнуольська	п.-герм. – прагерманська
д.-перс. – давньоперська	перс. – перська
д.-пол. – давньопольська	пехл. – середньоперські тексти, написані пехлевійським письмом
д.-прус. – давньопрусська	п.-іран. – праіранська

п.-кельт. – пракельтська

пол. – польська

полаб. – полабська

прус. – пруська

псл. – праслов'янська

пшт. – пашто (пушту)

рос. – російська

рос.-ц.-сл. – російськоцерковно-слов'янська

с.-англ. – середньоанглійська

с.-брет. – середньобретонська

с.-вал. – середньоваллійська

с.-в.-н. – середньовісхіднонімецька

сед. – седеї

серб. – сербська

с.-ірл. – середньоірландська

скіф. – скіфська

слвн. – словенська

слвц. – словацька

слов'ян. – слов'янська

с.-н.-н. – середньонісхіднонімецька

согд. – согдійська

согд. будд. – буддійські тексти, написані согдійською мовою

с.-перс. – середньоперська

ст.-рос. – староросійська

ст.-сл. – старослов'янська

ст.-укр. – староукраїнська

тадж. – таджицька

тат. – татарська

тур. – турецька

тюрк. – тюркська

укр. – українська

умбр. – умбрська

фр. – французька

хет. – хетська

хор. – хорезмійська

хорв. – хорватська

хр. – християнські тексти согдійською мовою

хс. – хотаносакська

чес. – чеська

швед. – шведська

ПЕРЕЛІК ІНШИХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

безособ. – безособове

букв. – буквально

див. – дивись

діал. – діалект, діалектне

заст. – застаріле

ін. – інше

ЛСГ – лексико-семантична група

напр. – наприклад

перен. – переносне значення

пізн. – пізнє

под. – подібне

пор. – порівняй

р. – рік

ран. – раннє

рефл. – рефлексив

рідк. – рідкісне

ст. – століття

суф. – суфікс, суфіксальний

суч. – сучасне

т. с. – те саме

acc. – Accusativus, знахідний відмінок

adj. – прикметник

Gen. – Genetivus, родовий відмінок

hapaх – слово, що трапляється в

певному корпусі текстів лише раз

neutr. – середній рід

part. – дієприкметник

perf. – Perfectum, минулого часу,

доконаного виду

pl. – множина

sing. – однина

subst. – іменник

superl. – superlativus, найвищий ступінь

verb. – дієслово

ВСТУП

Значні кроки, зроблені загальним мовознавством за останні п'ятдесят років, зумовили вироблення ефективної, високоточної методології аналізу систем мов різного типу, процедури виділення і верифікації універсального й унікального в організації їхніх парадигм. Зосередження уваги фахівців переважно на удосконаленні практики формального опису лексичних одиниць зумовлене одним із основних завдань загальної лексикології – розподілом слів за подібністю (об'єднання у системи та гнізда) і суміжністю (об'єднання у ряди). Однак воно призвело до значних лакун у системі наукових уявлень про відмінне і типове у семантичних процесах, які протікали/протікають в однакових лексико-семантичних групах (далі – ЛСГ) різних мовних груп. Зокрема, спеціально не акцентувалося на: а) напрямках і джерелах цих процесів; б) причинах їхнього відтворення у часі; в) причинах паралелізму чи тотожності в семантичній організації тематичних груп у різних мовах.

Відсутність спеціальної уваги до відповідного аспекту семасіології в германському, слов'янському та іранському мовознавстві позначилася на недосконалості сучасної методики опису культуруносної семантики, техніці виділення прототекстів (найдавнішої фразеології), виділенні семасіологічних універсалій тощо. Фактично сьогодні існує лише невелика кількість праць, які певною мірою заповнюють методичні пробіли семасіології (студії М. М. Покровського, Е. Бенвеніста, Т. В. Гамкрелідзе, В'яч. Вс. Іванова, Р. О. Будагова, О. Є. Анікіна, Г. В. Дибо, Т. О. Черниш, В. В. Левицького, О. Г. Мікіної, А. Ф. Журавльова, Г. А. Залізник, О. І. Іліаді, Р. М. Ситняк [161; 24; 25; 26; 12; 13; 4; 63; 237; 106; 108; 110; 126; 71; 73; 74; 85; 178]), проте вони не можуть вирішити всієї суми проблем теорії та методики загальної семасіології.

Вкрай важливе завдання для вивчення механізму процесів формування і зміни значень із позицій загальної семасіології становить розгляд групи лексем – носіїв культурних концептів у кількох мовних групах (в ідеалі – кількох мовних сім'ях). Зокрема, йдеться про основні правові терміни: аналіз закономірностей формування їхньої семантики у різних мовах дає підстави для виділення моделей

(схем) смислових зрушень, які, крок за кроком, призвели до стабілізації відомого термінологічного значення. Узагальнення результатів моделювання еволюції семантики дає ключ до виділення правових мікротекстів, тобто регулярно відтворюваних у групі споріднених мов сталих термінологічних словосполучень-формул для опису релігійно-правового побуту. Особливої ваги таке моделювання набуває при вивченні матеріалу мов, які мали тісні культурні контакти, внаслідок чого була вироблена сума спільних рис (у тому числі – шаблонів породження термінологічної семантики) і формул, за якими будуються словосполучення етично-правового і релігійного характеру. Отже, увага до цієї частини вокабулярія будь-якої мови обіцяє високий ступінь наукової репрезентативності у висвітленні мовного аспекту становлення відповідних соціальних і культурних реалій, еволюції відповідних понять.

Таким чином, **актуальність** дисертації зумовлена інтересом, який становить вивчення культураносної семантики правової термінології, необхідністю вдосконалення методики дослідження еволюції цієї семантики і відсутністю у вітчизняному та закордонному мовознавстві спеціальної комплексної семасіологічної студії, чиїм об'єктом була би правова термінологія германської, слов'янської та іранської правових культур, які мають типологічно спільні риси.

Об'єкт дослідження – германська, слов'янська та іранська правова термінологія – сукупність лексем на позначення ключових реалій (об'єктів, суб'єктів і процесів) найдавнішого індоєвропейського права й релігії.

Предметом дослідження слугують семантико-словотвірні особливості досліджуваної лексики; система семантичних співвідношень між аналізованими етимологічно спорідненими формами.

Матеріал дослідження – лексика і фразеологія германських (485 лексичних одиниць і 47 п.-герм. коренів), слов'янських (430 лексичних одиниць і 78 псл. коренів), іранських (350 лексичних одиниць і 60 п.-іран. коренів) мов, а також 138 і.-є. основ (загалом 2865 семем), ексцерпована зі словників (тлумачних, діалектних, історичних, етимологічних), пам'яток писемності та досліджень із

лексикології, семасіології та етимології. Додатково було залучено фактаж інших мов (322 лексичні одиниці, = 663 семем) з аналогічними змінами значення у споріднених і неспоріднених формах. Загальна кількість залучених до аналізу лексем сягає 1910 (= 3528 семем).

Хронологічні обмеження у доборі матеріалу. Оскільки іранська правова термінологія у добу ісламізації іранських народів зазнала значного арабського впливу, значна кількість одиниць арабського чи тюркського походження, що відбиває чужорідні реалії правового побуту, лишилася поза рамками дослідження. Тут розглянуті лише іранські лексеми з індоєвропейськими витоками. Так само ми змушені лишити за межами дослідження ряд правових термінів англійського словника, запозичених із французької мови у період нормандського завоювання (і в пізнішу добу) або з латини під час розширення її функцій у мовній політиці давньої Англії, що загалом призвело до втрати групи власне англійських правових термінів. Такі запозичення можуть братися до уваги лише у тому разі, коли певна французька чи латинська лексема, що не мала правової семантики, розвинула її в англійському мовленні. З аналогічних причин ми не використали лексику, запозичену із середньогрецької мови й кальки з її матеріалу, представлені у слов'янських юридичних пам'ятках періоду впливу візантійського права (див., напр.: [242]).

Мета дослідження полягає у виявленні джерел, умов та основних закономірностей формування термінологічної семантики групи правових термінів, чия культурна еволюція відбиває специфіку становлення мови права у слов'янських, германських та іранських мовах на шляху становлення правової свідомості їхніх носіїв. Досягнення поставленої мети стає можливим завдяки розв'язанню таких завдань:

- 1) розглянути поняття «правова свідомість» із позицій лінгвістики;
- 2) визначити принципову різницю між давньою лексикою правового змісту, яка позначала реалії правового побуту в умовах передправа і давнього права, і сучасною юридичною термінологією;

3) обґрунтувати синкретизм юридичного і релігійного складників семантики залучених до аналізу давніх германських, слов'янських та іранських термінів мови права;

4) обґрунтувати поняття «правовий мікротекст» як стабільної синтаксичної одиниці, в межах якої формувалася правова семантика юридичних термінів;

5) виробити процедурну схему аналізу семантики германських, слов'янських та іранських правових термінів, пояснивши доцільність і послідовність кожного кроку в методичному алгоритмі;

6) обґрунтувати застосування методу моделювання у поясненні механізму становлення семантики правових термінів та перевірити процедурні можливості запропонованої в дисертації «еволюційної моделі семантики» як інструменту визначення послідовності значеннєвих зсувів;

7) реконструювати умови й основні етапи становлення термінологічного значення лексики досліджуваних мов, представивши розвиток у вигляді сукупності схем семантичних змін, а також визначити типологічно спільне й унікальне у правовій спеціалізації семантики досліджуваної лексики.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму та причинності, що передбачає розгляд мовних явищ у контексті їхньої еволюції, і системності мовних одиниць. У дисертації використано такі загальнонаукові методи: дедукція, індукція, абстрагування, аналіз і синтез.

Мета і завдання дослідження зумовили використання в ньому таких **методів**: етимологічний (прийом реконструкції значень), типологічний (для виявлення гетерогенних одиниць із однаковою семантичною еволюцією і гомогенних – із різною), метод коментування словникових дефініцій, метод лінгвістичного моделювання, метод контекстуального аналізу, описовий метод, порівняльно-історичний метод, метод класифікації.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у вітчизняному мовознавстві запропоновано чіткий процедурний алгоритм дослідження еволюції семантики групи правових термінів у германських, слов'янських та іранських мовах; запропоновано систему методичних прийомів

для вирішення проблеми відновлення семантичної еволюції слів; уведено й обґрунтовано поняття правового мікротексту; виділено ряд правових мікротекстів різної хронологічної глибини; вперше введено поняття еволюційної моделі семантики й доведено дієвість її застосування.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукової теми кафедри перекладу, прикладної та загальної лінгвістики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка «Мовні картини світу в аспекті лінгвокультурології та компаративістики» (номер державної реєстрації 0116U005283). Автор досліджував збіги і розбіжності у формуванні правової семантики у словнику кількох мовних груп. Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 11 від 22.06.2012 р.) та перезатверджена на засіданні Вченої ради Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 12 від 29.05.2018 р.).

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що отримані результати відкривають нові аспекти методики семасіологічного дослідження, поглиблюють наукові уявлення про умови і механізм виникнення правової термінологічної семантики та її подальшої спеціалізації у трьох групах мов, розширюють діапазон застосування моделі у лінгвістичних студіях.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріал, конкретні та теоретичні положення дисертації можуть бути використані в історико-семасіологічних і зіставно-типологічних дослідженнях індоєвропейської лексики, у практиці укладання словника семантичних універсалій, в етимологічних дослідженнях індоєвропейської лексики (зокрема, запропоновані в дисертаційному дослідженні схеми семантичних змін допоможуть пояснити серйозні розбіжності у значенні групи етимологічно тотожних слів, оскільки часто саме цьому аспекту етимології та етимологічної лексикографії не приділяється належної уваги). Запропоновані висновки й фактаж дослідження мають можливість упровадження у практику викладання курсів «Загальне мовознавство»,

«Порівняльна типологія», «Зіставна лексикологія», «Вступ до германської філології», «Вступ до слов'янської філології», можуть бути використані при написанні курсових, дипломних і магістерських робіт у вищих навчальних закладах.

Апробацію результатів роботи здійснено на 9 наукових, науково-практичних конференціях, з них на 7 міжнародних, зокрема: VII Міжнародна науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 28–29.03.2013), VIII Міжнародна науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 27–28.03.2014.), IX Міжнародна науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 26–27.03.2015.), «V Международный Крымский лингвистический конгресс «Язык и мир» (Ялта, 30.09.–4.10.2013), Międzynarodowa konferencja naukowa wymiany osiągnięć naukowych (Познань, 30–31.08.2014 р.), III Міжнародна наукова конференція «Мова : класичне – модерне – постмодерне» (Київ, 16–17.11.2017), XII-та Міжнародна науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кропивницький, 22–23.03.2018); 2 всеукраїнських конференціях, зокрема: II Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми літературознавства та мовознавства» (Київ, 14.12.2017); II Всеукраїнська науково-практична конференція «На перетині мови і права» (Київ, 22.02.2018 р.).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи викладено у 17-ти одноосібних наукових публікаціях, серед яких 15 статей опубліковано у фахових збірниках наукових праць, визначених МОН України, що відображають основні результати досліджень; 1 – у закордонному науковому збірнику (Польща); 1 – у збірнику тез доповідей за матеріалами конференцій, яка засвідчує апробацію матеріалів дисертації.

Обсяг і структура роботи. Дисертаційне дослідження загальним обсягом 295 сторінок (основний текст дисертації становить 193 сторінок) складається зі вступу, трьох основних розділів (двох теоретичних та одного практичного) з висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури і списку використаних джерел (всього 400 позицій) та дев'яти додатків.

Положення, що виносяться на захист.

1. Семантичний синкретизм правової та релігійної семантики у досліджуваній термінології зумовлений єдністю правових і релігійних понять у мовній свідомості давньої людини. Розбіжність у характері формування правової семантики зумовлена такими умовами: ритуалом і власне правовою практикою.

2. Усталені словосполучення у германських, слов'янських та іранських мовах, які через тривалу еволюцію мови права нині вже не сприймаються як елементи давнього релігійно-правового тексту, дають підстави для реконструкції набору правових мікротекстів різного віку.

3. Практичною ілюстрацією операційного й інтерпретаційного аспектів реконструкції еволюції значення слів є побудування еволюційної моделі значення.

4. Для техніки і методики семасіологічного аналізу в еволюційній площині результативною є робота із поняттям моделі семантичних законів, а не власне закону, оскільки закон є встановленим фактом, який має матеріальні наслідки, тоді як модель – відбиття наукових уявлень про процеси і явища, які потенційно могли діяти за певних умов, але імовірна наявність або відсутність цих умов встановлюється в самому процесі моделювання, і сама модель як наукове знання може змінюватися залежно від якості матеріалу.

5. Дослідження семантики групи правових термінів дозволяє побудувати й верифікувати 79 схем еволюції правових значень.

6. Аналіз групи етимологічних гнізд, до яких належать лексеми із відповідним значенням, засвідчує спільність формування термінологічної правової семантики у слов'янських і германських рефлексів досліджуваних етимонів, тоді як їхні іранські рефлекси переважно або взагалі відсутні, або не мають правового значення. Розвиток правового значення в іранській лексиці йшов іншим шляхом, укладаючись у рамки інших ЕМС, відмінних від тих, що демонструє слов'янська й германська лексика.

7. Характер формування термінологічного значення в аналізованому матеріалі свідчить про значну кількість семантичних інновацій, які виникли у період розвитку окремих мов за специфічними, властивими тільки їм схемами.

РОЗДІЛ I

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА ПРАВОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК МОВНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

1.1. Визначення правової свідомості з погляду мовознавства

Необхідною умовою дослідження витоків мови права і шляхів її еволюції, звісно, є правосвідомість. Однак попри популярність цього терміна в сучасній політичній культурі, де він останнім часом звучить все частіше, і частий вжиток його у студіях із правознавства та політології, його спеціальний зміст досі однозначно не встановлений. У ситуації, коли відсутній чіткий термінологічний зміст уживаного слова, неможливо оминати неузгоджень у працях із історії, теорії та філософії права, де існують часто несумнісні одне з одним визначення ключового для правового суспільства поняття – «правосвідомість». Звідси – труднощі в нюансах юридичної практики. Повний розбір такого роду дефініцій змусив би нас присвятити їм спеціальний розділ, в чому нема потреби, крім того, це б означало невиправдано збільшити дозволений правилами граничний обсяг дисертації. Достатньо згадати кілька прикладів із літератури юридичного профілю, щоби переконатися в строкатості поглядів на правосвідомість, а відповідно – в невизначеності закріпленого за лексемою концепта. Отже, це:

- 1) властива широким верствам населення абстрактна форма правовідносин, виражена в розгорнутій системі правових ідей і зумовлена суспільним буттям і соціально-побутовими чинниками (П. І. Стучка);
- 2) «сукупність поглядів, переконань та ідей, які виражають ставлення суспільних класів до чинного права» (М. С. Строгович);
- 3) правосвідомість відбиває політичні, моральні, сімейні, особисті та інші суспільні стосунки, однак його специфіка полягає у поведінковій, діяльнісній характеристиці, яка виражає соціально-активну позицію його носіїв, пор. «правосвідомість є формою суспільної свідомості, яка являє сукупність правових поглядів і почуттів, що мають нормативний характер і містять як знання правових явищ, так і їхню оцінку з позицій класової (чи загальнонародної) справедливості [...]» (І. Є. Фарбер);
- 4) «уявлення, поняття, ідеї, що виражають

потреби в опосередкуванні поведінки людей державно-правовою волею» (Г. С. Остроумов); 5) форма суспільної свідомості, яка включає систему поглядів, оцінок, уявлень, настроїв, почуттів, визначається матеріальними основами життя суспільства і спрямована на встановлення правового режиму, що відповідає його інтересам і цілям (О. А. Лукашева) (визначення даються за: [54: с. 68, 69]); б) правосвідомість як форма правового мислення, необхідна як продукт і засіб подолання суперечностей між правовою дійсністю і правовою реальністю [156: с. 217].

Зрозуміло, що правознавці й філософи оцінювали й оцінюють правосвідомість у рамках системи критеріїв своєї парадигми знань, і тому будь-які закиди із боку мовознавства були б некоректними і невиправданими, оскільки цей розділ наукового знання має свою методологію і свій об'єкт – мову, а не правову реальність і ставлення до неї. Однак оцінювання правосвідомості крізь призму мовної свідомості (феномен, примарний щодо секундарних *суспільної та правової* свідомості) у рамках наукового дослідження з лінгвістики може бути корисним як для загального мовознавства, так і, певною мірою, для правознавства. Власне, «містком», який з'єднує мовознавчий і філософсько-правовий погляди на правову свідомість, на наше глибоке переконання, є *правова функція мови*. Маємо на увазі не тільки кодифікацію норм права у мові і мову як засіб їхнього формулювання й уточнення. Ідеться про мову як складну систему мовних знаків і закріплених за ними асоціацій, що кодують переживання правового стану, рефлексію (із відбиттям її у словах і мікротекстах) правового діяння, узагальнюють суспільні символи правової реальності (буття). Через те звернімо увагу, по-перше, на ті визначення правосвідомості, які, окрім іншого, акцентують на її поведінковій, діяльнісній специфіці (див. вище), по-друге, на емотивному аспекті (настроях, почуттях). Обидва важливих для лінгвістичного розуміння правосвідомості аспекти відбиті у запропонованій О. А. Лукашевою класифікації складників правової психології як частини правосвідомості: а) компоненти механізму соціально-правової регуляції поведінки (інтерес, воля, ціль, мотиви діяльності); б) відносно стійкі елементи (звички, традиції, забобони, переконання); в) динамічні елементи (почуття, настрої, афекти); г) механізми

формування соціально-правової психології (вплив, наслідування, навіювання) [54: с. 70]. І обидва вони відсилають до умов, за яких виникла мовна свідомість і її пізніший різновид – правова свідомість, а саме – до ритуалу як сценарію, архетипу певної дії, побудованої на сигналах, очікуваннях її результату й переживаннях, про що йтиметься нижче.

Підіб'ємо ризику під сказаним: із погляду лінгвістики, *правова свідомість – форма мовної свідомості, в якій членується і дістає лінгво-семіотичної фіксації сукупність поведінкових сценаріїв, сигналів (ритуально виправдане чи невиправдане, відповідне/невідповідне), переживань правового відчуття і очікувань результатів правового діяння.*

У поглядах усіх відомих нам дослідників правосвідомість мислиться як форма суспільної свідомості [54; 156: с. 215], що логічно, однак при цьому вважається, що її вік дорівнює досить пізньому періоду державності. Дійсно, феномен правосвідомості має порівняно неглибоку хронологію: зокрема, він молодший від права як *сформованої системи поглядів на організацію стосунків у суспільстві*, яка теж є порівняно молодим явищем (напр., в Ірані періоду правління династії Сасанидів не існувало права як унормованої системи правил). Однак це не зобов'язує дослідників відсувати часові рамки правосвідомості до XIX ст. н. е., як це робиться у юридичній літературі. Це було би штучним, оскільки поняття права, можливостей, які дає дотримання установлених поколіннями предків поведінкових норм, переживання результатів діянь і очікувань від них – давнє явище мовної свідомості, а отже принагідно до умов, коли ще нема кодифікованих норм права, але є правова дійсність і перелічені біхевіористичні й емотивні компоненти людського буття, можна говорити про *правосвідомість передправа*. Ця правосвідомість обслуговується спеціалізованим різновидом мови – давньою мовою права, вивчення якої показує етапи формування правосвідомості, пор. у В. М. Топорова: «мова права особливо стійко зберігає архаїчну термінологію і фразеологію [...]. А аналіз правових термінів дає можливість пов'язати мовні елементи з соціально-правовими установленнями, які допоможуть установити набір прецедентів» [192 (1: с. 408)]. Між іншим, ці

прецеденти дають деяким дослідникам права підстави говорити про наявність правосвідомості у слов'ян уже в добу язичництва, якої сягає значна кількість норм «Руської Правди». Більше того, на сформовану правосвідомість указують і пізніші пам'ятки юридичного змісту – «Новгородська і Псковська судні грамоти», «Двинська уставна грамота» [233 : с. 175–176].

1.2. Правова лексика і поняття «релігійно-правовий термін» у хронологічних рамках його існування

1. Отже, правосвідомість якнайкраще відбивається в сумі спеціальної правової лексики та правових мікротекстів, у межах яких ця лексика дістала юридичного змісту. Перш ніж перейти до характеристики особливостей аналізованої категорії слів, окреслимо спочатку специфіку використання лексеми *термін* у метамові пропонованого дослідження. Це необхідно, зокрема, для запобігання можливим неточностям у розумінні доцільності його застосування. Під давнім *терміном* релігійно-правової галузі ми розуміємо наділені відповідною правовою семантикою слова або усталені словосполучення. Вік цієї семантики визначається в кожному із розглянутих випадків окремо: вона могла сформуватися як у період існування індоєвропейської глотоформної спільноти чи в хронологічних межах, визначених для праіранської, праслов'янської, прагерманської мов, так і в добу незалежного розвитку окремих давніх мов індоєвропейської сім'ї. Свідчення сучасних мов залучаються тільки за умови, коли вони у своїй терміносистемі зберігають давні елементи або ж коли пізній правовий термін відтворює давню модель побудови термінологічної семантики. У дослідженні принципово розмежовуються приклади реліктовості лексеми і реліктовості правової семантики: часто давні слова достатньо пізно розвивали відповідне термінологічне значення, навіть маючи всі семантичні «потенції» до цього. І навпаки, незасвідчена або просто втрачена на ранніх стадіях термінологічна семантика (модель її побудови) відтворюється у пізніший період на іншому лексичному матеріалі.

Отже, ми оперуємо поняттям «релігійно-правовий термін» на тих самих засадах, що й попередні дослідники заявленої проблематики [43; 80; 81; 82; 60; 143; 13; 208; 192], різниця ж полягає лише в деталях техніки і підходах до аналізу подібної лексики. Стосовно доцільності застосування визначення «термін» до елементів інших давніх ЛСГ (ремісницька термінологія, термінологія кровної спорідненості, географічна термінологія) пор. профільні праці: [201; 199; 190; 272].

Поняттям суто правової термінології оперують праці лінгвістів, які вивчали цю лексичну групу в юридичних документах окремих мов, зокрема, германських [166; 49; 16; 274; 261; 89], слов'янських [23; 175; 7; 14; 140], іранських [154; 271], кельтських [253], балтійських [261], албанської [59: с. 47–54], латинської [35]. Завданням цих студій був аналіз форми, семантики правових термінів у межах окремої мови чи (рідше) мовної групи, меншою мірою вони приділяли увагу встановленню витоків термінологічного вжитку досліджуваної лексики. Проте визначення саме *релігійно-правової* специфіки, використаної у пропонованому дослідженні лексики, реконструкція втрачених елементів її семантики, визначення вектору її значеннєвого розвитку, опис загальних закономірностей еволюції її значення і водночас виділення індивідуальних рис його формування в окремих групах споріднених мов можливі лише за умови порівняльно-історичного підходу до аналізу давньої правової лексики. Саме такий підхід застосовуватиметься далі для встановлення джерел термінологічного значення, умов і моделей його формування у германській, слов'янській та іранській лексиці на широкому індоєвропейському й неіндоєвропейському типологічному фоні.

Таким чином, орієнтоване на вирішення завдань нашого дослідження розуміння лексики правового змісту не збігається із розумінням її у сучасних термінознавчих студіях (пор., напр.: [5; 93; 124]). Ці студії спираються на сучасне наукове уявлення про термінологію як кодифіковану систему елементів мови спеціальних цілей, за науковою термінологією стоїть спеціально створений науковий апарат, відповідно до якого розробляються норми термінотворення, закладаються можливості перекладу термінів іншими мовами, можливості заміни їх синонімами. Отже, це багато в чому штучно створена і довільно (за потребою

часу й правових умов) врегульована система, тоді як релігійно-правова лексика виникає в давньому суспільстві *не за вимогою кола інтелектуалів*, а природним шляхом, обслуговуючи нагальні потреби соціуму в позначенні реалій правового і релігійного побуту. Відповідно, термінологією вона може називатися лише умовно – з огляду на дотичність до поняття права й релігії, тим більше, що наукова характеристика лексеми як «релігійного терміна» загалом була би абсурдною.

Позамовний бік вивчених явищ підтверджує сказане: власне, на користь твердження про відсутність спеціальної унормованої термінології права, наприклад, свідчить висновок А. Г. Периханян щодо законодавства в одному з арійських суспільств. Зокрема, її спостереження дають підстави для твердження, що «кодіфікованого права у Сасанидському Ірані не було, і «Книга тисячі судових рішень» не є кодексом права, а також не є юридичним трактатом» [153: с. XIV]. А отже, якщо нема права у сучасному розумінні, то не може бути й спеціально зорієнтованої на нього термінології. В тогочасному суспільстві існували тільки норми моралі (правила поведінки), релігійні догми, які лише умовно можна сприймати як примітивну систему права.

2. Відзначимо ще один важливий для принципів добору і кваліфікації матеріалу момент. Розглядувані релігійно-правові терміни входять до однієї тематичної групи «Релігія та право» з огляду на позначувані ними денотати, які у свідомості й релігійно-правовому побуті давнього суспільства не були відокремлені, прикладом чого є ситуація з релігійно-правовою свідомістю давніх іранців. Пор. за А. Г. Периханян: «давнє право складало частину релігійної етики, [...] у іранців же, що сповідували зороастризм, релігію догматичну, зв'язок права з релігією був особливо тісним і продовжував зберігатися в умовах розвинутої державної життєдіяльності і широкої мережі світських судових закладів» [153: с. XIV]. Аналогічний стан засвідчено і в давній правовій культурі германських народів, де, за А. Я. Гуревичем, «королівська влада (або влада конунга) вже у період існування давніх германців осмислювалася як сакральна» [52: с. 45], і цього вже достатньо, щоб зрозуміти, що влада конунга вже в ту віддалену добу буда «одягнена у релігійні шати». Докладніше про ілюстрації семантичного

синкретизму «релігія/право» як особливої властивості досліджуваної лексики див. наст. підрозділ. Отже, прийнята у пропонованому дослідженні практика використання терміна «релігійно-правовий» цілком виправдана. Пор. ще використання цього самого терміна у праці сучасного дослідника К. В. Вітрова «Терміни на позначення вищих посадових осіб у Марка Туллія Цицерона», де він зазначає: «На основі етимологічного аналізу можемо констатувати, що лат. лексема *rex* ‘цар’ належить до дуже давньої групи релігійно-правових термінів, яка засвідчена в італійській, кельтській та індійській мовах» [35: с. 17].

3. Хронологічні межі лексики, яку ми в дисертації визначаємо як «(релігійно-)правовий термін» (далі – *правовий*), зумовлені часовими рамками історії мов тих народів, у правовій культурі яких існують такі інститути, як *право*, *суд*, *помста*, такі регулятори міри відповідальності, як *закон*, *застава*, і таке вольове переживання, як почуття *права*, *влади*. Ідеться про мови, які мають давню традицію фіксації норм суспільної поведінки і правового буття: германські, слов'янські та іранські. І хоч феномен кодифікації і прийняття системи правових норм як канону в народів, які спілкувалися цими мовами, це порівняно пізніше явище, все-таки їхня передправова культура (антецедент права, передправо) має глибоке коріння. Сумарний аналіз передправового значення відповідної лексики і його спеціалізації в рамках юридичного вжитку (правової практики), відбитого в пам'ятках і законсервованого в діалектному середовищі, здатний показати відносну хронологію термінологічної семантики, шляхи її розвитку і специфіку формування правосвідомості.

Матеріал було ексцерповано зі словника трьох гілок індоєвропейської мовної сім'ї. Для коректності його аналізу відповідно до методики дослідження для порівняння залучалася лексика умовно одного синхронного стану (умовно, бо праіранський діалектний стан припинив існування й еволюціонував в окремі мови раніше, ніж це відбулося з прагерманською та праслов'янською мовами, тому прагерманська і праслов'янська мови хронологічно збігаються не з праіранською, а з давньоіранськими мовами пізнього періоду й середньоіранськими; так само і середньоіранські мови існували в добу давньогерманських і давньослов'янських мов), тобто:

1) прагерманська мова : праслов'янська мова : праіранська мова;

2) давньогерманські мови (готська, давньоскандинавська, давньоверхньонімецька, давньоанглійська) : давні слов'янські мови (в основному старослов'янська і давньоруська) : давньоіранські та середньоіранські мови (авестська, давньоперська, середньоперська, согдійська, хотано-сакська, хорезмська);

3) германські мови середнього періоду XII–XV ст. (в основному, матеріал середньонімецької та середньоанглійської мов) : староруська, староукраїнська мови;

4) новогерманські мови (із XVI ст.) : сучасні слов'янські мови (південні, західні, східні) : новоіранські мови. Такий підхід належним чином витриманий в репрезентації відібраних одиниць: за реконструйованими формами наводяться форми, зафіксовані у найдавніших пам'ятках, далі – пам'ятках пізнішого періоду, і в останню чергу – сучасні одиниці. Це дозволяє унаочнити еволюцію значення, набуття ним термінологічного вжитку.

Пам'ятки часто ілюструють різний вік термінологізації значень, причина чого – різний час формування правової культури і відповідних правових реалій. Але важливо мати на увазі, що багато мовних фактів виникає в дописемну добу, і минає досить тривалий термін, перш ніж вони потрапляють на сторінки документів. Отже, те, що в одній мові зі старою писемною традицією давно існує в документально підтвердженій формі, в іншій здавна функціонує в усних текстах, поки не з'являється спосіб зафіксувати це письмово. Далі: навіть у мовах із розвиненою писемною культурою, розгалуженою системою літературних жанрів правове значення може довго лишатися за межами корпусу пам'яток, якщо в цих мовах не існує традиція ділової документації. Відповідно, наявність правової семантики, напр., у давньогерманській лексиці при відсутності правового значення у її старослов'янських відповідників ще не свідчить про неможливість існування її загалом, адже старослов'янські тексти – це передусім тексти релігійного, а не правового змісту. Тому шукати в них юридичну семантику можна лише пам'ятаючи про недиференційованість у давній свідомості релігійного і правового, тобто розуміючи, що за давнім сакральним імперативом і діянням приховане й відповідне правове. Значить, передправове, правове і

неправове у лексиці досліджуваних мов співіснувало тут від періоду прадіалектного стану аж до доби формування спеціальної юридичної термінології в пам'ятках законодавчої діяльності.

1.3. Синкретизм сакрального та юридичного складників індоєвропейської правової термінології

1. Витоки правової та сакральної термінологічної семантики.

Попередньо вже було акцентовано на відсутності чіткої функціональної межі між правовою та релігійною лексикою і семантикою. Це важливо, оскільки особливість оцінки семантичного боку досліджуваної категорії слів зумовлена специфікою різновиду мови, в межах якої вони виникали як терміни і традиційно вживалися століттями. Ідеться про те, що релігійно-правові терміни не функціонували в мові щоденного побуту, не становили вони й частину професійних жаргонів. Навпаки, їхній ужиток визначався рамками поетичної мови, яка органічно поєднувала як *найдавнішу правову*, так і *найдавнішу сакральну* – релігійну термінологію, будучи їхнім природним джерелом. Тож, процедура аналізу семантики такої термінології має враховувати нерозривний зв'язок мови релігії та права, чіткої межі між якими не існує. В цьому переконують елементарні приклади на зразок достатньо старого (за ідеосемантикою) рос. виразу «*кровь взывает к отмщению*», який є відлунням як давнього правового інституту кровної помсти, так і власне поетичного тексту язичницької доби. Подібний (і не останній) випадок – символічне закликання Бога як свідка для виправдання мовця у різних ситуаціях: укр. *Бог – свідок*, осет. *хуыцау ме 'вдисаен* 'т. с.' [230 : с. 67] – юридична клятва і одночасно елемент релігійного тексту¹. Наступний випадок – ситуація зі співвідношенням між клятвою (напр., про помсту, відплату), що належить до царини права, і молитвою як елементом релігії: обидва поняття своїм

¹ Невід'ємною частиною осетинського судочинства було виголошення присяги, клятви, тобто в деяких випадках воно спиралося не на факти, а на релігійні вірування народу, в якого «... присяга була судовим доказом і, разом із тим, засобом судового захисту для обвинувачуваного. Як правило, присяга приймалася в дзуарі, під священним деревом чи на кладовищі, у могили померлого родича. Того, хто дав неправдиву клятву, очікувала загальна зневага і суворий осуд суспільства» [119: 301–302]. Пор. ще зв'язок 'клястися, присягати' і 'суд' в угорських термінах *esküdözni* 'клястися' ~ *esküdtszék* 'суд присяжних' [362: с. 203].

корінням сягають мови поезії, яка і на порівняно новому етапі своєї історії не завжди дозволяє диференціювати правове і пафосно релігійне. Зокрема, відомий сьогодні матеріал мови осетинського народу, де добре збережені деякі давні соціальні інститути, свідчить про спільне походження клятви, заклинання і молитви, які також часто чітко не диференціюються ані з боку мови, ані з боку реалій, пор., напр., «Хуыцауы арфæ дæ уæд!», тобто «Нехай буде тобі благословення Бога!», «Æмбал кæмæн нæй, уыцы иунæг хуыцау!» – «О, Боже, якому нема рівних!» [230: с. 84, 86] – заклинання, побажання чи елементи молитви (перше) і загальна клятва й молитва до Бога одночасно (друге) та ін. приклади. Пор. близьку ситуацію, зафіксовану в релігійно-правовому мовленні іранських народів памирського ареалу, де також відзначено формули клятв [136].

Образність, властива лексико-семантичній організації поетичної мови (див. ще [105: 418–426; 198]), що інколи дуже специфічно втілювала давнє уявлення про звичні з погляду сучасної людини поняття, зумовила утворення термінів на позначення помсти від дієслів зі значенням ‘платити’, ‘відшкодувати’, пор. авест. *kāy-* ‘платити’ і авест. г. *ka 9a-* ‘помста’ як ‘відплата’, (з іншим суфіксом) *kaēnā-* ‘відплата’ і ‘покарання’, ‘спокутування’, ‘помста’ (давнє словотвірне співвідношення іран. **kai-* ‘віддавати належне’ і **kaina-*, **ka 9a-* ‘помста’, ‘відплата’, ‘покарання’). Так само в англ. *pay back* ‘відплатити’ і ‘помститися’, *pay off* ‘поплатитися сповна’, ‘розрахуватися з кимось’, ‘відплатити’ і ‘помститися’, де давнє запозичення *pay* відтворює аналогічну модель, яка також спочатку існувала у традиціях поетичного мовлення. Утім, не завжди можливо чітко визначити напрямок семантичної похідності ‘помста’ → ‘відплата’ чи ‘(від)плата’ → ‘помста’ через часту нероздільність цих понять у носіїв давніх мов, пор. осет. *dæw kenæ tæbæl es* ‘ти повинен відшкодувати мені, піддатися моїй помсті’, де дигор. *kenæ* контекстуально може розглядатися і як ‘помста’, і як ‘відплата’ [277 : (1, с. 202, 565, 596)].

Наведемо інші ілюстрації. Сліди зазначеного синкретизму сакрального та юридичного знаходимо у таких давніх правових контекстах-формулах, як: лат. *iūs divīnum* ‘релігійні закони’, ‘сакральне право’, *iūs iurare* ‘проголошувати священну формулу обов’язку’, *iustae nuptiae* ‘законний шлюб’ (як буде зазначено

нижче, свою «правову» семантику *iūs*, *iūstus* отримали у спеціальному релігійному контексті); гр. θεμίστες мн. ‘статути, інструкції’, ‘(божественні) закони’, ‘пророцтва оракула’, Θεμιστιος ‘прізвисько Зевса’ (фактично, ‘господар божественного закону’), ἀνάθημα ‘ритуал’ (співи і танці під час бенкету), ‘священний дар’ [41: (1, с. 805–806, 810); 397: (1, с. 733); 13: с. 307, 321; 291: с. 567–568]. Як стає зрозумілим із перелічених прикладів, їхня семантика, разом із власне правовими смислами, містить відсилку до сфери сакрального: ‘релігійний закон’ і ‘сакральне право’, ‘статут’, ‘закон’ і ‘пророцтво оракула’ та ін.

Ще один приклад представляє давній семантичний стан індоєвропейської лексики: зокрема, рефлексі одного і.-є. етимона у різних мовах мають правове і релігійне значення, показуючи семантичну єдність групи спільнокореневих слів на початковому (праіндоєвропейському) етапі їхньої історії. Пор., за Дж. Девото, ситуацію з і.-є. **sak-*: у латинській мові його репрезентанти мають «сакральне» значення (: лат. *sacer* ‘священний’, ‘проклятий’, *sacerdōs* ‘жрець’, *sancio* ‘освящаю’, але ‘постановляю’!), а в давньоісландській – «юридичне» (*sæt* < **sätt-*, **sahti-* ‘договір’, ‘примирення’) [58: с. 283].

Явний *правовий контекст* із використанням застави простежується у герм. *поетичному* (міфологічному) *епізоді* про око Одина, що було віддане як символічна застава велетню Мимиру задля набуття мудрості: «*Alt veit ec, Óðinn, hvar þú auga falt: / Ý inom mæra Mýmis brunni. / Dreccr mið Mýmir morgin hverian / af veði Valföðrs* <...>» – «Знаю, я, Одине, де око твоє сховане: / приховане воно в джерелі славному Мимира; / Мимир п’є мед із застави Володаря <...>» (наводиться за: [195: с. 54]).

Не потребує спеціальних доказів і факт розвитку семема ‘влада’ у слов’янських і германських лексемах на позначення руки, і цей розвиток також відбувся в рамках поетичного (релігійно-правового) мовлення. Більш докладно про приклади цього та інших типів взаємозалежності див. у відповідних підрозділах, присвячених і.-є. лексиці на позначення влади, суду і (кровної) помсти (розділ 3).

Неподільність правового і сакрального підтверджується й самою специфікою семантичних зрушень, пор. виділені далі еволюційні моделі семантики: ‘бути придатним’/‘відповідати чомусь’ → ‘священний порядок’, ‘(релігійне) право’;

‘показувати, давати знак’ → ‘(Боже) знамення/знак’ → ‘(релігійне) право’; ‘слово (творця)’ → ‘(релігійне) право/закон’ та ін. Щодо концепції семантичного синкретизму пор. досвід її використання останнім часом у: [300; 301; 302].

2. Мова давнього права. Правова лексика почала виникати у додержавну добу давніх народів, адже відносини всередині суспільства обов’язково передбачають наявність суми термінів, які обслуговують ці соціальні відносини, чітко позиціонуючи ті чи ті звичаєві норми, що в науковій літературі дістали визначення «передправо» (*prédroit*) (за термінологією Л. Жерне) [81: с. 221–222]. Важливим для вивчення соціально-історичних умов становлення давньої юридичної лексики є той факт, що за часів праіндоєвропейської доби, очевидно, не було особливої касты людей, які би займалися врегулюванням правових конфліктів, налагодженням правових стосунків, натомість, в окремих давніх суспільствах існували люди, які були носіями, упорядниками давніх правових норм і відповідали за традицію наслідування цих норм наступними поколіннями. Відтак, не було й окремої правової мови, що, як було зазначено вище, становила лише різновид мови поезії, пор. зауваження Р. Гроссе: «мова права не була ізольованою спеціальною мовою, яка обслуговувала невелику групу людей, більше того, мова права складала досить важливу частину суспільного життя» [49: с. 176]. Пор. також приклад общин давніх західних кельтів, де оформленням, кодифікацією давніх норм права, їхнім зберіганням та передачею займалася замкнута каста юристів-брегонів, чия діяльність мала у багатьох випадках сакральний характер. До кодифікації законів ними опікувалися представники іншої касты – поети-філіди, що спиралися на «закон природи», до якого частково входили судження міфологічних та легендарних особистостей [243: с. 6, 8]. Пор. ще факт існування в давній ірландській юридичній традиції так званої «поетико-юридичної школи» («*Nemed school*») [208: с. 60–64; пор. ще 66: с. 136]. Ці приклади також підтверджують давню синкретичну неподільність інституту релігії та права, поетичної та правової традиції, тому дослідження давньої правової лексики неодмінно супроводжується виявленням в ній слідів ритуальної,

сакральної семантики (див. приклади у 3-ому розділі), в чому нас укотре переконує класичне дослідження Е. Бенвеніста [13].

Підіб'ємо ризику сказаному вище. В давньому праві індоєвропейських народів (у тому числі тих, чії мови перебувають у центрі нашої уваги) не існувало межі між правом і релігією, міфом і поезією та мораллю. Вони були неподільно пов'язані у синкретичній свідомості давніх етносів у додержавний період і добу ранніх державних утворень. Доказом цього слугують, напр., пісні «Старшої Едди», де можна знайти приклади життєвої мудрості (моралі), що водночас функціонують як юридичні формули або максими [53: с. 335]. Тобто вже давні поеми містять ілюстрації неподільності інститутів права і релігії, магічних практик і поетичного та ораторського мистецтва, а також примітивного філософського світобачення. І все це акумулюється у мові як способі спілкування й самовираження конкретного народу. Виконуючи соціальну функцію, мова поступово (із розвитком правосвідомості) розвиває ще одну функціональну іпостась – вираження правових норм, стаючи особливою мовою права, оскільки правові норми можуть існувати лише у певних мовних формах. Відповідно, мова для кожного народу є фундаментом міцного державного устрою та системи суспільних відносин, пор. у Е. Сепіра: «реальний світ значною мірою несвідомо будується на основі мовних норм конкретної групи. Ми бачимо, чуємо і сприймаємо так чи так будь-які явища головним чином завдяки тому, що мовні норми нашого суспільства передбачають цю форму вираження» [206: (1, с. 135)].

1.4. Поняття правового мікротексту і його експлікаторів

1. Правовий мікротекст. За словами О. І. Фалілеєва, «вивчення ранніх правових текстів має ретроспективний історичний характер і нерідко призводить до реконструкції індоєвропейських правових старожитностей на вербальному рівні» [208: с. 57]. Близьку позицію обстоюють В'яч. Вс. Іванов і В. М. Топоров, чії дослідження [80; 81; 82] зорієнтовані на відновлення поетичних і правових прототекстів, пор. із літератури останнього часу [194: с. 134–143; 30]. У дисертації пропонується термін *правовий мікротекст* – мінімальна, завершена у смисловому

відношенні мовна формула для опису типових ситуацій, послідовності дій (процедури) чи атрибуції об'єктів/суб'єктів діяльності, властивих давньому праву. Вказівкою на відлуння подібних формул-мікротекстів є повторення синтаксично і семантично тотожних словосполучень у споріднених мовах. Лексичне (матеріальне) наповнення подібних мікротекстів у ряді мов може виявитися генетично тотожним, тоді можна казати не лише про реконструкцію логіки і загальної семантики прототексту на підставі певних типологічних збігів, а й про відновлення його форми на підставі законів порівняльної граматики. Пор. у зв'язку з цим тезу про потенційність «суто правового зібрання ранніх індоєвропейських формул, які можуть зберігатися достатньо повно відповідно у слов'янській, римській, давньоіндійській, хетській традиціях» [82: с. 27].

Першим до виділення формул-словосполучень, наскільки нам відомо, підійшов Л. Г. Герценберг, який реконструював їхній морфологічний бік, установив синтаксичну позицію їхніх складників стосовно одне одного для індоіранської доби [43: с. 77–127]. Подальші дослідження у цьому напрямку здебільшого пов'язані з ім'ям В. М. Топорова, який зосередив увагу переважно на давньогрецькому, давньоіндійському поетичному лексиконі (гімни) [194: с. 134–143] й слов'янській теонімії [191: с. 50–69]. Окрема розвідка, присвячена виділенню ритуальної формули, пов'язаної з пророкуванням долі новонародженого, належить Н. А. Михайлову ([132]: визначення як «архетипічної ритуальної формули»). Важливість праць цих дослідників для пропонованої дисертації полягає в тому, що вони побудовані на основі матеріалу давньої індоєвропейської поезії (тексти Піндара, Ригведи, Авести), чий зміст через свою специфіку уже сам по собі акумулює норми архаїчної моралі, релігії, права. Відповідно, запропоновані нашими попередниками усталені словосполучення-формули створювали основу мови релігії та права, яку вже можна починати описувати, *виділяючи в ній одиниці різних хронологічних рівнів*. Саме так, оскільки мова права як наддіалектна форма мови (частина усного койне, до якого належали ще мова фольклору – казок, міфів, легенд, мова обрядової та календарної поезії), будучи менш динамічною за мову побутового спілкування, все-таки еволюціонує, тому в

ній, окрім безсумнівних глибоких архаїзмів, що традиційно переходять із одного періоду історії в інший, виділяються явні новоутворення.

У зв'язку з цим своє завдання ми бачимо в тому, щоби виділити ці хронологічні страти в аналізованому фактажі. Інша мета виділення запропонованих у дослідженні правових мікротекстів – пояснення джерел термінологічного правового значення в аналізованій лексиці, яке з часом виникало у відповідних слів саме у складі такого роду правових мікротекстів. Пізніше лексика, яка у рамках цих формул набувала правової семантики, відокремлювалася від них у своєму вжитку і далі функціонувала вже як самостійний правовий термін. Звідси логічний висновок про вторинність правового терміна щодо правового мікротекста-формули, тобто термін як спеціалізоване позначення певної реалії юридичного побуту є інноваційним явищем, являючи результат компактифікації (згортання) змісту цілого усталеного словосполучення. Отже, маємо дві категорії лексичних і фразеологічних одиниць: *архаїчна* – правовий мікротекст, *інноваційна* – правовий термін.

З огляду на все сказане вище ми розмежуємо два термінологічних використання *мікротекст*: 1) правовий мікротекст як усталене, регулярно відтворюване у правових текстах різного часу словосполучення, що у згорнутій формі містить скрипт – сценарій правової ситуації чи стану (уведений у дисертації); 2) прийнятий у деяких працях із теорії тексту мікротекст як наслідок «зменшення» тексту як комунікативного об'єкта, хоч, на думку І. М. Колегаєвої, такий термін узусно не актуалізований [100: с. 71]. Пор. ще: [173: с. 519; 172; 247].

2. Відновлення формул правового змісту здійснюється з урахуванням тих самих принципів, які уже були апробовані переліченими дослідниками. В деяких випадках пропонується додатковий елемент процедурної схеми: верифікація ідеологічного боку реконструкції шляхом звернення до типологічних аналогій, які підтверджують реальність саме такої логіки побудування термінологічної семантики.

У процедурі опису правових мікротекстів використовується система умовних позначень, а саме: **А** – атрибут об'єкта права, **О** – об'єкт права, **Р** – правова дія (предикат), **S** – мета здійснення права (*номста*, слово як 'рішення'), **С** – переживання правового стану (*номста*, *право*), **D** – правовий процес, **y** – атрибут

суб'єкта права, *x* – атрибутивний елемент неправового змісту. Вона доцільна лише у тих випадках, коли через історичні зміни у словнику і текстовій організації неможливо відновити формальний бік правової формули. Тоді на підставі спільних рис у синтаксичній схемі й ідеологічної тотожності залучених прикладів описується загальна модель, за якою потенційно міг будуватися відповідний мікротекст. Пор. такі його лексичні «маркери» або експлікатори:

1) **P** – дієслово *правити, володарювати* чи віддієслівний іменник *володарювання, правління*; **C₁ (переживання правового стану)** – іменник *рука* (фігуральний вжиток для позначення *влади*);

2) **P₁** представлене дієсловами зі значенням ‘брати’, ‘взяти’; **Об’єкт права₁** – іменник зі значенням ‘помста’;

3) **P₂** – дієслово із семантикою ‘створювати’, ‘давати’, ‘виконувати’, ‘чинити’, ‘установлювати’; **D (правовий процес)** – іменник *суд*;

4) **P₃** – дієслово *шукати, знаходити*; **Об’єкт права₂** – іменник *істина, правда*;

5) **P₄** – дієслово *ставити, встановлювати*; **Об’єкт права₂** – іменник *істина*;

6) **P₅** – дієслово *стверджувати, зміцнювати (= встановлювати)*; **Об’єкт права₂** – іменник *істина*;

7) **P₆** – *наповнюватися, ставати повним*; **C₂ (переживання правового стану)** – іменник *помста*;

8) **P₁** представлене дієсловами зі значенням ‘брати’, ‘взяти’; **Об’єкт права₃** – іменник зі значенням ‘кров’;

9) **P₇** – дієслово *відомстити, помститися за*; **Об’єкт права₃** – іменник зі значенням ‘кров’;

10) **P₈** – дієслово *мати* (стан наділеності); **C₁ (переживання правового стану)** – іменник *влада* чи *рука* (у значенні ‘влада’);

11) **P₉** – дієслово *дати* або *втратити/згубити*; **C₃ (переживання правового стану)** – іменник *право*;

12) **P₁₀** – дієслово *ставити, покласти, дати*; **Об’єкт права₄** – іменник *провина*;

13) **P₁₁** – дієслово *шукати*; **Об’єкт права₄** – іменник *провина*;

14) **P₁₂** – дієслово *покласти*; **Об’єкт права₅** – іменник *заклад, застава*;

15) **P**₁₃ – дієслова (*при*)*вести, направити*; **D (правовий процес)** – іменник *суд* (або *закон* у випадку багатозначності);

16) **P**₁₃ – дієслово *привести*; **S**₄ (**переживання правового стану**) – іменник *справедливість*;

17) **P**₂ – дієслово із семантикою ‘створювати’, ‘давати’, ‘виконувати’, ‘чинити’, ‘установлювати’; **Об’єкт права**₆ – іменник *клятва*;

18) **A** – атрибут об’єкта права (= прикметник, похідний від *кров*), а **S** – іменник *помста* (як правова дія, позначення правового стану – перебування у стані, процесі помсти);

19) **A**₁ – атрибут об’єкта права (= прикметники *неправдивий, достатній*).

3. Експлікатори правового тексту. Отже, давній правовий мікротекст у межах досліджуваних позначень понять права має чітко окреслене коло експлікаторів, що, власне, і позиціонують його як сценарій опису правової ситуації, правового стану, правової традиції, взаємозв’язків об’єкта й суб’єкта правових відносин. Ці експлікатори показують, як у мовній свідомості суспільства відображалися життєві ситуації, в рамках яких носій мови взаємодіяв із істотними для його існування реаліями довкілля. На мовно-інформаційному рівні досвід взаємодії трансформувався у систему знань, закодованих у системі мовних знаків, які традиційно відтворюються на кожному наступному хронологічному рівні. На психічному рівні цей досвід трансформувався у систему сигналів, які ми пропонуємо позначати терміном *скрипт*, що у когнітивістиці визначають або як «ментальну репрезентацію ситуативної динаміки» [133: с. 102] (і це, здається, якнайкраще відповідає власне мовному аспекту проблеми – правовому мікротексту як сценарію ситуації), або як «набір очікувань того, що має відбутися далі у ситуації, яка сприймається» [57: с. 70]. Із погляду на мову як на систему сигналів, що реалізуються в колективі, ці лексеми-експлікатори (у різних мовах вони представлені широким спектром синонімів) можна поділити на такі символи-сигнали:

1) символи «нульової» локалізації закону – *істина, правда* (за цими символами не стоїть фрагмент довкілля, який би сприймався чуттєво, тому дехто

із дослідників слушно локалізує *закон* і його атрибути в «нульовому» психічному просторі, пор. [133: с. 113]);

2) символи порушення заборони – *провина* (як наслідок порушення табу);

3) символи спільної дії – *суд* (пор. далі приклади формування термінологічної семантики ‘суд’ на основі ‘спільна дія’);

4) символи сакральної влади – *влада, рука, правити, володарювати*;

5) символи обміну – *заклад, застава і помста, кров, відомстити, помститися* (обмін благ на заставу, помста як обмін смерті на смерть, крові на кров);

6) символи орієнтації – *шукати, знаходити*;

7) символи початку (ситуації, стану) – *покладати, закладати, ставити*;

8) символи ритуального упорядкування – *створювати, виконувати, чинити, установлювати* (= ситуацію, яка відповідає суспільним звичаям) і *стверджувати, зміцнювати = встановлювати* (факт існування чогось);

9) символи наділеності/втрати *мати, дати, втратити, згубити, брати, взяти і право*;

10) символи «примноження маси» *наповнюватися* (про роль «примноження маси» в іншій системі сигналів (сигнали тривоги) див.: [133: с. 116–117]).

Власне, узагальнене вивчення подібних символів у правовій традиції, зафіксованій в мовах різних генетичних сімей, може стати основою для створення універсальної системи сигналів, що детермінували коло ситуацій, у рамках яких постали релігійно-правові ритуали.

На рівні системи знання чинником, який структурує систему відношень у суспільстві, є значимість, або цінність реалії, що сприймається [133: с. 99], тому найбільш вагомій реалії правового життя і стали ключовими у правовому ритуалі і дістали власних експлікаторів у правовому тексті. Більше того, сама мова значною мірою розвивалася у рамках ритуальної практики, точніше, робиться припущення про *ритуальне походження мови*, тобто «ритуал був тим базовим локусом, де відбувалося становлення мови як певної знакової системи» (пор. [192: с. 22]), відлуння чого спостерігається, напр., у семантиці термінів на позначення помсти, права, володаря тощо (пор. помсту як взяття крові, відновлення балансу крові між сім’ями).

Відповідно, давня культуруносна семантика зібраної і поясненої у нашому дослідженні лексики й виділених мікротекстів показує шляхи трансформації ритуалізованого символічного (сигнального) значення у значення правове. За великим рахунком, саме правові мікротексти, збережені пам'ятками писемності і значною мірою словесністю, донесеною до нашого часу у вигляді мови старожитної правової культури давніх етнографічних ареалів, яскраво ілюструють процес перетворення правового ритуалу на правову практику, що дає старт віковій юридичній традиції.

1.4.1. Формули праїндоевропейської доби

1. Інд.-іран. * $\sqrt{dhā}$ - ṛtá-m 'установлювати правду': авест. *ašəm ... daduyē*, д.-інд. *ṛtám dadhá* («Ригведа»). Цей мікротекст установлено лише для давньоіндійського та давньоіранського матеріалу [43: с. 90]. Однак і слов'янський фразеологічний словник зберігає залишок цієї формули, пор., зокрема, псл. **děti pravьdŏ*, де перший компонент відтворює слов'янський рефлекс і.-є. **dhē*- 'ставити, закладати в основу', паралельний до інд.-іран. **dhā*-, а *pravьd-* є власне слов'янською інновацією, що замінила тут відповідний реліктовий і.-є. термін, однак загальна семантика цього мікротексту не змінилася. Псл. **děti pravьdŏ* відбилося в укр. *ніде правди діти*, де спостерігаємо правову «профанацію» значення і навіть його переосмислення як 'не приховати правду'. Проте на вживання **děti pravьdŏ* саме як 'установлювати правду' вказують інші приклади, в яких простежується той самий прототекст, але відтворений уже іншими лексичними засобами, пор. такі приклади у слов'янських правових пам'ятках: у д.-рус. грамоті (близько 1300 р.): «**Как то ныне новѹю правдѹ ставишь, как то есме не чували ѿ ѿтчѣвъ, ни ѿ дѣдовъ, ни ѿ прадѣдовъ нашихъ**», де *правда* має значення 'договір', 'умови угоди', пор. ще у значенні 'зібрання правил, законів': «**Правда оуставлена Роусьской земли, егда ся съвокоупилъ Изяславъ, Всеволодъ, Святославъ**», а також як 'виправдання' – «**Да не положиши правды предъ сньмище**» [324: (2, с. 1357, 1358, 1359)]. В усіх випадках маємо загальне значення 'ставити/установлювати правду', 'закладати в

основу (як установлювати) правду», що відбиває досліджуваний прототекст. Отже, поєднання технічно різних засобів утворює ідеологічно ту саму правову формулу.

2. Іншою релігійно-правовою формулою є інд.-іран. *√ǵhu- ... r̥tá- ‘закликати ... правду’ [43: с. 121]. Думасмо, що ця формула має більш значну хронологічну глибину, сягаючи праіндоєвропейського рівня, про що свідчить слов’янський еквівалент арійської формули, який порівняно з ними становить, як і в попередньому випадку, часткове лексичне оновлення і.-є. прототексту. Пор. серб. діал. (македонсько-сербське порубіжжя) *зѡвѣм прѡвду* ‘закликаю до справедливості’, де *прѡвда* ‘правда, справедливість’, а *зѡвнути*, *зѡвнѣм* ‘звати, закликати’ [331: с. 246, 681]. Часткове, бо змінено лише другу частину, тоді як перша етимологічно тотожна з *ǵhu-.

3. Ще одна формула може бути відновлена лише за непрямыми свідченнями давніх правових пам’яток мов, носії яких (напр., хетти і германці чи латиняни) не мали контактів, а отже не може йтися про вироблення спільного для них правового тексту на рівні ареальних контактів постспільноіндоєвропейського періоду. Цей текст – релікт індоєвропейської доби, і в досліджуваних ідіомах він зберігся власне як прототекст, спільна за змістом і синтаксичним малюнком формула, що в кожній групі мов має різне лексичне наповнення. Ідеться про регулярне тавтологічне поєднання в одній синтагмі дієслова зі значенням ‘судити’ з іменем зі значенням ‘суд’ для опису судового дійства. Отже:

д.-рус. *ряды рядити*, пор. «Ярославъ, сынъ Всеволода великаго, сѣде на столѣ в Володимѣри ... и поча ряды рядити», де *рядъ* як ‘суд’ [324: (3, с. 234)], *правежь правити* ‘виконувати судовий вирок’, пор. «А бѹдетъ правежь на монастырскомъ чѣловѣцѣ, ино правитъ архимандричъ приставъ» [324: (2, с. 1346–1347)], «А сѹдовъ ти Московскихъ безъ моихъ намѣстниковъ не сѹдити, а язъ имѹ Московскимъ сѹды сѹдити, тѣмъ ми ся с тобою дѣлѣти», 1389 р. [324: (3, с. 605)], «Правъдивыи соѹдъ соѹдите», 1119 р. [324: (3, с. 1360)], ст.-укр. *судъ (соуды) судити (судить), судити судъ (соуды)* ‘т. с.’ та ін. [326: (2, с. 400)]. Пор. із аналогічним значенням хетт. *ḫan-nessar ḫannai*, лат. *iudicium iudicare*, д.-англ. *dōm dēman*, с.-н.-н. *een oordeel oordeelen*, нім. *ein Urteil erteilen*, на що вже було звернено увагу [81: с. 230–232]. Щоправда, стосовно герм. прикладів виникає

підозра про калькування відповідної лат. формули, що загалом можливо з огляду на значний вплив латинської мови на мову давнього німецького судочинства.

4. Ще один мікротекст становить діахронічне відтворення у різних мовах схеми «брати/взяти помсту»: хор. *mskn'h y' kynk'h* 'я помстився йому' (букв. '(я) взяв помсту-йому'), де *kynk* – 'помста', 'ненависть' [312: (4, с. 176)]. Маємо «**P₁ + O** (об'єкт права₁)» із дієсловом *брати/взяти* (**P**) і назвою помсти (**O**). Приклад реалізації цієї формули знаходимо у германських мовах, де маємо: англ. *to take revenge (up)on smb.* 'мститися комусь', 'відплачувати', де *take* 'брати'; нім. *Rache nehmen* 'помститися комусь', де *nehmen* 'брати, взяти', *blutige Rache nehmen* 'примусити поплатитися кров'ю' = (букв.) 'взяти кровну помсту'; дат. *tage hævn over ngn* 'мститися комусь', де *tage* 'брати, взяти', а *hævn* 'помста' [283: с. 285, 687]; норв. *få ta hev'n over noen* 'помститися комусь', де *ta* 'брати, взяти' [280 (1, с. 351; 2, с. 299)]; ісл. рефл. *at hef'nask á e-m* 'мститися комусь', букв. '«зтягнути» з когось помсту', *hefni-leið* 'почати відомщення', 'мститися комусь' [366: с. 246]. Ця сама ідеологічна семантика представлена в мові ідиш, де *neten* 'брати' вживається у складі *nekome neten* 'мститися', букв. 'брати помсту' [188]. У мові слов'янського права знаходимо мікротекст, який характеризує правовий стан, в якому перебуває об'єкт здійснення помсти – «прийняти помсту/зазнати помсти від когось», пор. д.-рус. «**да примутъ мсть ѿ Бога Вседержителя**», 945 р., «**ако же Клинъ, не вѣды мсти приати, кдину рану приа**» та ін. [324: (2, с. 235)]. Отже, можна говорити про ідеологічно єдиний правовий мікротекст «**P₁ + O** (об'єкт права₁)», представлений двома протилежними формулами: «брати/взяти помсту» VS «прийняти помсту/зазнати помсти».

5. Ще одна формула являє регулярно відтворюване в різних мовах і.-є. сім'ї поєднання прикметника зі значенням 'кровний' з іменником 'помста', пор.: дат. *blodhævn* 'кровна помста' [352: с. 43], норв. *blodig hev'n* 'т. с.', нім. *blutige Vergeltung*, гол. *blóedwraak* 'т. с.' [305: с. 120], серб., хорв. *крѣвна ђсвета* 'т. с.' [288: с. 231; 336: с. 137], чес. *krevní msta*, рос. *кровная мсть*, укр. *кровна помста* та ін. Віднесення цього мікротексту до найдавніших зумовлене збереженням самого архаїчного інституту кровної помсти у багатьох і.-є. народів, так само, як і

збереження ними відповідного її позначення. Формула «**A + S**», де **A** – прикметник, похідний від *кров*, а **S** – *помста*.

6. Правову дію чи стан «взяття» помсти (перебування у стані помсти) відбиває ще інша формула, де аналогом помсти є *кров*, тобто «брати/взяти кров» – «**P₁ + O** (об'єкт праваз)». Пор. осет. *туг исын* 'мститися', букв. – 'брати кров' [86: с. 75], а з іншого боку – алб. *te marrë gjak* 'взяти кров' (= 'помститися') [60: с. 70–71].

1.4.2. Пізні формули періоду ареальних контактів окремих індоєвропейських мов

Наявність їх у словнику мов, носії яких мали давні культурні контакти, спонукає до припущення про спільну ареальну інновацію – на рівні вироблення спільного ідеологічно (проте різного технічно – за лексичним вираженням) юридичного мікротексту. Пор.:

1) гот. *handus* 'рука' [374: с. 176–177], яке ще мало значення 'влада', англ. *hand* 'рука (кисть)' і похідні значення – 'контроль', 'влада'. «Правові» семанти тут закономірно постали з *'тверда рука', про що свідчить як суч. англ. *to rule sb. with an iron hand/fist* 'правити твердою рукою/«залізним кулаком» (= владою)' [373: с. 1439], так і слов'ян. приклади на зразок рос. *править железной/твердой рукой*, де слово *рука* виконує роль контекстуального синоніма до *власть* (пор. ще рос. *своя рука – владыка*, тобто 'влада'). Отже, з огляду на подібні приклади видається імовірним припущення про існування єдиної (принаймні, для слов'ян і германців) формули «**P (x) C₁**», що складалася з: **P** – дієслова (чи віддієслівного іменника) на позначення володарювання, правління; **(x)** – атрибутивного елемента зі значенням 'твердий'; **C₁** – назви руки = *влади* як переживання правового стану. Її різниця у слов'ян та германців полягає лише в лексичному (і тільки) наповненні спільного правового мікротексту;

2) англ. *sb's word is law*, укр. *моє слово – закон*, рос. *мое слово – закон*. Подібні вирази описуються формулою «**(y) S + P**» або «**S (y) + P**», **S** – суб'єкт дії (*слово*), **(y)** – атрибут суб'єкта (присвійний займенник), **P** – складний предикат, що складається з екзистенційного дієслова-зв'язки *бути* + іменник *закон*. Пор. ще

відносно давні випадки вживання слов'янського іменника *слово* зі значенням 'закон': д.-рус. *слово* 'закон', 'заповіт': «**У** коємъ закѡнѣ глѣтъ, или о кѡемъ словесе» (XIV ст.), «Прокля га словесемъ Гѣньмъ ... отъ словесъ» (1073 р.), «По Боломоніемъ словесемъ вьсемоу дѣбаниж ... годъ вѣчиньшоу» (XI ст.) [324 (3, с. 419–420)];

3) псл. **tvoriti sōdъ* (д.-рус. «**С**удъ и правдѣ в насъ ты сотвори : яко правда и судба ѹготованне престола твоего»), **činiti sōdъ/*sōdъ činiti* (серб. *чинити суд*, рос. застар. *чинить суд*, укр. *судочинство*, *чинити суд* = *судити*), **vърšiti sōdъ* (*вершить суд* = *судить*), **dati sōdъ* (ст.-рос. «**А** котороу тиуну государю на холопа или хо(ло)пу на господаря даст без доклада правую грамоту, и тому холопу на государя дати суд новой» (1589 р.), де *дати суд новой* означає 'провести новий судовий розгляд у справі, що підпадає під повний перегляд' [323: (28, с. 245–252); 316: с. 804]), **praviti sōdъ* (д.-рус. «**А**ще во кая земля ѹправится предъ бѣмъ, поставляеть еи цсрѣ или князя праведна ... и судью, правящаго судъ» (1015 р.), де *правити судъ* 'судити', 'розбирати тяжбу' [323: (18, с. 111)]), сюди ж рос. заст. *производить суд* та ін. Пор. ще пізнішу варіантну формулу **praviti rēdъ*, репрезентовану, напр., у д.-рус. *правити рядъ* 'вершити суд' [323: (22, с. 283)]. Останній з наведених прикладів відбиває давню семантичну взаємодію (і навіть взаємозаміну) двох давніх правових термінів у межах слов'янського мовлення у всьому їхньому значеннєвому діапазоні.

З іншого боку, пор. стійке осет. словосполучення *tærxon kænyn* 'суд здійснювати', де дієслово сягає іран. **kṣn-* < **kṣ-*, **kar-* із широким значенням 'діяти', 'чинити'. Цей вираз може відтворювати давнє **tṣkāna-* & **kar-*, загалом відповідне слов'янським формулам, наведеним вище. Докладніше про осет. лексику див. нижче (III розділ).

Аналогічно і в герм. мовах: норв. *holde dom* 'судити будь кого' (*dom* 'вирок, рішення суду') [356: с. 147; 280: (1, с. 180)], нім. *Gericht halten* 'творити суд (розправу)', англ. *the court held that she was entitled to receive compensation* 'суд постановив, що вона мала право отримати компенсацію' (*hold* 'стверджувати,

установлювати, вирішувати (про суд)'), де відповідні дієслова демонструють значення 'тримати' як 'дотримуватися', 'творити'. Маємо справу зі спільною для окремих слов'ян., іран. і герм. мов простою формулою «**P**₂ + **D** (правовий процес)», де **P** – дієслово *створювати, давати, виконувати, чинити, установлювати*, а **D** – іменник *суд*.

Хоча ми спостерігаємо наявність цієї формули в лексиконі трьох мовних груп і.-є. сім'ї, датувати її праіндоєвропейською добою заважає одна важлива обставина: річ у тім, що герм. дієслова норв. *holde* [280: (1, с. 359)], англ. *hold*, нім. *halten* розвинули свою семантику 'тримати' і далі (у відповідних правових контекстах) – 'вирішувати', 'стверджувати', 'встановлювати', 'творити' лише вторинно – у період самостійного розвитку окремих герм. мов. У п.-герм. же діалектах **haldan-* означало 'випасати худобу' (звідси – 'тримати, утримувати') [300: (1, с. 242); див. ще 301: 24], тому розвиток правової семантики у його рефлексів – порівняно пізнє явище (тут доречно згадати й тезу Е. А. Макаєва про формування германської правової термінології здебільшого не у прагерманську добу, а в добу існування самостійних германських мов [122: с. 5]), значною мірою зумовлене слов'янським впливом.

Названі герм., іран. та слов'ян. приклади принципово відрізняються від лат. формули *ius dicere* 'вершити суд', де як предикат маємо дієслово із *мовленнєвою* семантикою *dicere* 'говорити, сказати, вимовляти', 'називати, йменувати', 'обіцяти', 'оспівувати' і под. [126: с. 34–35; 291: с. 323; докладніше див.: 216: с. 128–145], тоді як розглянуті формули оперують дієсловами зі значенням *дії*;

4) англ. *find truth* 'дізнаватися, встановлювати правду' [385: с. 829], нім. *die Wahrheit finden* 'т. с.' поряд із д.-рус. *искати сѹдѹ* 'вимагати судового розбору' (пор. «**А** гдѣ бѹдѣтъ кто кому виноватѹ, в томѣ городе правити, гдѣ тотѣ члѣвкѣ живѣтъ, индѣ сѹдѣ ємѹ нѣ искати», 1264 р.) [323: (6, с. 254)] = 'шукати правди'. Отже, елементарна формула має вигляд «**P**₃ + **O** (об'єкт права₂)», де **P** – дієслово *шукати/знаходити*, а **O** – іменник *істина, правда*. Принципово важливо не плутати цю формулу із зазначеною вище «установлювати правду = *договір*»;

5) нім. *Wahrheit feststellen* ‘встановлювати істину’ (в основі – питома герм. лексика, що сягає і.-є. **uēr-* ‘довіра’, ‘вірність, надійність’, ‘згода, схвалення’ і **sthā-* ‘стояти’ [369: с. 880, 968; 300: (1, с. 511)]) і укр. *встановлювати істину*, рос. *установить истину*. Формула «**P₄** + **O** (об’єкт права₂)», де **P** – дієслово *ставити, встановлювати*, **O** – іменник *істина*;

б) дещо відмінна семантична організація мікротекстів на позначення встановлення істини у прикладах на зразок англ. *to establish truth* [385: с. 829], де *establish* ‘встановлювати’ уже втратило своє питоме значення, з яким воно було запозичене з д.-фр. *establiss-* < лат. *stabīre* ‘робити твердим, стійким’ [368: (1, с. 543)]. Натомість цього не трапилося у серб., хорв. *утврдити истину/utvrditi istinu* (приклад О. І. Іліаді – усна доповідь), де *утврдити* ‘встановити’ і ‘зміцнити’, ‘укріпити’ існують як живі семми [пор.: 331: с. 293, 1022], і вторинність першої щодо двох останніх досить прозора. Англійський приклад, маючи іншомовний елемент у своїй структурі, все рівно відбиває більш ранній мікротекст «**P₅** + **O** (об’єкт права₂)», оновлення якого відбулося завдяки витісненню питомого дієслова (чи віддієслівного іменника?) запозиченим;

7) норв. *hevnfylt* ‘сповнений почуття помсти’, де *hevnr* ‘помста’, а *fylt, fyll* ‘наповнювати’, ‘наповнюватися’ [280: (1, с. 291, 351)], так само англ. *be filled with vengeance* та ін. З іншого боку, пор. серб. *испуњен ѓсветом* ‘сповнений помстою’ (*испунити* ‘заповнювати, наповнювати’, *ѓсвета* ‘помста’) [331: 292, 554], рос. *преисполниться мести*. Реалізація спільної для герм. і слов’ян. мов формули «**P₆** + **C₂**», де **P** – дієслово *наповнюватися, робитися повним* з етимологічно тотожною (sic!) в обох мовах основою і.-є. **pel-* ‘литися, наповнюватися’ [389: с. 798], а **C** – іменник *помста*. Пор. ще типологічно близьке хор. *Ѕ-kynk p’rwzd ’u zrzh* ‘його серце стало сповненим помсти, ненависті’, де *kynk* ‘помста’, ‘ненависть’ вжите з *Ѕ* (**Ѕa*) ‘бути наділений чимось’ [252: с. 620, 625; 312: (4, с. 176)] = «сповненим помстою»;

8) «мати владу» («**P₈** + **C₁**»), пор.: суч. англ. *to have a supreme authority/power* = *мати абсолютну владу* (абсолютна влада особи над собою, своїми ментальними та фізичними властивостями; із релігійного погляду – це абсолютна влада Бога) поряд із рос. *иметь власть* (над кем- или чем-либо), укр. *мати владу*;

9) формула «відомстити кров» («P₇ + O (об'єкт права₃)») виділяється з огляду на англ. *avenge smb.'s blood* («And go off in the winter time to *avenge her father's blood*», «If you harm him, you Norman dog every Saxon in England will *avenge his blood*» [351]) і д.-рус. *кръвь отмъстити: «Поѣдите, господа, съ нами на Литву мстити крове крестьянския»* [324: (1, с. 1339)];

10) формула «створити (= дати, принести) клятву» «P₂ + O (об'єкт права₆)»: д.-рус. «*Клатвы поганиихъ съвършити*», «*Патрикии же Феофанъ клатвы мирьскыа сътвори с ними*» [324: (1, с.1235)] поряд із с.-перс. *var & varz-* = «робити (= давати) клятву»: «*ku ka var ētōn varzēt*» = «він (= відповідач) дасть клятву таким чином» [153: с. 41].

1.4.3. Формули, що виникли незалежно в мові права окремих мов

1. («P₉ + C₃): псл. **dati pravo*: чес. *právo dáti* (часто вживане у правових текстах) [81: с. 234 (виноска 33)], д.-рус. «*Миръ доконцанъ на старыи миръ и на томъ крѣтъ челованъ, как то намъ вашен братьи правда дати, а шбиды не створити ни малу ни велику*», у грамоті близько 1300 р. [324: (2, с. 1356)], де маємо *правда дати* 'ставитися справедливо' з морфологічно ускладненою іменною частиною.

2. («P₉ + C₃): псл. **gubiti pravo*: хорв. *gubiti pravo* 'втрачати право', а також словотвірно ускладнене д.-рус. *погубити правьдѣ* 'втратити право', пор. «*Но и гостѣе погубѣша челадинъ и жалюют; да ищють и шврѣтаемое да имуть е; аще ли кто искушениа сего не дасть створити, мѣстьникъ да погуби правду свою*», 911 р. [324: (2, с. 1358)].

3. («P₂ + D»): псл. **praviti rēdъ*: д.-рус. «*И оттолѣ приде в свою обитѣль, и мѹжи новгородьскыѣ учредивъ, отпусти ихъ с чѣстью, и потомъ поча ряды правити ...*», 1206 р., *правити рядъ* = *вершитъ суд* [323: (18, с. 111)], «*И оттолѣ приде в свою обитѣль и мѹжи Новгородьскыѣ учредивъ, отпусти ихъ с чѣстью и потомъ поча ряды правити*» [324: (3, с. 234)].

4. («P₂ + D»): псл. **(u)činiti pravьdъ*: ст.-укр. «Тогда имає(м) звати до на(с) наше(г) млого оцѣ и пріателѣ, пана мужила, и оучинити єму прав(д)у бжїю на

ти(х) оуси(х), кому иму(т) они вину дати, яко(ж) на листо(х) глєитовны(х) стои(т)» (1457 р.) [326: (1, с. 174)]. Судячи з контексту, йдеться про встановлення істини, суду праведного (Божого).

5. («P₁₀ + O (об'єкт права₄)»). Нарешті, варто припускати існування у мові давнього слов'янського права формули із загальним значенням 'звинувачувати когось у чомусь', 'звинувачувати', 'покласти провину на когось', тобто 'установлювати чинсь провину по відношенню до когось'. Ця формула репрезентована кількома мікротекстами, пор.: ст.-рос. *въ вину ставити, поставити* («Только того мы, христианский государ, въ вину вамъ, бояромъ нашимъ и служилымъ людемъ, не поставимо, для того что есте учинили невѣдомостью», XVII ст.) [326: (1, с. 174)], ст.-укр. *вину ставляти, возложити, положити на кого-либо вину* 'покласти провину на когось' («Таче возлагаху клеветныя ты вины на Феофила», XVI ст.) [326: (1, с. 174)]. Крім того, (*про*)вину не лише *ставлять* чи *покладають*, її ще *дають*, про що свідчить ст.-укр. *виноу дати*, пор.: «Тогди имає(м) звати до на(с) наше(г) млого ѿцѣ и пріателѣ, пана мужила, и оучинити єму прав(д)у бжїю на ти(х) оуси(х), кому иму(т) они вину дати, яко(ж) на листо(х) глєитовны(х) стои(т)» (1457 р.) [326: (1, с. 174)]. Отже, можна говорити про три правові формули, що позначали результат обвинувачення: 1) **(vъ) vinō (po)staviti*; 2) **(vъz)ložiti/*(po)ložiti vinō*; 3) **vinō dati*.

6. («P₁₁ + O (об'єкт права₄)»): д.-рус. **искати вины** 'звинувачувати' (= 'шукати винного'), пор. «**Роскаторостася Всеволодъ с Володимѣркомъ ... почаства на ся искати вины...**» [323: (6, с. 254)]. Пор. вище іншу формулу з **искати – искати судъ**.

7. («P₁₂ + O (об'єкт права₅)»): д.-рус. **заклад положити** = «лишити заставу»: «**А кто на комъ иметъ, сочитъ(ъ) съсуднаго серебра по доскамъ, а сверхъ того и заклад положит ... поле через заклад не присужати, а закладныхъ доскъ не посужати**» [323: (5, с. 210–211)].

8. («P₂ + D»): с.-перс. *vičīr kart* = «робити (віносити) рішення» (результат судового розбору): «*vičīr ī pēšak sardārān kart be pat framān ī dehpatān < ī > nē*

šāyēt» = «рішення, винесене головами привілейованих станів, не може мати юридичної сили (букв. «не належить», «не є правомірним») без санкції правителів» [153: с. 8]. Сюди ж *vičīr kunišn*, де другий компонент має значення ‘дія, діяння, акт’ [153: с. 31; 348: с. 136], а також *dātastān dātan/kartan* = «надати, влаштувати судовий процес, засідання суду» [153: с. 462];

9. («А₁ + О (об’єкт права₆)»): *zūr xvart* = *неправдива клятва*; *var bavandak* = *клятва/ордалія достатня* [153: с. 41, 79, 449];

10. («P₁₃ + D»): д.-англ. *ryht rasian wið ...* = *скористатись правом проти когось* (букв. *направити закон/суд на когось*) де *rasian* ‘направляти, керувати’. Сюди ж д.-англ. *to ryhte brengan* = *привести до суду* (*brengan/bringan* ‘нести, вести’) (приклади наведені за: [238: с. 125, 126]);

11. («P₁₃ + C₄»): д.-англ. *to folcryhte læde* = *досягти справедливості* (букв. *привести справедливість*, пор. *lædan* ‘вести, привести’) (приклад наведено за: [238: с. 126]).

1.4.4. Співвідношення ідеологічної семантики правових мікротекстів

1. Узагальнений підхід до виведених вище правових мікротекстів показує суттєві відмінності в їхній ідеологічній семантиці. Зокрема, **перша (найдавніша) група** правових формул, до якої належать *установлювати правду* (ритуал священної угоди), *закликати правду, суд судити* (спільна дія колективу), *брати (взяти) помсту, кровна помста, брати (взяти) кров* (ритуал, спрямований на відновлення «балансу крові»), фіксує сценарій (*скрипт*; див. розділ II) ритуалізованої дії, а це означає залежність (у найдавнішу добу історії суспільства) правового акту від ритуалу так само, як і залежність мови права від мови ритуалу. Однак, враховуючи, по-перше, відсутність права як системи норм, які визначають співіснування членів соціуму і переходять із одного покоління в інше, а по-друге, відсутність правової свідомості, що має порівняно пізній вік, можна говорити не про право, а лише про його антецедент – передправо. Однак ця давня і дуже складна взаємодія міфу, ритуалу, релігії та поезії (див.: [81: с. 221–222; 193: с. 494–495]) вже має мовне оформлення у вигляді спеціальних правових мікротекстів (елементів мови права),

орієнтованих на відбиття суми сигналів, за якими стоїть соціально значима чи соціально схвалена дія. Отже, в цих мікротекстах відбито ідеологію ритуалу.

2. Семантика другої групи правових мікротекстів *правити твердою/залізною рукою, моє слово – закон, творити суд* і його синоніми *чинити суд, вершити суд, дати суд, правити суд, шукати/знаходити істину/правду, встановлювати істину, бути сповненим помсти, мати абсолютну владу, відомстити кров* демонструє яскраво виражену правову специфіку, зумовлену особливістю здійснення правових актів і переживанням правового стану (*бути сповненим помсти, мати абсолютну владу*). Формули, які згорнуто характеризують акт суду, засвідчують уже не спільну ритуальну дію (пор. вище *судъ судити*, де семантика *суд* первісно саме *‘колективне діяння’) і не символічне впорядкування хаотичного світу (пор. вище *рядъ рядити*), а виняткове право наділеної владою чи авторитетом особи, чиєю функцією було залагодження (*творити/вершити/чинити/дати/правити суд*) конфліктів відповідно до норм звичаєвого права. Проте деякі мікротексти зберігають відлуння зв’язку з ритуалом, зокрема, це вказівка на символічне указання жестом чи словом (*моє слово – закон*), ритуальний обмін для встановлення «балансу» крові (*відомстити кров*). Це не дивно, оскільки деякі аспекти суспільного життя (в тому числі й правовий побут) лишалися значною мірою ритуалізованими навіть у добу державності з її розвинутою правовою культурою. Зазначені мікротексти відбивають власне правову ідеологію з рудиментарною семантикою, що відсилає нас до ритуалу, тому вони становлять проміжну ланку між найдавнішим прошарком правової фразеології та пізнішими мікротекстами, що виникли в окремих мовах, коли право вийшло за межі ритуальної практики, ставши функцією держави, запорукою соціальної стабільності.

3. Третя група формул засвідчує збереження традицій творення правової термінологічної семантики в окремих мовах. Зокрема, у рамках аналізованого матеріалу виділяються мікротексти для опису практики застави, процесу встановлення провини на суді, характеристики суду як справедливого діяння, як процесу, констатації факту наділеності правом взагалі (переживання правового відчуття), для характеристики клятви. Вони свідчать про формування правової

техніки та її застосування в державі періоду розвинутого законодавства. Так само, як і попередня група формул, правові мікротексти цієї категорії виявляють одну важливу рису: вони не мають відбитку релігійної семантики, що, на нашу думку, вказує на випадки достатньо раннього дистанціювання норм звичаєвого права від інституту релігії. Між іншим, приклад повного відриву мови права від мови релігії показує текст «Руської Правди», де відсутній зв'язок правових приписів із релігійними настановами язичництва чи християнства (за винятком обряду язичницької клятви). У зв'язку з цим існує переконлива, на наш погляд, думка, за якою відбите в «Руській Правді» та пізніших пам'ятках право являє самостійний феномен царини правосвідомості, прямо не пов'язаний із релігійними настановами [233: с. 175–176].

Таким чином, всі три групи мікротекстів хронологічно розшаровуються на: 1) сформовані в рамках мови ритуалу (перша група) – етап передправа; 2) сформовані в рамках мови права, яка обслуговувала правову техніку, тобто суму правових актів і приписів щодо послідовності, мотивованості та порядку їхнього застосування (друга та третя групи) – етап існування права. Цей висновок повністю підтверджується структурою еволюційної моделі семантики, яка віддзеркалює етапи процесу становлення термінологічного правового значення (див. розділ II).

Висновки до РОЗДІЛУ I

1. Мовний аспект права засвідчує реалізацію в ідеології текстів релігійно-правового змісту правосвідомості як секундарного і досить пізнього різновиду мовної свідомості. Правова свідомість – результат лінгво-семіотичного кодування біхевіористичних сценаріїв, передправових сигналів і переживань правового відчуття. Для архаїчної стадії мовної свідомості можна говорити про правосвідомість передправа, коли існують потреби в регуляції поведінки у суспільстві, переживання результатів дій, проте ще не існує права як системи норм.

2. Спостереження за специфікою релігійно-правової термінології дає матеріал для подальшого розвитку ідеї про нероздільний зв'язок сакрального та правового семантичних складників цієї групи слів. Цей синкретизм ілюструється не

лише нерозрізненням правового і релігійного контекстів правової термінології, але й нечітко окресленою різницею між самими правовими і релігійними текстами, що зумовлено, по-перше, неподільністю юридичної та сакральної інституцій у давньому суспільстві і єдністю цих понять у мовній свідомості давньої людини, а по-друге, спільним для правових і сакральних текстів джерелом – давньою мовою поезії (про зв'язок правової традиції різних мов із міфопоетичними джерелами див. також у [82: с. 27]).

3. Досліджуваний матеріал дає підстави для реконструкції елементів давнього правового тексту, який має набір типових експлікаторів. Доступними для лінгвістичного моделювання виявляються мінімальні прототексти – цільнооформлені, семантично автономні формули для опису типових ситуацій, процедури чи атрибуції об'єктів/суб'єктів діяльності давнього права. Прототексти виникали у добу існування прамов і самостійних мов (різного хронологічного рівня) й зберігалися чи зберігаються у мовах-нащадках як регулярно (на кожному хронологічному зрізі) відтворювані загальні «сюжетні схеми», які конкретизуються чітко окресленим семантично матеріалом. Їхнє лексичне наповнення з часом може варіюватися, питомі елементи можуть замінюватися запозиченими, проте загальна смислова схема і синтаксична позиція її складників лишається незмінною протягом мовної еволюції.

4. Повторення синтаксично і семантично тотожних словосполучень у споріднених мовах указує на збереження спільної для них правової формули. Відповідно, писемно засвідчене відбиття давньої формули в окремій мові можна визначити як текстову трансформу², порівняно з якою власне прототекст прамови буде ядерною системою-еталоном.

1. Федорова А. О. Правовий мікротекст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : Видавець Лисенко В. Ф., 2015. Вип. 137. С. 149–154.

2. Федорова А. О. Про мову давньогерманського права: релікти правових формул. На перетині мови і права : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 22 лютого 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 45–52.

² Цей термін використовуємо услід за Г. А. Климовим, пор. стосовно інших ситуацій : [94].

РОЗДІЛ II

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИКИ ПРАВОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ

2.1. Стан методики дослідження еволюції термінологічної семантики у традиційних мовознавчих студіях

Достатньо довго у студіях, присвячених вивченню давнього вокабулярія індоєвропейських мов, увага дослідників не виправдано концентрувалася більшою мірою на питаннях реконструкції прамовних станів як основної мети такого типу досліджень, тоді як *подальший розвиток лексики* в групі споріднених мов майже повністю випадав із діапазону їхніх інтересів (пор., напр.: [94: с. 8–9]). Для проблем загального мовознавства, етимології та відносно нової науки – порівняльно-історичної семасіології цей висновок Г. А. Климова, зроблений на початку 70-х рр. минулого століття, зберігає актуальність і сьогодні, оскільки з того часу так і не було зроблено помітних кроків до заповнення лакун в системній історії семантики мовних одиниць. Зокрема, це стосується і комплексу проблем, із якими стикається дослідник давньої індоєвропейської термінології (технічної, мисливської, метеорологічної, медичної, сільськогосподарської, військової, будівельної, релігійної, соціальної і, нарешті, правової). А саме:

а) досі не існує суворої комплексної методики вивчення історії лексичної семантики у порівняльному аспекті (саме він на виявленні контрастів і збігів показує логіку виникнення й еволюції значення) попри те, що уже накопичено достатню кількість важливих спостережень, методичних прийомів, ефективність яких підтверджена часом. Ці спостереження зроблені у працях М. Бреалья, А. Дармстетера, Х. Кронассера, Е. Бенвеніста, М. М. Покровського, Б. М. Ляпунова, В. І. Абаєва, О. М. Трубачова, Т. В. Гамкрелідзе, В'яч. Вс. Іванова, Р. О. Будагова, В. Г. Гака, Л. Г. Герценберга, Л. С. Пейсикова, М. О. Бородіної, О. Є. Анікіна, Р. М. Цейтлін, В. А. Дибо, Ю. В. Откупщикова, В. В. Левицького, Т. О. Черниш [254; 256; 262; 161; 118; 201; 79; 80; 81; 1; 2; 277; 25; 11; 12; 39; 43; 150; 18; 4; 232; 63; 145; 237; 148; 110]. Між іншим, ці спостереження в сумі із логіко-теоретичним

обґрунтуванням семантичних процесів, запропонованим у працях В. А. Звеґінцева, О. Д. Шмельова, С. Ульмана, Б. А. Плотникова [75; 244; 205; 160], у перспективі здатні лягти в основу теорії порівняльно-історичної семасіології;

б) не існує більш-менш повних *описів семантичної історії* (хоча би за матеріалами пам'яток) навіть основних ЛСГ окремих мов, що значною мірою ускладнює дослідження процесів номінації як у межах лексичних сімей (етимологічних гнізд), так і в рамках певних лексико-семантичних і тематичних груп, напр., в індоєвропейських мовах. Фактично, у більшості випадків фахівцям доводиться працювати із багато в чому обмеженим матеріалом (звісно, цього неможливо оминати в будь-якому масштабному науковому проекті), унаслідок чого значна кількість важливих, і навіть ключових, для студій із загальної та порівняльно-історичної семасіології фактів лишається поза рамками багатьох досліджень, і в ліпшому випадку лишається тільки *post factum* коригувати раніше опубліковані висновки. Можна назвати лише незначну кількість класичних студій, присвячених «історіографії» значення різних лексичних груп за пам'ятками писемності, серед яких найбільш важливі: [116; 117; 33; 103; 183; 231; 115; 180; 226]. Із-поміж них порівняно невелику кількість становлять описи власне правової термінології окремих мов із тих груп, які цікавлять і нас: східнослов'янських та старослов'янської [9; 23; 175; 7; 14; 186; 140; 239; 240], англійської, німецької та окремих давньогерманських мов [166; 49; 176; 241; 3], середньоперської [152; 271]. Власне, тут послідовно застосовується вичерпний опис суми значень, засвідчених у пам'ятках різного часу;

в) практично не існує досліджень, присвячених опису (із відповідним етимологічним і типологічним обґрунтуванням) семантичних законів. Ідеться не про загальні семантичні процеси-універсалії, які відповідають п'яти загальновідомим формально-логічним відношенням між поняттями, тобто: 1) синонімічному розвитку значень; 2) зсуву; 3) розширенню (генералізації) чи звуженню (у тому числі погіршенню чи поліпшенню значення); 4) перенесенню (метафоричному чи метонімічному); 5) зміні об'єму значення слова [39: с. 144; 40: с. 221, 238–253]. Річ у тім, що теорії «класичних» мовних універсалій присвячено

солідний ряд праць (пор.: [205; 207; 249; 31; 29; 263; 264; 257]), однак у пропонованому дослідженні маються на увазі більш конкретні реалізації перелічених універсальних процесів, а саме – **семантичні закони як ланцюжки регулярних (для певних лексичних груп) змін значень, напрямок і послідовність яких повністю або частково повторюється у споріднених і неспоріднених мовах у різні періоди їхньої історії** (визначення О. І. Іліаді в усному виступі), пор. близьке визначення у Г. А. Залізняка, яка говорить про «найбільш стійкі семантичні співвідношення, що існують одночасно в кількох мовах і/або багаторазово відтворюються протягом історії однієї мови» [73: с. 16].

До нечисленних досліджень, увага яких зосереджена на саме таких проблемах, належать праці О. М. Трубачова [200], Г. А. Климова [299], В. В. Левицького [106; 107; 108], Г. А. Залізняка [73; 74], О. І. Іліаді [259], О. Г. Мікіної [126; 127; 128; 129], а також колективний проект науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України [148]. Звісно не можна обійти увагою й піонерську в цьому напрямку лінгвістики студію І. Тріра “Holz. Etymologien aus dem Niederwald” [275], де закладено деякі передумови виділення семантичних зрушень такого типу (типове для різних мов зрушення первісного значення ‘гілка’). Узагальнення результатів студій, спрямованих на опис цих семантичних тенденцій більш вузького спрямування, дозволить доповнити реконструкцію форми слова виваженою реконструкцією його первісного значення/значень і відновити основні етапи історії значення/значень. Приклади ефективної процедури визначення етапів семантичної еволюції на матеріалі латинської та романських мов були продемонстровані О. Г. Мікіною в рамках її оригінальної методики «пояснювальної семасіології» [126; 127; 128; 129].

Запропоновані у дисертації розвідки й узагальнення методичного характеру спрямовані на часткове заповнення пробілів, зазначених у пунктах «а», «б», «в».

Розуміння методології аналізу формування семантики із погляду загального мовознавства (воно не виключає використання прийомів порівняльно-історичного методу, оскільки без цього студювання проблем механізму семантичних зрушень видається поверховим) спирається на розуміння його конкретно-історичної

специфіки (існування і зміни протягом ряду послідовних періодів). Згадаємо зауваження А. В. Десницької, за якою при дослідженні мовних явищ потрібно «не тільки показати найдавніші етапи історії вивчуваних явищ, установивши їхню спільну основу у вигляді спільноіндоєвропейського кореня і вихідні структурні типи похідних утворень, але й простежити, як успадкований із давнини спільний лексичний матеріал по-різному розкривався і збагачувався в окремих мовах залежно від конкретних історичних умов їхнього розвитку» [58: с. 29]. При чому «конкретні історичні умови» – це контрольний важливий для нас момент, оскільки *особливості семантичних змін, їхня динаміка – категорії, що виникли в цих умовах, а тому відображають не лише еволюцію правового мислення і особливості його мовної репрезентації, але й еволюцію самого розуміння реалій правового побуту.*

2.2. Загальні теоретичні принципи дослідження індоєвропейської правової термінології

1. Акцент на культурно-історичному досвіді, відбитому в мові. «Споконвіку було Слово...» (Євангеліє від Іоанна) – біблійна «теза», яка має науковий смисл, з одного боку стверджуючи примат знаковості у мові (слово як універсальний мовний знак), а з іншого – маючи на увазі одвічність ідеї, позначуваної лексемою-знаком. Ця теза прийнятна й для визначення мови як людського феномена. Зокрема, за висловом В. І. Абаєва, «мова народу – це його історичний досвід, узагальнений та зафіксований у словах-поняттях і граматичних категоріях. Кожне слово-поняття, якщо вдається розкрити його історичний зміст, являє надзвичайно цінний документ, який за своєю давністю конкурує з найдавнішими пам'ятками матеріальної культури» [1: с. 9]. Такі важливі для давньої та сучасної правової культури та релігії слова-поняття розглядаються у пропонованому лінгвістичному дослідженні у спосіб, що демонструє той самий історичний досвід, про який дуже влучно висловився В. І. Абаєв і який почасти показує характер і причини перетворення слів, первісно позбавлених правової семантики, на маркери відповідних ЛСГ. Іншими словами, здійснюється спроба

висвітлити аспекти проблеми мови у контексті культури (пор. нещодавній досвід опису внутрішнього світу людини мовними засобами, як його бачать носії перської культури [120]).

Аналізуючи індоєвропейську правову термінологію в її еволюції та відношенні до власне релігійно-правового побуту індоєвропейських народів (культурологічний аспект), логічно звернутися до методів, які використовуються у загальному та порівняльно-історичному мовознавстві (ці наукові дисципліни оперують спільним методологічним апаратом, див.: [139]). Оперуючи прийомами реконструкції, комплексне загальнолінгвістичне дослідження показує зразок систематичного аналізу історичного розвитку суспільства та світу в цілому [70: с. 3]. У нашому випадку йдеться про те, як шляхом опису словника прамови можна відтворити навколишню дійсність і правове середовище такими, якими їх бачила давня людина.

2. Опора на можливості реконструкції культурної (правової) семантики. Будучи підпорядкованим меті з'ясувати характер відбиття правових понять у мові, запропонований далі досвід аналізу матеріалу певною мірою подібний до розуміння реконструкції в добу її перших кроків періоду романтизму, коли вважалось, що цей метод сприяє проникненню в «народний дух» і навіть отриманню відповіді на питання походження мови [44: с. 1077]. Але значною мірою він спирається на розуміння цього методу в його «зрілому віці», тобто у другій половині ХХ ст., коли реконструкція уже вважається «вираженням чи відображенням (із більшим чи меншим наближенням залежно від стану науки) різних фрагментів мовної дійсності» [123: с. 89]. Під «фрагментами мовної дійсності» розуміємо відновлену завдяки реконструкції картину бачення соціально значимих реалій носіями давньої правової свідомості. Йдеться про реалії життеустрою давнього суспільства (його правові догми, релігійно-етичні категорії), що виникло задовго до сучасних розвинених урбаністичних суспільств. Реконструйована картина не є буквальним відбитком того, як члени давнього соціуму сприймали *закон, право, владу, (кровну) помсту, провину, заставу* тощо, будучи лише моделлю, науковим знаряддям пізнання давньої мовної свідомості в

її основних моментах. Отже, представлений далі матеріал і узагальнення показують не правову реальність, а механізм творення відповідного термінологічного значення, що почасти відображає бачення цієї реальності її творцями. Зокрема, завдяки їм можливі висновки щодо: а) розуміння давнім суспільством тих чи тих реалій етико-правових відносин, тобто того, яким чином членувався і кодувався навколишній світ із його уявленнями про право у мовній свідомості людини; б) відчуття соціальної необхідності в різних поняттях етико-правової царини, яке спонукало до термінологізації нетермінологічного значення (пор. [2]).

Найбільш ґрунтовні праці з реконструкції праїндоевропейської мови, на які спирається пропоноване дослідження, це: класичний етимологічний словник Ю. Покорного, в якому відображаються формальні відповідності між генетично спорідненими формами в індоєвропейських діалектах і реконструюються індоєвропейські архетипи; «Словник індоєвропейських соціальних термінів» Е. Бенвеніста з його головними тезами – «мова у контексті культури» та «мова в реальних текстах» [13: с. 9]; праця Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванова «Індоєвропейська мова та індоєвропейці», де представлені не лише результати реконструкції фонологічної та граматичної систем праїндоевропейської мови, але й численні фрагменти її словника. Зокрема, у другій частині цього дослідження схарактеризовано індоєвропейську лексику тематичної групи «Соціальна організація життя» та «Індоєвропейські ритуали. Правові та медичні уявлення» (це особливо актуально для нашого дослідження), на основі лексичного матеріалу реконструйовано фрагменти індоєвропейської культури, а також визначено культурно-історичні зв'язки індоєвропейської лексики з мовами давньої Євразії. Саме у розділі «Індоєвропейські ритуали. Правові та медичні уявлення» Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов виділяють індоєвропейську ритуально-правову термінологію, що сягає індоєвропейського архетипу. Внесок цих учених у теорію і техніку реконструкції мовного стану індоєвропейських мов на лексичному рівні є неоціненним.

3. Моделювання семантичних змін, які призвели до виникнення правової семантики. Акцентуємо на тому, що дослідники не ставили за мету виокремлення семантичних моделей (**шлях, процес, динаміку**), за якими розвивалася аналізована правова термінологія від праїндоевропейського мовного стану до сьогодення. Не було завдання її пояснити напрямок еволюції, її причини. У рамках же нашого дослідження **акцентується саме на цьому**, оскільки такий ракурс аналізу дасть нам змогу: а) визначити суму еволюційних моделей семантики (ЕМС) як відбиття логіки формування й подальшої еволюції правового термінологічного значення слів ЛСГ «Правова термінологія» у германських, слов'янських та іранських мовах; б) виокремити спільні ЕМС у двох чи трьох групах мов; в) знайти і пояснити ймовірні розбіжності в розвитку виокремлених ЕМС у різних групах мов.

Виділена сума ЕМС демонструє як неперервність мовної (зокрема, термінологічної традиції) у часі («безперервний зв'язок поколінь» носіїв мови), так і її існування на синхронному рівні у певний момент мовної еволюції. Вона висвітлює синкретичну неподільність таких інститутів, як «релігія» та «право» в давніх суспільствах, відлуння чого спостерігаємо у певних аспектах устрою життя сучасного суспільства. Отже, другим із двох провідних методів пропонованого дослідження є метод моделювання семантичних змін. Власне, «перехід від реконструкції статичної до реконструкції динамічної» [37: с. 15] підводить до вироблення техніки виведення ЕМС.

Межі застосування методологічної схеми історико-семасіологічних досліджень. В історико-семасіологічному дослідженні (у класичному його розумінні це дослідження змістової еволюції лексем шляхом аналізу текстів окремої мови, за якими простежується писемний етап історії слів) *відсутня процедура розмежування інноваційних значень певної лексеми, що з'явилися у певний історичний період, і її архаїчних семем, які просто пізно потрапили в документи через жанрову, стилістичну обмеженість текстів, де їм не було місця, або через утрату давніших текстів. Те саме стосується випадків, коли обидва значення мають порівняно глибоку хронологію, проте одне з них фіксується*

пізно. Унаслідок цього давні значення, які до першої фіксації їх у текстах існували століттями (чи більше), можуть сприйматися як інноваційні.

Часто, навіть маючи відносно повне уявлення про семантичний спектр слова за весь період його писемної історії, у деяких випадках неможна встановити характер семантичної деривації, тобто як зі значення 'а' виникає значення 'b' (і чи дійсно вони пов'язані відношеннями похідності), від чого деякі періоди семантичної історії лишаються «темними». Так, звертання до контекстів, у яких слово набуває нового змісту, здатне поставити все на свої місця, однак процедура дослідження зупиняється, коли такі контексти не засвідчені, і побудований ланцюжок семантичних змін обривається чи загалом ставиться під сумнів. Отже, на цьому етапі історико-семасіологічний аналіз (у межах завдань, поставлених для нашого дослідження) себе вичерпує, оскільки він досяг своєї мети – з'ясування *основних етапів писемної історії значення слова в окремій мові*.

2.3. Принципи семасіологічного дослідження правової лексики

Для досягнення завдань, поставлених перед нашим дослідженням, потрібне комплексне застосування прийомів, які використовуються в різних типах лінгвістичних студій. Зокрема, сама процедурна схема вимагає історичного підходу до явищ семантики. Установивши всі віхи розвитку значення лексеми за свідченнями писемних пам'яток і змодельовавши її еволюцію в окремих мовах, ми в рамках досліджуваного об'єкта стикаємося із необхідністю:

а) підтвердити правильність побудованої схеми розвитку (наскільки вона відповідає мовній реальності) семантики, що у свою чергу передбачає верифікацію встановленої послідовності значеннєвих зсувів;

б) визначити спільні й відмінні риси розвитку семантики суми генетично тотожних форм у групі/групах індоєвропейських мов;

в) простежити закономірності семантичної еволюції генетично різних, проте близьких за значенням правових термінів у різних групах індоєвропейських мов.

Перелічені завдання можна вирішити тільки шляхом виходу за межі матеріалу окремої мови і зверненням до методики порівняльно-генетичних студій,

застосованої до семантики мовних одиниць. Ідеться про використання прийому лінгвістичної реконструкції як характерної ознаки цих студій.

2.3.1. Семантична реконструкція

У пропонованому дослідженні він використовується для відновлення втрачених або просто незафіксованих у доступних джерелах значень окремого слова чи групи слів. Таким чином вибудовується вся послідовність виникнення семем, яка демонструє змістову історію слова, а відтак – історію зміни уявлень про реалії чи відношення дійсності у мовній свідомості.

Стверджувати *повну тотожність* (звісно, на рівні моделей) у розвитку значень семантично однакових чи близьких слів різних мов, і на підставі цього виводити модель семантичного закону можна лише за умови тотожності джерел значень цих слів. Маємо на увазі одноплановість найдавнішого, етимологічного значення, що було відправним пунктом в еволюції семантики синонімічних, проте генетично різних слів, використаних як об'єкт аналізу.

Проблема реконструкції первісного значення полягає в «широкому семантичному варіюванні слів, через яке, а також через недостатню розробку методики «відновлення», доводиться задовольнятися фактично лише усередненими значеннями лексичних праформ» [94: с. 65]. У багатьох же випадках через мінімум матеріалу (малу кількість вживання досліджуваних форм), брак історії питання у процедурі реконструкції можна лише спиратися «на міркування правдоподібності, що ґрунтуються на «здоровому глузді», на особистій оцінці лінгвіста, на паралелях, які він може навести» [12: с. 331]. Частково ця проблема вирішена у працях Е. Бенвеніста [12; 13], О. М. Трубачова [200; 201; 202; 203; 204], О. Є. Анікіна [4], Г. В. Дибо [63], Ю. В. Монича [133; 134], О. Г. Мікіної [126; 127; 128; 129], О. І. Іліді [85], а останнім часом у дисертаційних дослідженнях О. А. Меркулової [125], Н. В. Бойченко [16], С. Є. Кострикіної [102]. Нашим же завданням буде використання відомої методики (*набір і послідовність застосування її прийомів варіюються залежно від завдань, які ставить перед собою кожен дослідник, тому спільного для всіх*

праць алгоритму процедури не існує) на матеріалі давньої правової термінології трьох мовних груп для удосконалення техніки семантичної реконструкції. Семантична реконструкція у нашому дослідженні спирається на три прийоми лінгвістичної реконструкції (сумарно про них див.: [94: с. 47–66; 95: с. 83–107]), які використовуються у практиці загального мовознавства і порівняльно-генетичних студій. Див. ще положення у: [8], а також [45; 46].

Зовнішня (порівняльна) реконструкція. Цей тип реконструкції оперує порівнянням генетично тотожного матеріалу різних мов із метою виведення на основі постульованих закономірностей розвитку певного архетипу (див., напр.: [94: с. 47]: із посиланням на літературу), а в нашому дослідженні – із метою відновлення первісного значення (комплексу значень) і моделювання картини його/їхнього розвитку. Методика зовнішньої реконструкції зводиться до рівневого зіставлення генетично тотожного матеріалу споріднених мов із метою виведення на основі постульованих закономірностей розвитку певного архетипу [95: с. 84] і спирається на високу частотність відновлюваних явищ і одиниць у групі мов, що належать до однієї сім'ї чи групи мов, а також на широкі парадигматичні ряди [123: с. 91]. Процедурна схема цього типу реконструкції передбачає: а) зіставлення ідентичних або близьких за своєю семантикою одиниць; б) визначення системних кореспонденцій в їхньому матеріалі; в) встановлення хронологічного співвідношення між матеріалом (і семантикою) порівнюваних одиниць; г) виведення праформи [94: с. 48–49].

Проілюструємо сказане прикладом: п.-герм. **ehe* ‘закон’, ‘право’, д.-англ. *ǣw*, *ǣ* ‘закон’, ‘священний звичай’, д.-сакс. *éo*, д.-в.-н. *éwa* ‘закон’, ‘союз’ етимологічно, відповідно до законів порівняльної граматики і.-є. мов, зорієнтовані на і.-є. **eǵ-* ‘йти’, ‘ходити’, ‘діяти’. З урахуванням семантики перелічених лексем можна постулювати джерело і напрямок семантичного зрушення ‘звичка’, ‘звичай’ → ‘закон’, ‘право’ (йдеться про відлуння в мові принципів *звичаєвого* права додержавного періоду герм. народів), не виходячи за межі германського словника. Однак постає логічне питання про хронологію значень ‘звичай’, ‘звичка’: чи дійсно вони сформувались у прагерманську добу? Звернімося до

етимологічних відповідників за межами герм. словника: відповідь на це питання дає д.-інд. рефлекс *eiǰā/*oiǰā – *éva-*, яке, окрім значень, ‘біг’, ‘рух’, ‘хід’, має ще й ‘поведінка’, ‘звичай’, ‘звичка’ [174: (1, с. 106); 380: (1: с. 102–103); 389: (1: с. 293–296)], а наявність однакових семем у генетично тотожному матеріалі, принаймні, двох мов, носії яких не мали контактів, свідчить про достатньо давній вік відповідних «правових» значень, який можна датувати періодом існування і.-є. прамови. Отже, маємо підстави говорити про ЕМС ‘рух’, ‘хід’ → ‘звичка’, ‘(священний) звичай’ → ‘закон’, ‘право’, яка діахронічно відтворилася (чи збереглася) у кількох гілках і.-є. сім’ї (докладніше див. розділ 3).

Як різновид зовнішньої реконструкції іноді розглядають так звану «зворотну реконструкцію», тобто для побудови праформ (а в нашому випадку прамовних значень) залучаються свідчення мови-основи, що співвідноситься з більш раннім станом. Наприклад, реконструкція прагерманського стану здійснюється не тільки на матеріалі історично засвідчених германських мов, але й на основі уже сформованого в науці уявлення про найбільш пізній період праіндоєвропейського стану [94: с. 49]. «Зворотна реконструкція» за потреби може бути використана й у процедурі моделювання семантичних зрушень, тобто: «семантика праіндоєвропейської мови» → «правова семантика пра(-германської, -слов’янської, -іранської) мови» ← «правова семантика мов-нащадків прамови».

Внутрішня реконструкція. Внутрішня реконструкція оперує порівнянням фактів спільної системи, тому базовою передумовою тут слугує факт звичайного співіснування в синхронно засвідченій мовній системі явищ, які відображають різні етапи еволюції цієї системи. Методика внутрішньої реконструкції використовує такі методи: а) метод системного «відновлення» відсутніх ланок; б) метод типологічних імплікацій; в) метод аналізу пережитків (у випадку якщо певна мова, що підлягає аналізу, є прямим продовженням системи), зафіксованої раніше писемної традиції. Сюди може бути віднесений також і відповідний різновид «філологічного методу» реконструкції [відповідно до: 94: с. 50]. Однак прийоми внутрішньої реконструкції виявляються найбільш ефективними і оперативними, коли вони використовуються разом із прийомами зовнішньої

реконструкції, інакше внутрішня реконструкція може «перетворитися на безпідставні фантазії на прамовні теми або, за словами Дж. Бонфанте, в хитросплетіння логічних дедукцій» [123: с. 91–92]³.

Так, для встановлення джерела значення ‘право’ у псл. **pravo* достатньо проаналізувати семантику його рефлексів у кожній слов’ян. мові, не вдаючись до зовнішнього порівняння. Зокрема, як болг. *прав* ‘прямий’, ‘справедливий’, в.-луж. *prawy* ‘прямий’, ‘правий’, рос. *прав*, укр. *п्रा́вий* ‘справедливий’, ‘прямий’, так і решта репрезентантів **pravъ* засвідчує прозору залежність семантики ‘право’ (**pravo* – субстантивована і, відповідно, лексикалізована форма adj. neutr. до **pravъ*) від ‘справедливий’, ‘правий’, а це останнє у свою чергу – від ‘прямий’ [295: (4, с. 550–551); 333: (3, с. 352); 311: (2, с. 121); 381: с. 264; 389: (3, с. 813); 321]. Тобто ЕМС ‘прямий’ → ‘справедливий’, ‘правий’ → ‘право’ встановлюється з урахуванням суми синхронно існуючих у кожній конкретній мові значень, які постали на основі відомого перенесення певної фізичної ознаки (*прямий*) у площину моралі та права. Зовнішня ж реконструкція застосовується, коли йдеться про відновлення більш давньої, неюридичної семантики.

Звернення до внутрішньої реконструкції в процедурі аналізу правової лексики (так само, як і одиниць решти ЛСГ) зумовлене необхідністю «розкриття каузальних, причинно-наслідкових зв’язків між історичними процесами» окремої мови в її історичному розвитку. Її спрямування на аналіз внутрішньомовних відповідностей, виявлення внутрішніх зв’язків і відношень між елементами тільки певної мовної системи в її статичній і динамічній [70: с. 69].

2.3.2. Контекстуальний аналіз

Завданням історико-семасіологічних студій, орієнтованих саме на опис усіх документально засвідчених контекстів уживання досліджуваних слів *окремої мови*, є побудова писемної історії еволюції значень як одного із проявів

³ Найбільш послідовно метод внутрішньої реконструкції прамовного лексичного фонду використовується колективом авторів «Етимологічного словника слов’янських мов» [296]. Застосований він і для рішення фундаментальних проблем історії первісного суспільства [37: с. 11; 131; 197], а також для відновлення елементів прамовного тексту, «підмови» юридичного права, культових мов і койне [78; 79; 81].

історичного розвитку мов [пор., напр.: 250; 251; 118; 25: с. 139–156; 42] (докладніше про цей прийом див у [18; 25]). А історичний розвиток мови віддзеркалює саму історію реалій, що є «не тільки історією речей, а й історію культури окремого народу» [25: с. 139]. Вивчення ж давньої правової термінології в контексті реалій дасть нам змогу спостерігати не лише за змістовою динамікою окремих лексем чи лексико-семантичних груп певної доби, але й виявляти процеси взаємодії чи навіть часткового зрощення матеріально близьких або ж тотожних словотвірних-етимологічних гнізд. Пам'ятки писемності часто дають багатий матеріал для констатації мовних явищ такого типу, дозволяючи визначити їхню відносну хронологію (що чому передують: яка із семем давня, а яка інноваційна, див. ще приклади у: [25: с. 139–156]), яка схематично може бути представлена у вигляді ланцюжка семантичних переходів (щоправда, свідчення історичної семасіології можуть коригуватися результатами етимологічного аналізу, який може показати, що *пізно зареєстрована семема не завжди має пізню хронологію*).

Із прикладів нашого матеріалу наведемо випадок із рефлексами псл. **leg-/*log-* ‘лягати (в основу)’, чия правова специфіка пізнається, коли звернутися до їхніх контекстів у пам'ятках давньоруської доби: *уложить* («[...] **што же оуложатъ его оу винѹ [...]**», 1349 р., «**Вся законы ихъ, уложеныя [...]**», 1315 р.), *положити* в «Руській Правді» («**то 40 гривенъ положити за нъ [...]**; «**а то єсмы положили в ісправѹ**», 1318 р., «**да положить на нихъ оброкъ**»). Контексти свідчать про розвиток значення у напрямку ‘лягти в основу’ → 1) ‘звинуватити’; 2) ‘зробити обов’язковим’, ‘накласти зобов’язання’; 3) ‘закон’ (щодо останнього пор. *уложение* як ‘закон’), і ця обставина додатково підтверджується етимологічно спорідненим матеріалом германських мов, де знаходимо д.-ісл. *log* ‘закон’, букв. ‘так, як належить; за всіма правилами’ (мн. від *lag* ‘укладання’, ‘порядок’) < *leggja* ‘класти’, ‘ставити’ (докладніше див. розділ 3).

У разі заплутаності семантичної історії лексеми, коли виникають труднощі практичного встановлення системи чітких зв’язків у її значеннєвому діапазоні (пор. тезу Р. А. Будагова про часту неясність зв’язків між семемами

багатозначного слова у синхронному стані мови на прикладі лат. *calx* ‘вапно’ і ‘ціль’ [25: с. 139]), постає питання про можливий збіг в одному слові кількох омонімічних утворень, семантичне ототожнення яких відбулося завдяки їхньому асоціативному зближенню у певний історичний період. Тоді контекстуальний аналіз слугує потребам семантичної реконструкції (пор.: [12: с. 332–333, 337–338]; із праць останнього часу ще: [102]).

2.3.3. Аналіз словникових дефініцій

Під час вивчення історії окремо взятої лексеми трапляються випадки, коли *не існує можливості однозначно верифікувати той чи той тип розвитку значення*, тобто немає впевненості в тому, що окремо взята семема розвинулась з іншої, яка дійсно фіксується у документах більш раннього періоду. Звісно, в цьому контексті ми не можемо оминати такий важливий тип лінгвістичного дослідження, як історичний словник, який концентрує велику, а інколи навіть вичерпну, інформацію щодо семантичного діапазону слів, дає свідчення щодо найдавнішої дати фіксації значень у документах, а отже дозволяє простежити їхню еволюцію від появи до сьогодення (чи до кінця періоду історії мови, лексика якого характеризується у словнику). Однак історичний словник через свою винятково «реєструючу» специфіку не має завдання простежити семантичні зв'язки всередині ЛСГ чи пояснити причини й мовний фон (хоч елементи простого зіставлення споріднених форм знаходимо у класичних словниках І. І. Срезневського, Хр. Бартоломе) протікання семантичних процесів. Не показує він і вектор семантичної деривації. Все це – мета досліджень дещо іншого типу.

2.3.4. Інтерпретація явищ профанації та синкретизму значень

Аналогічно до елементів давньої сакральної та поетичної лексики функціонально тісно пов'язані з ними (релігійно-)правові терміни можуть зазнавати «профанації», тобто втрачати свій специфічно правовий і релігійний характер, переходячи до нейтральних шарів лексики (див., напр.: [121: с. 20–22]). Так, герм. (а також д.-інд. та кельт.) рефлекс і.-є. назви священного царя **rēǵ-s* (пор. гот. *reiks* ‘правитель’) зазнав профанації у достатньо давній період, і уже для

прагерм. *rīk-(ja-) з огляду на семантику його рефлексів, які не містять указівки на колишній сакральний зміст, відновлюються «десакралізовані» значення ‘могутній’, ‘власний’, ‘правитель’. Натомість, сакральна семантика зберігається у лат. рефлексі *rēg-s у складі релігійно-правового терміна *rēx sacrōrum* [374: с. 283; 41: (2, с. 751–752); 300: (1, с. 417–418, 421–422, 431)] (докладніше див. розділ 3.).

Це не єдиний приклад втрати досліджуваною лексикою герм., слов’ян. та іран. мов правової та сакральної семантики при збереженні її в лат. мові, пор. ще репрезентанти і.-є. *aueg-/*uog-/*aug-/*ug- ‘сила, могутність (правителя)’, ‘прибувати’, *aug-os-, *aug-es- ‘сила (правителя)’, серед яких, з одного боку, маємо лат. *auctōritās* ‘влада, вплив, авторитет’, ‘бажання, воля’, ‘свобода дій, можливість, право’, *augustus* ‘піднесений’, ‘священний’, ‘високий’, ‘величний’, ‘поважний’, а з іншого – позбавлені сакрального й правового значень авест. г., п. *aogah-*, *aogar-* ‘сила, могутність’, авест. г., п. *aojah-* ‘(фізична) сила, могутність’ [397: (1, с. 83); 357: (1, с. 24–25); 380: (1, с. 278); 389: (1, с. 84–85); 13: с. 329; 312: (1, с. 258–260)].

Семантичний синкретизм полягає в етимологічному, питомому співіснуванні кількох семем, що виникали і надалі розвивалися у групі етимологічно тотожних слів як неподільні смисли. Розрив зв’язків між обома семемами спричиняє або сприйняття різних значень як різних слів, тобто виникнення омонімії (інколи охоплює цілі класи генетично тотожних слів), або ж установлює між ними (значеннями) відношення псевдопохідності, тобто семема ‘а’ сприймається вже не як генетично самостійний елемент значення, а як дериваційно залежний від ‘b’.

Приклад синкретизму: для іран. *vāra-, якого сягають осет. *bar/baræ* ‘воля’, ‘право’, *barǵyn* ‘що має владу’, ‘владний’, *bar daryn* ‘мати право’, ‘мати владу’, може бути відновлена базова синкретична семантика ‘бажання’ і ‘воля’ (пор. д.-інд. *vara-* ‘бажання’) [277: (1, с. 235–237, 250, 253); 2: (2, с. 503)]. Аргументи на користь такого висновку: по-перше, типологічна аналогія, представлена, напр., у рос. (і не тільки) мові, де *желание* і *воля* контекстуально абсолютно взаємозамінні, а по-друге, співіснування семем ‘воля’ і ‘бажання’ у найдавніших афіксальних похідних від і.-є. *uel- ‘хотіти’, ‘бажати’, пор. *ul̥ti-s ‘воля’ ‘бажання’

[389: (3, с. 1137)]. Більше того, давнє (очевидно, також питоме) співіснування обох семем простежується у дериватів від іншої основи, пор. і.-є. **aug-/*ug-* ‘прибувати’ і ‘сила (правителя)’, ‘сила (волі/бажання)’ (?), серед рефлексів якого – лат. *auctōritās* ‘бажання’, ‘воля’, а також (і це довершує типологічну аналогію) ‘влада’ і ‘право’ [397: (1, с. 83); 389: (1, с. 84–85); 13: с. 329–330; 291: с. 114–117] (більш детально див. розділ 3.).

Отже, всі висловлені вище міркування свідчать на користь того, що для аналізу семантики операційний та інтерпретаційний аспекти реконструкції становлять єдину процедурну схему так само, як і для всіх інших рівнів мовної системи. Перший аспект «доводить дослідження до розмежування всіх специфічних співвідношень у порівнюваному матеріалі та їхньої фіксації у вигляді відповідних формул реконструкції», тоді як «інтерпретаційний аспект доводить дослідження до наповнення цих формул конкретним субстанційним змістом» [94: с. 42].

2.3.5. Виявлення ізосемантичних рядів слів

Ідеться про віднайдення рядів слів із однаковими семантичними змінами чи зв'язками [144: с. 74], пор. ще термін *семантична паралель* – «факт аналогічного семантичного розвитку слова с тим самим значенням в іншій мові» [73: с. 16]. Цей прийом дозволяє обґрунтувати доцільність і правомірність побудування певної схеми (чи її частини) еволюції семантики, оскільки спирається на факт регулярної суворої послідовності семантичних зрушень і повторюваності цього ланцюжка змін у кількох чи більшій кількості мов. Пор. формування значення ‘керувати, правити’ на базі термінологічної семантики судноводіння ‘направляти кермо, правити веслом, керувати судном’ у псл. **kьrmiti* (від **kьrta* ‘кермо, весло, яким правлять’), в рефлексах якого спеціальне, термінологічне значення зазнало змін, зокрема, відбулися переосмислення основної семи ‘правильно тримати’ як ‘керувати’ і дезактуалізація семи ‘весло/кермо’. Пор. серб., хорв. *кр̑мити* ‘керувати судном’ поряд зі ст.-сл. *кръмити* ‘направляти, управляти’, ‘правити’, укр. *кермувати*, ‘керувати’. Модель ‘кермо’ → ‘керувати човном, кораблем’ →

‘управляти, керувати’ повністю відтворюється також і в грецькій мові, пор. κυβερνάω ‘керувати (судном, кермом)’ і ‘управляти’, ‘правити’, κυβέρνησις ‘керівництво, управління’, генетично тотожні і.-є. назвам керма [296: (13, с. 220–221, 225); 295: (2, с. 424, 426); 357: (1, с. 308); 358: (2, с. 38): з літературою; 346: с. 1319; див. ще 328].

Приклад застосування процедури. Продемонструємо процедуру аналізу правової термінології та виведення еволюційних моделей семантики у нашому дослідженні на прикладі ЕМС ‘стримувати, заважати, примушувати’ → ‘мститися’, ‘(кровна) помста’.

Спершу шляхом суцільної вибірки зі словників (етимологічних, тлумачних, лексикографічних) добираємо лексику на позначення помсти у германських мовах (у цьому випадку це, напр., д.-ісл. *hafna* ‘відмовитися від чогось (будучи стиснутим, обмеженим, зв’язаним, пригніченим через перепони)’ і (семантично вторинне) д.-ісл. *hefna* ‘мститися’, *leita hefnda* ‘кровна помста’, норв. *hevn* ‘помста’, *blodig hevn* ‘кровна помста’, *hevnakt* ‘помста, акт відомщення’, *hevner* ‘месник’) [396: с. 201, 215; 366: с. 246; 356: с. 402; 364: с. 257; 280: (1, с. 351); 389: с. 555].

Другим етапом є звернення тільки до етимологічних словників, де знаходимо пояснення, якої індоєвропейської, прагерманської, праслов’янської чи праіранської основи сягає окремо взята досліджувана лексема. Так, наведені північногерманські форми у спеціальному дослідженні Й. Фріса подані під архетипом п.-герм. **hafniþō*, проте їхні подальші індоєвропейські зв’язки він не встановлює [396: с. 201, 215]. В. В. Левицький аналізує цю лексику в межах етимологічного гнізда з п.-герм. коренем *ham1-* ‘стримувати’, ‘примушувати’ (і далі – до і.-є. **kem-/*kom-* ‘стискати, тиснути’, ‘примушувати’, ‘перешкоджати, заважати, ставити перепони’ або ж до розширеного і.-є. **sekə-/skem-* ‘різати’). До утворень п.-герм. кореня *ham1-* ‘стримувати’, ‘примушувати’ належить також шв. діал. *hamna* ‘слабнути, зменшуватися, замовкати, переставати’, ‘стримувати, затримувати, заважати’, англ. *hem* ‘облямовувати’, ‘обмежувати (щось певним кордоном), оточувати’, нім. *hemmen* ‘стримувати, затримувати, перегороджувати,

заважати, перешкоджати, гальмувати’, д.-фриз. *hetta* ‘заважати, ставити перепони’ [300: (1, с. 243); див. ще 389: с. 555].

На третьому етапі відбувається обґрунтування правомірності формулювання моделі семантичного розвитку ‘стримувати, заважати, примушувати’ → ‘мститися’, ‘(кровна) помста’: називання традиції помсти (ймовірно, кровної) в цьому випадку могло мати в основі відому історичному правознавству практику стримання родової ворожнечі, запобігання знищенню цілих кланів шляхом здійснення кровної помсти, що відновить родовий (кровний) баланс [див., напр., 143: (1, с. 134–135)].

2.4. Моделювання семантичних процесів та еволюційна модель

семантики

1. Попередні зауваження. Методи створення моделей оперують аналізом і синтезом об’єктів дослідження. У загальнотеоретичному смислі моделювання означає «здійснення будь-яким способом відображення чи відтворення дійсності для вивчення наявних у ній об’єктивних закономірностей» [101: с. 173–174]. Узагальнено моделювання визначають як метод опосередкованого пізнання, при якому досліджуваний об’єкт (оригінал) перебуває у співвідношенні з іншим об’єктом (моделлю), при цьому об’єкт-модель здатний бути заміником оригіналу на певних стадіях процесу пізнання [101: с. 173–174]. Принагідно до нашої студії *об’єкт-оригінал* – ряд послідовних семантичних зрушень у групі спільнокореневих слів (мовна реальність), а *об’єкт-модель* – схематичне відтворення можливого напрямку і послідовності цих змін, здійснене з урахуванням: а) зафіксованої в різному матеріалі регулярності семантичних зсувів; б) результатів семантичної реконструкції. При цьому регулярність семантичних зрушень, підтверджена різнокореневою лексикою різного часу, – гарантія того, що той чи той зсув не є хибною констатацією, штучно установленим співвідношенням семем, а відбиває мовну реальність, знаряддям пізнання якої є її моделювання.

Опис усіх доступних синхронних станів семантики і встановлення зв’язку між цими станами – великий крок до моделювання семантичних процесів, пор.

тезу, за якою «необхідну передумову [...] генетичних студій створює наявність синхронних («дескриптивних») описів порівнюваних мов» [94: с. 10], хоча інколи проблема полягає в тому, що «між діахронічною і синхронічною семантичною деривацією існують проміжні випадки, і межа тут достатньою мірою умовна» [73: с. 15]. У пропонованому дослідженні цей різновид моделювання спрямований на опис складної динаміки змістового навантаження правових термінів, визначення всіх можливих векторів еволюції семантики на шляху її термінологізації чи детермінологізації. Еволюційна модель семантики тут являє певну послідовність семем або серій семем, черговість яких визначається з урахуванням таких параметрів у матеріалі порівнюваних мов, як:

а) свідчення семантичної деривації (ускладнення чи спрощення значень);

б) акти морфологічної модифікації, кожен із яких додавав новий елемент значення досліджуваним лексемам, інколи принципово змінюючи їхній зміст, а отже, структурно складніша, похідна форма часто є також і носієм похідного значення;

в) можливі (взаємо)впливи синонімічних термінів у межах однієї ЛСГ порівнюваних мов.

Використання аналогії як засобу типологічної верифікації зроблених попередніх висновків відкриває шлях до більш широких узагальнень, які в нас дістають термінологічного визначення «семантичний закон» у більш вузькому розумінні ніж те, що прийнято у більшості праць із семасіології. Маємо на увазі типові (і цей факт визначається процедурно) схеми розвитку значення, що далі подаються, власне, як *моделі семантичних законів*. Ми вважаємо за потрібне говорити про *моделі* семантичних законів, а не про власне *закони* тому, що *закон* як установлений (за наслідками його дії) факт *діє/діяв* у *чітко* встановлених комбінаторних і позиційних умовах, а винятки – це прояви інших, більш масштабних законів (напр., аналогії), чи залишків іншої, реліктової граматики (граматичні петрифікати), тоді як *модель* – відбиття наших наукових уявлень про процеси і явища, які *потенційно могли діяти* за певних умов, однак *імовірна* наявність/відсутність цих умов установлюється в самому процесі моделювання, і сама модель як наукове знання може змінюватися залежно від якості матеріалу.

2. Еволюційна модель семантики (далі – ЕМС) – основне поняття у пропонованому дослідженні; її функція – пояснення механізму та послідовності етапів семантичної еволюції системи спільнокоренових форм на шляху їхньої правової спеціалізації. У науковій літературі йшлося про *динамічну модель семантики*, проте це інший методологічний феномен. Зокрема, О. В. Падучева розуміє під цим опис доволі широкого спектру семантичної деривації, за допомогою якої може бути змодельована регулярна багатозначність («семантична деривація – це прийом опису багатозначності; і регулярна багатозначність моделюється як семантична деривація» [149: с. 14]). Отже, йдеться про моделювання семантичної деривації у лексико-семантичній системі окремо взятої мови з урахуванням граматичної семантики слів, комунікативного статусу учасників мовленнєвого акту, контексту (синтаксичних властивостей) лексеми тощо. Таким чином, дослідниця спрямовує цей термін у царину процедури семантико-дериваційної систематизації словника [149: с. 15–16]. Ці моделі деривації можуть бути реалізовані у практиці побудови «динамічного словника» [149: с. 15–16]), і в цьому ідеї О. В. Падучевої близькі до ідеї Г. А. Залізняка стосовно «каталогу семантичних деривацій» [73; пор. ще 74].

Однак праці обох науковців не передбачають пояснення і класифікацію змін у семантиці, натомість ставлячи лише фактографічну мету – представлення і систематизацію вже установлених фактів семантичної деривації, тобто причини і механізми семантичної деривації в ньому не досліджуються [73: с. 16]. Крім того, вони не ставлять мету верифікації правильності висновків щодо семантичної деривації, а її констатація може не відбивати мовну реальність, і тоді ми постулюємо хибний конструкт, побудований через опору на народноетимологічні переосмислення, вторинні зв'язки. І в цьому відмінність динамічних моделей семантики від концепції ЕМС запропонованої нижче. Ми використовуємо цей термін як комплексне позначення: 1) умов і закономірностей, що зумовили розвиток семантики слів; 2) узагальнену схему (вектор і етапи) семантичної еволюції; 3) метод і процедурну схему дослідження еволюції значення.

Запропонована концепція ЕМС *не поділяє* популярну в сучасному вітчизняному мовознавстві синергетичну теорію динамічного хаосу, яка «розкриває механізми становлення нових рівнів організації»⁴ (див. посилання на цей постулат у: [62: с. 25], пор. ще [10: с. 38], де робиться висновок «Нині оволодіння понятійним апаратом синергетики і створення лінгвосинергетики як важливого напрямку в науці про мову не відбулося», що свідчить про незрілість лінгвістичної синергетики як окремого погляду на мову), оскільки концепція ЕМС побудована на протилежних засадах – системі *упорядкованих змін* у семантиці. Зокрема, в її основі серія послідовних станів лексичної семантики (і ця послідовність підтверджується типологічними аналогіями) із чітко відстежуваним вектором змін. На наше глибоке переконання, ця установлена процедурно послідовність – свідчення невинності термінологічної еволюції правового значення, логіка і система зв'язків якого зумовлена вимогами правової практики, чинної в різні часи історії етносу.

Крім того, синергетичний ракурс аналізу мовних змін передбачає, що синергетична сутність мови найповніше виявляється в межах мовленнєвої діяльності (модус «комунікація») й у мові як системі одиниць і категорій різних рівнів (модус «мова»), при цьому в комунікаціях мова постає як відкрита, нелінійна, флуктуаційна, дисипативна (така, що може не залишати в собі відбитків зовнішніх впливів) система [10: с. 39]. Натомість погляд на мову права із позиції ЕМС спирається на її зумовленість (закритість, лінійність, відсутність помітних флуктуацій), «запрограмованість» ритуалом, у рамках якого вона (мова права) постала, розвивалася, пор., напр., [192: с. 22]. Відповідно, межі і закони ритуалу детермінували незмінний вектор семантичного розвитку одиниць мови права і релігії, сувору стійку послідовність ланок еволюційного ланцюжка значення.

Обстоюваний в дисертації погляд на ЕМС значною мірою підтримується із боку зовсім нового напрямку лінгвістичних студій (навіть порівняно із зовсім молодого синергетикою) – діахронічної лінгвосинергетики, пор., зокрема, у Т. І. Домброван: «Основна ціль діахронічної лінгвосинергетики полягає в

⁴ Із відносно нової вітчизняної літератури, де висловлюються близькі погляди, див. ще: [157; 159].

осмисленні *станів становлення*, у виявленні механізмів внутрішньосистемної реструктуризації з *урахуванням зовнішніх чинників впливу*, а також у *моделюванні еволюції* конкретної мовної системи з *прогнозуванням варіантів її подальшої зміни*» [62: с. 28–29] (курсив наш – А. Ф.).

Репрезентаційний (мовний) бік ЕМС. За умови наявності матеріалу пам'яток еволюційні моделі семантики (повторення ЕМС у кількох мовах указує на прояв моделі семантичного закону) будуються за *перспективним* принципом, який полягає у просуванні від найдавніших засвідчених станів семантики до найпізніших. Наприклад, якщо ми маємо арійський прототип **nikšana-*, для якого з урахуванням свідчень писемних пам'яток відновлюється базова семантика *‘те, чим проколюють’ (пор. ще д.-інд. *nikṣati* ‘колить’, ‘проколює’, *nīkṣaṇa-* ‘загострена паличка, якою перевіряють, чи зварилося м'ясо’), і не існує жодних об'єктивних підстав для констатації іншого питомого значення, то відзначені в осет. *nysan* (*mysan*), *nisan* семемами ‘знак’, ‘мітка’, ‘прикмета’ розцінюються власне як ‘зарубка’, зроблена гострим інструментом, а тому визнаються похідними від *‘те, чим проколюють’. Відтак, інші значення осет. *nysan* ‘застава’, ‘застава нареченого нареченій’, а також споріднених форм на зразок ішк. *nišoni* ‘звичай посилати нареченій шматок матерії з тушею барана’ (фактично – ‘застава’) і под. являють собою наступний етап семантичної еволюції іран. **nixšana-* у засвідчених рефлексах. Поєднувальною ланкою між семемами ‘мітка’ і ‘застава’ можуть вважатися зареєстровані в осет. слові значення ‘те, що намічено’, ‘ціль’ (= *призначене* для викупу, подарунку) або ‘знак (обов'язкового виконання обіцянки)’. Отже, маємо ЕМС ‘загострена паличка’ → ‘зарубка, мітка’, ‘ціль’, ‘знак’ → ‘застава’ [277: (2, с. 208–210); 312: (4, с. 54)].

Допоміжним методичним ресурсом при перспективному погляді на історію семантики є звернення до типології джерел будь-якого значення. У багатьох випадках їхнє залучення полегшує аналіз: у разі екстраполяції результатів дослідження однієї ЛСГ на матеріал іншої це допомагає передбачити напрямок пошуків [пор. ще випадки у: 155: с. 207–216]. Щодо об'єкта нашого дослідження: відзначені у герм. словнику гот. *witoþ* ‘закон’, ‘право’, а також ‘правило, звичай’,

д.-в.-н. *wizzōd* ‘т. с.’, с.-в.-н. *wizzōt* ‘т. с.’, нідерл. *wet* ‘закон’, зазвичай, співвідносяться з гот. *witan*, д.-в.-н. *wizzan* ‘знати’ [374: с. 407; 346: с. 1421]. Формальний бік такого зіставлення не викликає сумнівів, проте логіка формування правової семантики лишається незрозумілою. Однак, коли відомо, що джерелами правових термінів із семантикою ‘закон(ний)’, ‘право’ у давніх і.-є. мовах були етимологічні гнізда лексем на позначення розумової діяльності, зокрема, пам’яті, думки, знання, стає прозорою послідовність семантичних зрушень ‘знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’, у чому переконують такі приклади, як: д.-інд. *smṛti-* ‘зібрання законів, кодекс’ при первісному ‘пам’ять’; умбр. *meṛs, mers* ‘право’, *mersto* ‘законний’, генетично співвідносні з лат. *meditārī* ‘думати’, вірм. *mit* ‘думка’, ‘розум’ [41: (2, с. 811); 346: с. 1420] (докладніше див. розділ 3).

Таким чином, спостереження за сукупністю виокремлених ЕМС створює наукову перспективу не лише для мовознавства (закономірності формування й закріплення правової семантики), а для історії права, оскільки допоможе відновити мовний аспект давньої моделі здійснення влади та закону як одного з важливих аспектів давньої правової культури.

Поведінковий (ритуальний) бік ЕМС. Моделювання – це процес пізнання, який містить результати переробки інформації про явища довкілля, а отже у свідомості з’являються образи, які певною мірою подібні до відповідних об’єктів-прообразів, тобто первісних сигналів і зумовлених ними типів поведінки. Відповідно, окрім репрезентаційного боку ЕМС, ми вважаємо за потрібне говорити про поведінковий бік.

Причини семантичних змін у мові права чи його антецедента (передправа) зумовлені ситуацією, що склалася в рамках ритуалізованої дії. Таким чином, певний мовний знак (слово), за яким була закріплена сума дискретних (розрізнених, безсистемних) смислів, розвиває ці смисли у власне спеціалізовані значення, порядок формування яких відповідає вимогам і порядку здійснення релігійно-правового ритуалу (і далі він еволюціонував у *правове діяння*). Порядок же визначається сукупністю очікувань, на здійснення яких спрямовано ритуал, ментальною динамікою ситуації – *скриптом*. Принагідно до предмета нашого

дослідження можна говорити про перелічені далі поведінкові (ритуальні) причини, що підштовхнули ситуативну динаміку, давши їй напрямок.

I. Взяття сили роду: 1) ‘сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’; 2) ‘рука’ → ‘влада’; ‘хапати’, ‘збирати’ → ‘рука’ → ‘влада’; 3) ‘отримувати’, ‘могти’ → ‘могутність’ → ‘влада’; 4) ‘могти, мати силу’ → ‘володар’.

II. Ритуальне закладання основи, фундаменту як запоруки стабільності: 1) ‘установлювати, ставити’ → ‘влада’; 2) ‘встановлювати’ → ((‘релігійний звичай’) → ‘закон’; ‘закладати (в) основу’ → ((‘релігійний звичай’) → ‘закон’; 3) ‘започатковувати, починати’ → ‘установлений першим, початковий звичай’ → ‘закон’; 4) ‘ставити’, ‘встановлювати’ → ‘положення’, ‘правило’, ‘закон’ → ‘суд’.

III. Символічне упорядкування хаотичного світу: ‘упорядкований’, ‘придатний’, ‘відповідний ритуалу’ → ‘священний порядок’, ‘закон’, ‘(релігійне) право’.

IV. Символічне указання жестом чи словом: 1) ‘показувати, вказувати (словом)’ → ‘(Боже) знамення/знак’ → ‘закон’; 2) ‘слово’ → ‘закон’; 3) (?) ‘вказувати (на), показувати (помсту)’ → ‘мститися, відплачувати’.

V. Ритуальний обмін і зобов’язання: 1) ‘ставити’ → ‘застава’; 2) ‘лежати’, ‘закладати’ → ‘застава’; 3) ‘зв’язувати, пов’язувати’ → ‘застава’; 4) ‘загострена паличка’ → ‘зарубка, мітка’, ‘ціль’, ‘знак’ → ‘застава’; 5) ‘ціна’ → ‘застава’; 6) ‘рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’; 7) ‘обмін’, ‘змінювати’ → ‘помста’, ‘мститися’.

VI. Ритуальне полювання, переслідування: ‘гнати, переслідувати’ → ‘мститися’; ‘переслідування’ → ‘помста’).

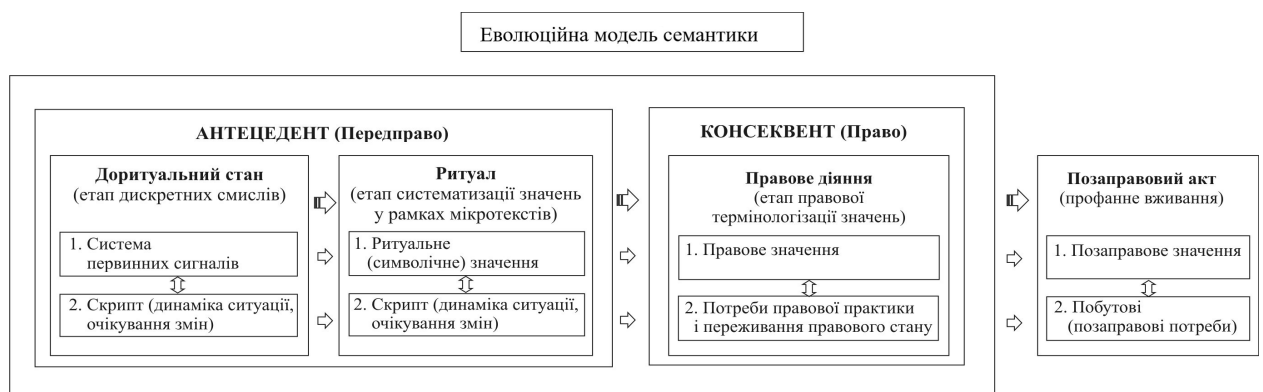
VII. Ритуал принесення жертви як ціна за помсту: ‘приносити жертву, жертвувати’ → ‘помста, відплата’ → ‘платити’.

Однак не всі ЕМС були сформовані у ритуальному контексті. Частина з них відбиває дещо пізніші уявлення про реалії правового побуту, що стабілізувалися вже в умовах не ритуальної, а власне правової практики розвинених суспільств у різні періоди їхньої історії. Ці уявлення багато в чому зумовлені поглядами мовного колективу на: функції цих реалій уже власне як регуляторів правових

взаємин у суспільстві; атрибути правових реалій та владних осіб; правові функції особи, наділеної владою; майновий ценз владної особи; інтелектуальні якості владної особи тощо (докладніше див. III розділ). Деякі з досліджуваних одиниць навряд чи можна вважати продуктом правової культури, оскільки вони, досить імовірно, були сформовані у надрах давнього поетичного мовлення лише як прикрашальні назви, пор. у с.-перс. текстах різних жанрів: ‘хто бере за руку [і веде]’ → ‘володар’; ‘хто високо тримає голову’ → ‘володар’. Пор. також у герм. ‘дихати’ → ‘забрати душу (останній подих)’ → ‘карати, мститися’ (див. 3 розділ).

Зробимо одне зауваження щодо специфіки запропонованих у дисертації еволюційних моделей правової семантики: частина з них має відкриту структуру, тобто виникнення відповідного термінологічного значення не означає завершення семантичної еволюції лексеми, оскільки: а) вона виявляє тенденцію до профанації семантики у позаправовому (побутовому) вжитку, а отже наступною ланкою у ланцюжку семантичних зрушень буде її детермінологізація; б) паралельно до правового часто виникає неправове значення, а відбувається це в різних функціональних іпостасях мови (з одного боку – в мові ритуалізованих дій, поетичній мові, мові релігії, права, а з іншого – у мові щоденного побутового спілкування).

Структура ЕМС. Для моделювання в дисертації використано імовірнісний підхід до врахування чинників (див., напр., [101: с. 181]) і символічне (знакове) моделювання.

Ретроспективний підхід до ЕМС. Для побудови ЕМС однаковою мірою використовується і *ретроспективний* принцип вивчення історії семантики слів. Він передбачає послідовне зосередження уваги спочатку на пізніших етапах розвитку семантики і далі – на більш ранніх. У процедурному плані цей принцип

подібний до словотвірного аналізу слова зі складною морфологією: шляхом послідовного відкидання афіксів ми, зрештою, встановлюємо неподільну, непохідну (кореневу) основу – початкову ланку словотвірного ланцюжка. Комплексне застосування обох підходів до порівняльного вивчення лексики споріднених мов «дозволяє зіставити матеріал на рівні максимально близьких мовних станів і запобігає можливому спотворенню хронологічної перспективи дослідження» [94: с. 25–26]. І саме така процедура дає можливість довести факт похідності ‘а’ від ‘b’, тобто визначити напрямок похідності, і ближче підійти до встановлення імовірної початкової ланки в ланцюжку семантичних змін. Відповідно, лишається менше темних місць в історії семантики досліджуваних слів (див. вище про неможливість висвітлити ці етапи смислової еволюції лише прийомами історичної семасіології).

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

1. В ідеалі основним завданням дослідження семантики правових термінів є опис, коментар, а інколи і реконструкція складної системи семантичних переходів, семантичної типології (пор.: [73: с. 16]), що має необхідною передумовою не спостереження за окремими лексемами, а історико-семасіологічний аналіз цілої ЛСГ у споріднених мовах. Саме систематичне обстеження семантики на рівні цієї лексичної субпарадигми дає можливість:

1) визначити рівень тривалої взаємодії семантично однопланових одиниць у системі всіх засобів, які комплексно описували певне поняття протягом якогось історичного періоду розвитку мови/мов чи всієї її/їхньої писемної історії;

2) простежити зміни в характері опису поняття, тобто динаміку самих засобів опису, оскільки заміна однієї лексеми на позначення певного поняття часто свідчить не про зміну самого поняття (напр., влади, закону, права, застави), а про зміну в його розумінні наступною генерацією носіїв мови, що у свою чергу зумовлено рядом чинників (зміна морально-етичних норм, поява нових соціальних відносин тощо), звідки використання нового слова з іншою внутрішньою формою.

2. Принагідно до вирішуваних лінгвістичних завдань семасіологічне дослідження виявляється найбільш ефективним тільки у разі, коли воно має чітко

виражену еволюційну специфіку, яка передбачає не лише зіставлення типологічно й генетично споріднених явищ, а й реконструкцію механізму їхнього породження. Практичною ілюстрацією операційного й інтерпретаційного аспектів реконструкції в галузі семантики групи споріднених форм є моделювання ЕМС, повторення яких у кількох мовах (або ж відтворення у тій самій мові, але на іншому лексичному матеріалі) указує на прояв моделі семантичного закону.

3. Еволюційна модель семантики має дві площини: репрезентаційну (мовну) і поведінкову (ритуальну). Власне, відповідно до другої можливе розуміння первинних поштовхів, культурної поведінки, системи сигналів, які зумовили розвиток правового значення і задали вектор його спеціалізації.

1. Федорова А. А. Типология номинации сакральных терминов со значением ‘*animus*’, ‘*anima*’ в индоевропейских языках. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 26. С. 180–195.

2. Федорова А. О. Архаїчні правові терміни та позначення провини у германських та слов'янських мовах. *Науковий збірник Київського університету імені Бориса Грінченка «Studia philologica»*. Київ : Видавництво, 2015. Вип. 5. С. 62–67.

3. Федорова А. О. До історії семантики кількох германських та іранських архаїчних правових термінів на позначення провини. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки (Мовознавство)»* : збірник наукових праць. Дрогобич, 2016. Вип. № 6. С. 197–199.

4. Федорова А. О. Історико-семасіологічний аспект розвитку поняття «Wergeld»/ «**Віра**» у германських та давньоруській мовах. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки : Studia semasiologica*. Кропивницький : РВВ ІДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 160. С. 101–112.

РОЗДІЛ III

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ СЕМАНТИКИ У ГЕРМАНСЬКИХ, СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА ІРАНСЬКИХ МОВАХ

3.1. Генеза значень ‘влада’, ‘володар’, ‘правити’

Концепт «влада» – традиційний об'єкт уваги різних (історичних, філософських, юридичних) наук [пор., напр.: 151; 130; 234], завдання яких – пояснити принципи її існування, розподілу між світськими і духовними лідерами суспільства, делегування і межі (міру) використання. Мовний аспект, який здатний показати зв'язки влади з іншими актуальними поняттями правової свідомості і їхню взаємозумовленість (історія ідей відбивається в історії слів), зрозуміло, лишився поза увагою представників цих галузей наукового знання. А між іншим, забігаючи наперед, навіть побіжний погляд на позначення влади в кількох прикладах уже висвітлює цікаву картину зв'язків із поняттям волі, могутності. Цікавим видається і достатньо давній термінологічний перетин *влада* із *право* й *управління* в рамках наукової лексичної номенклатури ХХ – поч. ХХІ ст., пор., зокрема, визначення влади в тлумачному словнику української мови як ‘право керувати державою, політичне панування’, ‘право та можливість розпоряджатися, керувати ким-, чим-небудь’, (перен.) ‘сила чого-небудь, могутність’ [295: (1, с. 701)] і словнику В. І. Даля, де зміст поняття «влада» (*власть*) окреслено через синонімічні *право, сила, воля* над чимось, *свобода* дій і розпоряджень; *управління* [289: с. 216–217]. Сума словотвірних-етимологічних зв'язків мотивуючих для назв влади слів показує множинність уявлень про владу в давній правосвідомості.

3.1.1. Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій

I. ‘Сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’. Ця ЕМС відображає відбиття в давній свідомості уявлення про владні повноваження як *символічне отримання сили всього роду* або ж *визнання права на владу сильного*. Щодо першого пор. свідчення Тацита про звичай у давніх германців віддавати вождям щось зі свого домашнього господарства (тварину, плоди від

насаджень), що було не обов'язковою податтю, а лише знаком шани вождям, символічним визнанням влади та сили правителя) [52: с. 47–48]. Щодо другого: виникнення «владної» семантики у споріднених словах різних мов було спричинене умовами самого політичного, ритуального (і не тільки) життя етносу, менталітету давніх народів, яким була властива така риса, як «змагальність», пор. думку Аристотеля, висловлену ним у другій книзі його «Риторики»: «змагальність [як заповідливе бажання зрівнятися] є щось хороше і буває у людей хороших [...] Схильними ж до змагання (*dzēlos*) будуть неодмінно люди, що вважають себе гідними тих благ, яких вони не мають, бо ніхто не бажає того, що здається неможливим. [...] Люди – предки чи родичі, або близькі, або співвітчизники, або вітчизна яких користується повагою, – виявляють у цьому відношенні ревне почуття, тому що вважають це близьким собі й себе гідними цього» [6: с. 95].

Похідні від і.-є. основи **ual(dh)-*.

Для позначення суспільної влади, політичного панування в германських, балтійських, слов'янських, італійських і кельтських мовах використовуються репрезентанти кореня **ual-* ‘панувати, володарювати’ ~ і.-є. **ual(dh)-* ‘сила’, ‘бути сильним’ [374: с. 392; 300: (1, с. 581–582); 163: с. 211, 295; 174: (1, с. 66)], у решті мов представлені рефлексі і.-є. **reġ-* ‘прямий, перен. відвертий’ [300: (1, с. 581–582); 389: (3, с. 854–857)]. Відома сьогодні лексика із цими етимонами послідовно засвідчує ЕМС «‘сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’». Значення ‘влада’, ‘володарювати’ ми вважаємо вторинним з огляду на його соціальну (а отже, секундарну) маркованість, якої позбавлене ‘сила’.

Германська лексика із **uald(h)-* зберігає обидві (твірну і похідну) семми ‘сила’ і ‘влада’ (пор. кореневу основу без *-dh-*, представлену в лат. *valēre* ‘бути сильним, здібним, умілим, мати силу’, ‘могти’ [397: (2, с. 727–728)], оск. *Ἔαλε* ‘сильний’ [174: (1, с. 66)], що позбавлені «владного» значення):

гот. *waldan* ‘керувати домашнім господарством’, ‘управляти’, ‘володіти’, *waldufni nia* ‘влада’, д.-англ. *wealdan*, *gewyldan*, д.-фриз. *walda*, д.-ісл. *vald*, *valda* ‘сила’, ‘влада’, ‘панування’, д.-в.-н. *waltan* ‘володіти (владою), мати в своєму розпорядженні, управляти, керувати, правити, володіти’, нім. *walten* ‘управляти’,

‘панувати’, англ. *wield* ‘володіти (владою), мати в своєму розпорядженні’, а також префіксальні похідні на зразок гот. **ga-waldan* ‘мати владу над чимось’, д.-англ. *zeweald*, д.-сакс. *giwald*, д.-в.-н. *gi-walt* ‘сила, могутність, влада, управління, керівництво’, д.-ісл. *einvaldi*, д.-сакс. *alowaldo*, д.-в.-н. *al(e)walto* ‘єдиноволодар, єдинокороль’ < герм. **wald-(ja)* ‘сила’, ‘управляти’, ‘володіти’ < і.-є. **ual(dh)-* ‘сила’, ‘бути сильним’ [374: с. 392; 346: с. 297; 41: (2, с. 938); 300: (1, с. 581–582); 174: (1, с. 66)]. У гот. *waldan* ‘керувати домашнім господарством’ (див. вище) спостерігається профанація правового ‘володарювати’ в умовах побутового вжитку в межах відповідних контекстів.

Згадаємо й випадки функціонування герм. **wald-* ‘сила, влада’ у складі давніх герм. антропонімічних композитів на зразок *Waldemaar* (*wald* ‘сила, влада’ + *mār*), *Gerald* (*gēr-* ‘спис’ + *wald*), *Ronald*, *Reynold* (*regin* ‘порада’ + *wald*), *Harold* (*har-* ‘військо’ + *wald*), *Walter* (*walt* + *heri* ‘військо’). Пор. генетично і типологічно близьке слов’ян. власне ім.’я **Voldi-mirь*/**Voldi-měрь* (пор. суч. укр. *Володимир*; [109: с. 473]).

Матеріал **слов’янських** мов із цим коренем також ілюструє вторинність поняття «влада» (реєструється в матеріалі писемної доби) щодо «сила» (відновлюється для реконструйованого і.-є. прототипу), якою володіє людина:

ст.-сл. **владѣти, власти, владж, власть**, болг. *владѣя, власт*, укр. *володіти* ‘володіти, керувати’, *воло́дати*, *володар* ‘князь, правитель’, *волода́рство* ‘володіння’, *володілець, володіння, волода́рний, відволо́дати* ‘привести до тями’, блр. *ула́да, валодаць* ‘володіти’, пол. *władza*, пол. *włodać* ‘володар’, чес., слвц. *vláda*, чес. *vlásti* ‘правити, володіти’, в.-луж. *włodyka* ‘керівник, голова (в громаді)’ (< псл. **volděti* ‘володіти’, ‘правити’, ‘керувати’, **volstь* < і.-є. **ual(dh)-* ‘сила’, ‘бути сильним’ [117: с. 183–184; 295: (1, с. 409, 419); 174: (1, с. 66); 339: (1, с. 156–157); див. ще 328] та ін.

Похідні від і.-є. основи **aug-*

Варіацією зазначеного семантичного зрушення вважаємо ‘збільшувати, примножувати силу’ → ‘здобувати владу, вплив’. Він засвідчений у деяких

арійських (д.-інд., іран.), латинських і балтійських рефlekсах і.-є. етимологічного гнізда з чільними основами **aueg-/*uog-/*aug-/*ug-* ‘прибувати’, **aug-os-*, **aug-es-* ‘сила’. Нас у першу чергу цікавитиме **іранський** матеріал, проте він зберігає лише можливе відлуння «владної» семантики, на потенційне існування якої вказує комплекс значень спорідненої д.-інд. лексики. Отже, пор. хс. *oṣa-* ‘хто має могутність, міць’ і д.-інд. *ōjaḥ-* ‘сила’, ‘життєва сила, енергія’, ‘влада’, ‘вплив’, *ugrá-* ‘сильний’, ‘могутній’ [380: (1, с. 278): **h₂éug-os*, **h₂éug-es*; 389: (1, с. 84–85); 13: с. 329; 312: (1, с. 258–260); 357: (1, с. 24–25)], тоді як решта доступного сьогодні матеріалу іран. мов засвідчує лише генетичне значення, пор. авест. г., п. *aogah-* ‘сила, могутність’, *aogar-* ‘сила’, *aojaḥ-* ‘(фізична) сила, могутність’, с.-перс. *ōz* {’wč} ‘сила’, ‘могутність’, ‘міць’ та ін. Докладніше див.: [312: (1, с. 258–260); 147: с. 164]: арійськ. **¹aug-* (: *auj-*)/*ug-/uag-* ‘збільшувати(ся), укріпляти(ся), посилювати(ся), рости’; ‘бути сильним, могутнім’, **auga(h)*, **aujaḥ-* ‘сила, могутність’ < і.-є. **aueg-/*uog-/*aug-/*ug-* ‘т. с.’, ‘прибувати’, **aug-os-*, **aug-es-* ‘сила’).

II. ‘Рука’ → ‘влада’; ‘хапати’, ‘збирати’ → ‘рука’ → ‘влада’. Ця давня, з огляду на її фіксацію в мовах із давньою писемною традицією, модель відбита у лексичному гнізді з і.-є. етимомом **m̥h₂r -/n-(t^[h])-* ‘рука’, ‘влада’, ‘віддавати у владу’, ‘правити’. Відлуння цієї ЕМС, у принципі, можна вбачати в таких **германських** прикладах, як д.-англ. *tund* ‘рука’ і ‘захист’, ‘опіка’, д.-в.-н. *tunt* ‘рука’ і ‘захист’, ‘опікун’, нім. *Vormund* ‘опікун’, д.-фриз. *tund* ‘захист’ [174: (1, с. 89); 300: (1, с. 395)], якщо розглядати значення ‘захист’ як звуження більш давнього *‘захисна влада’, ‘влада/людина, яка захищає, опікується кимось’ ← *‘рука, яка захищає’. До подібного висновку спонукає і представлене у рос. фразеологізмі «*своя рука – владыка*» суміщення слів *рука* і *влада* як контекстуальних синонімів. У межах аналогічних висловів потенційно могло формуватися значення згаданих германських лексем. Недаремно значення ‘рука’ виступає твірною семемою для значення ‘влада’, адже згадка про руку як символ влади наявна у міфологічних та релігійних системах багатьох народів світу. Пор.,

напр., тримання священної емблеми із зображенням хреста із громових перунів в *руках* у китайських ідолів, що символізує божественну силу істинного вчення для китайців [192: (2, с. 288)], що фактично символізує владу над усім світом. Дещо по-іншому див.: [267].

У слов'янських мовах пор. д.-рус. *рѹка* 'влада': «**И остави Господь языки сия, якоже не погубити ихъ въскорѣ, и не прѣда ихъ в рѹкѹ Исусѹ**», 1073 р., «**подъ законьными рѹками быти**», XII ст. 'під владою закону' [323: (22, с. 238–239)].

Ще один приклад породження семантики 'влада' в германських і слов'янських іменниках зі значенням 'рука' можна пояснити вживанням відповідного соматоніма в рамках напівтермінологічних описових виразів, які характеризували *якість правління*. Йдеться про гот. *handus* 'рука' і 'влада', д.-англ. *hand, hond*, англ. *hand*, перше лексичне значення якого 'рука (кисть)', а похідні значення – 'контроль', 'влада', що закономірно постали з 'тверда рука' (напр., суч. *to rule sb. with an iron hand/fist* 'правити твердою рукою/«залізним кулаком» (= владою)'), пор. вище рос. *своя рука – владыка, править железной/твердой рукой*, де слово *рука* контекстуально набуває значення 'влада'. Можливо, одна з глибинних причин розвитку 'влада' ← 'рука' прихована в генезі самих позначень руки, адже деякі з них (принаймні, слов'янське та германське) являють собою похідні від дієслів зі значенням 'схопити', 'заволодіти', пор.: гот. *handus* < *hinþan* 'схопити', д.-англ. *hand, hond* < *hentan* 'спробувати схопити, атакувати, заволодіти', швед. *hand* ~ д.-ісл. *henda* 'схопити' (< і.-є. **kent-*, **kant-*, **kont-*; форми наведено за: 354: (1, с. 514); 368: (1, с. 700); 387: с. 1376; можливо, < і.-є. **kenh₁-* 'напружувати сили', 'намагатися'), псл. **rǫka* – (найаргументованіша, на наш погляд, версія) дериват від незасвідченого **rękt'i*, існування якого передбачають з огляду на такі балт. форми, як лит. *renkù, riñkti* 'збирати', пов'язані чергуванням із *rankà* 'рука' і под. [333: (3, с. 515); 392: с. 170; 295: (5, с. 137); 294: с. 208–209], факти балтійських мов, які, на відміну від слов'янських, зберігають етимологічну пару «дієслово ~ ім'я». Це важливо мати на увазі, оскільки дієслівна лексика (і похідні від неї) на позначення захоплення,

загарбання (інколи через стадію дериватів зі значенням ‘рука’) часто формувала «владну» семантику, у зв’язку з чим тут корисно згадати слов’янську аналогію, представлену псл. **sęg(a)ti*, **sęgnōti* в значеннях ‘схопити’, ‘ловити’, ‘простягати руку, щоб схопити’, ‘дотягнутися’ (ст.-сл. **присашти**, **присагати**, чес. *sahati*, *sahnouti*, укр. *сягати*, *сягнути* та ін.) і **posegati*, **posegnōti*, що могли позначати зазіхання (на чужу землю, власність; слов’янам відомі давні обряди обходження території з метою її привласнення), пор. д.-рус. **посагати**, **посагнѹти** = рос. *посягать* ‘намагатися привласнити’ [4: с. 60, 66].

Слов’янський та германський соматоніми для руки демонструють паралелізм у формуванні фразеології, зокрема, від обох утворені усталені вирази на позначення виходу з-під влади, пор. рос. *отбиться от рук* і нідерл. *uit de hand lopen* ‘виходити з-під контролю’ [305: с. 286].

Незважаючи на загальне (для зібраного матеріалу) співіснування семем ‘рука’ і ‘влада’ в етимологічно тотожних формах, характер їхнього співвідношення може бути різним. Зокрема, деякі **іранські** приклади засвідчують символічне розуміння влади, сили як знак *піднятої руки*, як у випадку з курд. *dasalāt* ‘сила’, ‘влада’ (пор. у виразі *halālxōrī kam dasalātī-ya* ‘Той, хто живе чесною працею, має мало влади’) – контракція *dast-hal-hāt*, де в першій частині *das(t)* ‘рука’, а в другій – основа мин. часу преф. дієслова *hal-hātin* ‘підійматися’ [337: (1, с. 280)].

III. ‘Отримувати’, ‘могти’ → ‘могутність’ → ‘влада’. Отже, **іранська** лексика засвідчує цю ЕМС у рефлексах і.-є. етимона **ksē(i)-* (**krē(i)-*, **krə(i)-* ‘отримувати владу та управління’, ‘заробляти, отримувати’): авест. *xšaθra* ‘царська влада’, ‘влада’ і ‘сила’, ‘звитяга, мужність’, д.-перс. *xšassa* – одночасно і ‘влада’, і ‘область, над якою простягається ця влада’ (пор. ще похідне *xšassahāvan* ‘сатрап’), хс. *kšāra-* ‘могутність’, ‘влада’ ~ д.-інд. *kṣatrá-* ‘сила’, ‘могутність’, ‘панування’, ‘влада’, ‘царська влада’, ‘вплив’, ‘правління’, ‘царювання’ (мають відбиток вживання в рамках магічного ритуалу й стосуються релігійно-етичної сфери) < іран. **xšā(y)-* ~ д.-інд. *kṣā-* ‘могти’, ‘мати владу, силу’, ‘панувати’, ‘царювати’, ‘бути хазяїном’, ‘розпоряджатися’. Матеріал ексцерповано з: [277: (4,

с. 224–225); 13: с. 254–256; 349: с. 451–452; 380: (1, с. 421, 422); 397: (2, с. 482); 389: (2, с. 626)].

Звернімо увагу на те, що така важлива для розуміння поняття «влада» у світогляді давніх іранців лексема *xšaθra* (*xšatra-*) використана у проповідях Заратуштри саме у контексті, де синкретично представлені два пласти давньої мовної свідомості – релігійно-етичний і правовий (владний), пор., напр., Хом-Яшт (Ясна IX): 25. «*ušta tē, yō x^vā aōjaŋh-a ʋas=ō=xšaθr-ō ah-i, haoma! ušta tē apri=ʋata-he po^uru=ʋač-ām əzəžuxda-ŋam! ušta tē, nōiṭ paⁱri=frās-a ərəžuxd-əm pərəsa-hi ʋač-im!*» («Благо тобі, хто силою своєю єси володарюючий над собою, о Хом! Благо тобі, (бо) ти розумієш всі праведно-сказані слова! Благо тобі, (бо) ти не випитуєш (не вимагаєш?) праведного слова розпитуванням») [182: с. 33].

До цієї ж лексичної сім'ї належить осет. *^exsar/æxsaræ* 'бойова мужність, звитяга', 'сила', 'влада'. Важливо, що термін **xšaθra* в додержавний період означав 'воєнну силу', 'воєнну відвагу', а з формуванням держави став слугувати для позначення 'державної влади', 'держави', 'царства', 'центру державної влади', 'міста', про що свідчать, напр., перс. *šahr*, пехл. *šatr* 'місто', 'країна' [277: (4, с. 224–225)].

Похідні із зазначеним і.-є. етимом мають обмежене поширення у **слов'янських** мовах, проте в їхній семантиці відсутні явні сліди зрушення 'сила' → 'влада', пор. псл. **šatriti* *'дивитися (можливо, якимось по-особливому)': пол. діал. *szatryć* 'знати', 'розуміти, тямити', 'знатися (на чомусь)', 'вміти', *szatrac* 'бачити', 'пам'ятати', чес. *šetřiti* 'берегти', 'економити', 'охороняти, оберігати, пильнувати', слвн. *ošatrati* 'заворожити', 'зачарувати', *šatrija* 'ворожба, чаклунство', хорв. *šatriti* 'fascināre – заворожувати, зачаровувати', *ošatrati* 'infascinare', *šatrija* 'incantamentum – заклинання, магічна формула'. За О. М. Трубачовим, це дієслово було сформоване у псл. діалектах на основі іран. запозичення [204: (2, с. 73–77): іран. *xšaθra* (*xšatra-*) 'сила, влада' → псл. **šatriti* 'dominer du regard' → 'дивитися певним чином'], і, можливо, в новому культурному середовищі основа розвинула свій, оригінальний, семантичний

діапазон, в якому не було місця питомому «іранському» правовому значенню, пор. особливу спеціалізацію ‘чаклувати (поглядом)’ ← ‘дивитися’.

Слов’янські приклади ЕМС засвідчені в рефлексах псл. **mōgt’ь* ‘міць, сила’ при вторинному ‘влада’: ст.-сл. **моць** ‘влада’ і ‘міць, сила’, болг. *моц* ‘сила, могутність, міцність’ і ‘влада’, чес. *мос* ‘можливість, вплив; сила, міць’ і ‘влада’, словц. *мос* ‘т. с.’ тощо [296: (19, с. 111–113)]. Так само в етимологічно спорідненій лексиці **германських** мов, де знаходимо англ. *might* ‘могутність’, ‘сила’ і ‘влада’, нім. *Macht* ‘сила, міць’ і ‘влада’, (похідне) гол. *vermógen* ‘могти, мати можливість, бути в змозі’ при subst. дериваті ‘сила, міць’, ‘влада’, ‘майно, статок’ [305: с. 752], норв. *makt* ‘міць, сила’ і ‘влада’ [280: (1, с. 522)], дат. *magt* ‘могутність, сила’ і ‘влада’, ‘державна’ [352: с. 258] та ін.

IV. ‘Установлювати, ставити’ → ‘влада’. Пор. в **іранському** словнику: **dasta-* (< **dad-ta-* ~ **dā-*, **da-* ‘встановлювати, ставити; створювати’), пор. кл. перс. *dast* ‘трон; посада’ (фактично – ‘влада’) [312: (2, с. 422)] і (похідне) **dasta-bara-* > согд. хр. *dstbr*, будд. *dstβ’r* ‘order, влада’ [360: с. 144; 312: (2, с. 422)].

V. ‘Могти, мати силу’ → ‘володар’. ЕМС відбита в **іранській** лексиці, пор.: д.-перс. *xšāyaθiya-* ‘цар’ < *xšāy-* ‘могти’, ‘бути у змозі’, ‘панувати’, с.-перс. *šāh* ‘шах’, ‘цар’, перс. *šāh* [393: с. 84; 337: (2: с. 303)].

3.1.2. Значення, сформовані в рамках правової практики

I. ‘Спрямовувати, направляти (= правити)’ → ‘правління’, ‘влада’. Розвиток значення від ‘спрямовувати, направляти (= правити)’ до ‘правління’, ‘влада’ простий, навіть банальний із погляду історика й особливо – історика мови, адже відомо, що володар (= вождь) направляє свій нобілітет на народ для здійснення державної влади та контролю над державою. Пор. ще тезу про «панування знаті» (*Adelsherrschaft*) [52: с. 48].

Отже, ця ЕМС засвідчена у **германських** репрезентантах і.-є. **reġ-* ‘прямий’, ‘відвертий’ ~ **reĥ-* ‘направляти’ (про етимон див. нижче). Пор.: гот. **reiki* ‘царство’, ‘державна’, *reikinon* ‘правити’, д.-англ. *rīcaian* ‘бути сильним, могутнім’, ‘правити, володарювати’, д.-в.-н. *rīh(h)i* ‘сила’, ‘влада’, ‘могутність’,

‘право’, ‘вплив’, ‘держава’, нім. *Reich* ‘держава, імперія’, заст. ‘царювання, володарювання’⁵, д.-англ. *rīcsian*, д.-в.-н. *rīh(h)isōn* ‘бути могутнім’, ‘правити, володарювати’, ‘встановлювати порядок’ (< герм. **rehta-* ‘прямий’, **rīk-(ja-)* ‘могутній’, ‘власний’, ‘правитель’, **rīk-* ‘влада’, ‘царство’, ‘сила’). Матеріал наведено за: [374: с. 283; 41: (2, с. 751–752); 300: (1, с. 417–418, 421–422, 431); див. ще 377]. Відповідні дієслова зі значеннями ‘правити’, ‘володарювати’, зважаючи на їхню складну морфологію, мають явно відіменну природу, фактично відбиваючи подальший розвиток ‘правління’, ‘влада’ → ‘правити’, ‘володарювати’ (пор. укр. *володар* > *володарювати*). Семи ‘царство’, ‘держава’, ‘імперія’ розуміємо як модифікацію первісного ‘влада’, тобто йдеться про тип державної організації влади, правління.

Слов’янські свідчення подібного семантичного зрушення представлені лексикою і.-є. етимологічного гнізда з базовим **prō-цю-* (<**prō-*). Пор. (**pravь* ‘прямий’ >) **praviti* (: укр. *правити*, рос. *править* ‘управляти, володарювати’ і ‘виправляти, робити прямим’ та ін.) > **pravjenъje* (: д.-рус. **правлєніє** ‘правління’, ‘уряд’ «**Въ народныхъ правлєніихъ**» [324: (2, с. 1347)], укр. *правління*, рос. *правление* ‘влада’). Щодо інших випадків ужитку дериватів від **prav-* як правових термінів пор. болг. *прав* ‘прямий’ і ‘справедливий’, ‘справжній’, ст.-сл. **правъ** ‘прямий’ і ‘правильний’, ‘справедливий’ тощо [390: с. 497; 295: (4, с. 550–551); 333: (3, с. 352); 389: (3, с. 815)].

II. ‘Держава’ → ‘влада’. Матеріал **слов’янських** мов підтверджує реальність такого семантичного зрушення з огляду на похідність, напр., **dъržava* ‘держава’ від **dъržati*, тобто «зосередження, утримання влади в руках»: ст.-сл. **дръжава** ‘держава, панування, сила’ і ‘влада’, д.-рус., рос.-цсл. **държава**, **дръжава**, **дєржава** ‘підтримка’, ‘основа’, ‘влада’, ‘сила’, болг. *държава* ‘держава’, макед. *држава* ‘держава’, серб., хорв. *држава* ‘володіння’ і ‘держава’ і под. [296: (5, с. 231–232)]. Пор. також розвиток ‘майно’ → ‘хазяїн’ в інших

⁵ Цікаво відзначити етимологічний зв’язок позначень влади, володарювання і багатства у німецькій мові на відміну, напр., від російської та осетинської. Див.: [2: (2, с. 45–46)].

слов'янських похідних із цим коренем: болг. діал. *даржѣва* 'хазяїн', 'нерухоме майно', рос. діал. *держáва* 'хазяїн', 'підтримка' [296: (5, с. 231–232)].

III. '?' → 'влада'. Пам'ятки давньоанглійської мови засвідчують виникнення семем 'влада', 'володарювання' (і часто пов'язаної з ними 'сила') у слова *dōm* на позначення суду, судового вироку. Пор. його значеннєвий спектр, представлений у словнику Босуорта і Толлера: 'судовий вирок', 'рішення', 'указ, постанова', 'закон', 'той, хто править', 'команда', 'сила', 'влада', 'володарювання', 'велич', 'величність', 'слава', 'честь', 'хвала', 'гідність', 'воля', 'свобода волі', 'вибір', 'смысл', 'інтерпретація' [344: с. 207–208]. Однак в ситуації з д.-англ. *dōm* завдяки опису всіх його контекстів ми можемо лише констатувати факт формування у нього нової семемі в певний період його писемної історії (тобто порівняно пізно), проте чітко визначити «твірну» семему нині не видається можливим через множинність потенційних варіантів, пор.:

'закон' → 'влада', як у випадку з лат. *lēx, lēgis* 'закон, юридична норма', 'правило, принцип', 'порядок', 'визначення, рішення', 'договір, угода', мн. 'право' і 'управління, влада' [397: (1, с. 789–790); 291: с. 588–589];

'воля', 'свобода волі' → 'влада', як в осет. *bar/baræ* 'воля' (< іран. **vāra-* 'бажання', 'воля') і *barǵyn* 'що має владу', 'владний', *bar daryn* 'мати право', 'мати владу' [277: (1, 235–237, 250, 253); 2: (2, с. 503)].

Нарешті, ще одне, мабуть, найпростіше пояснення генези значення 'влада', а також деяких інших семем у д.-англ. *dōm* полягає в тому, що *dōm* у справочинстві зазнало впливу лат. *auctōritās* 'влада, вплив, авторитет', 'бажання, воля', 'свобода дій, можливість, право' [291: с. 114–115], перебравши на себе частину його значень, первісно невластивих *dōm*. Пор. ще тлумачення *dōm* у Босуорта і Толлера через синонімічний йому латинізм *authority*.

IV. ('Мірило' →) 'правило', 'принцип' → 'володарювання'. Матеріал англійської мови засвідчує розвиток кількох інноваційних семем у латинського запозичення: англ. *rule* 'звичай', 'судова постанова', 'правління', 'володарювання', 'панування', мн. 'статут', (як дієслово) 'правити', 'панувати', 'володарювати', 'управляти', 'контролювати', 'встановлювати правові норми', с.-

англ. *reule, riule* < лат. *rēgula* ‘брусок’, ‘планка’, ‘лінійка’ (фактично – те, чим міряють; зауваження наше – А.Ф.), ‘норма’, ‘критерій’, ‘правило’, ‘принцип’, *rēgulāris* ‘що містить у собі настанови’, ‘що має силу правила’, ‘обов’язковий’. Матеріал подано за: [368: (2, с. 1364); 397: (2, с. 427); 291: с. 864; 13: с. 249, 252; 41: с. 751–752; 389: с. 854–857; 382].

V. (‘Крутити’ →) ‘спритність’, ‘умілість’ → ‘влада’, ‘сила’. ЕМС репрезентована в германському матеріалі, що сягає герм. **kraþ-* < і.-є. **grop-* (розширення **gerə-* ‘звивати, крутити, повертати’) [300: с. 329]. Пор., з одного боку, д.-англ. *cræft* ‘сила’, ‘фізична сила’, ‘влада’, ‘вплив’ і ‘уміння’, ‘майстерність’, д.-фриз. *kreft* ‘сила’, ‘міць’, ‘стійкість’, ‘могутність’, ‘влада’, д.-в.-н. *kraft*, нім. *Kraft* ‘сила’, д.-ісл. *kraptr* ‘сила, магічна сила’, швед. *kraft* ‘сила’, а з іншого – англ. *craft* ‘вміння’, ‘майстерність’, ‘спритність’, ‘професія, ремесло’ ([368: (1, с. 366); 387: с. 662; 399: с. 377]). У зазначених авторів англ. *craft* співвіднесене з *crave* ‘палко бажати, жадати’, ‘вимагати, потребувати’, д.-ісл. *krefja* ‘т. с.’), де співвідношення ‘сила’ ~ ‘влада’ втратилося, натомість же дістали подальшого розвитку значення ‘вміння’, ‘майстерність’ → ‘професія’, ‘ремесло’. Щодо можливості розвитку ‘крутити’ → ‘спритність’ пор., напр., рос. *вертеть* при діал. *вертоватый* ‘дуже рухливий, моторний, вертлявий’ [325: (4, с. 154)]. Стосовно семи ‘уміння’/ ‘вмілість’ (і далі – ‘майстерність’ як вищий прояв умілості): її часто розвивають лексеми на позначення спритності, пор. англ. *knack* ‘спритність’ і ‘вміння’, *skill* ‘управність’ і ‘майстерність’, *adroit* ‘спритний’ і ‘майстерний’.

Як і в розглянутих вище групах спільнокоренових форм різних мов, упадає в око одна історико-семасіологічна риса: майже всі вони демонструють або паралельний розвиток значень ‘влада’ і ‘сила’ з якоїсь третьої семми, або розвиток їх одне з одного. Докладніше про інші приклади цього явища див. [211: с. 203–216].

VI. ‘Люди, челядь, рать’ → ‘влада’ (= ‘захист, піклування’). ЕМС, на нашу думку, відображена у д.-англ. *dryhtscipe* ‘володарювання’, похідному з суф. *-scipe* від *dryht* ‘загін’ і ‘натовп’, ‘челядь’, ‘рать, армія’ (форми наведені за: [248: с. 35; 17: с. 69, 71]). Однак морфологічна деривація, вказуючи лише на характер формальних

відношень у парі твірне-похідне, не прояснює специфіку семантики 'влада'. Між іншим, тексти д.-англ. пам'яток свідчать, що функція правителя, володаря полягала не лише у керівництві воїнами, але й значною мірою у піклуванні про одноплемінників, захист їх від негараздів (див.: [17: с. 73]). У зв'язку з цим вважаємо доцільним характеризувати значення 'влада' як 'захист людей', 'піклування про народ'.

VII. 'Могти' → 'володар (= могутній)'. ЕМС репрезентована в **іранському** словнику, пор. розповсюджений в Хотані титул *xšāvan* 'самодержець', похідний від іран. **xšā(y)*- 'могти' (див. вище) [277: (4, с. 224–225)]. Ймовірно, що таке семантичне зрушення розвинулося з самого трактування поняття «володар» як особи, яка *може* і має силу зібрати й утримати у своїх руках владу.

VIII. 'Спрямовувати', 'робити прямим' → 'володар, правитель' і 'прямий', 'праведний', 'справедливий' → 'володар, правитель' (?). У багатьох індоєвропейських народів поняття «влада» беззаперечно асоціюється з інститутом королівської/царської влади. Один із термінів для її позначення – **rēg-s* < і.-є. **reǵ-* 'прямий', (перен.) 'відвертий' (італійськ., кельт., арійськ.) ~ **reǵ-* 'направляти', 'виправляти', 'вирівнювати' [13: с. 249; 41: (2, с. 751–752); 389: (3, с. 854–857)]. По-іншому див. [41: (2, с. 751)].

Похідні від і.-є. основи **reǵ-*

Матеріал **германських** мов яскраво віддзеркалює ЕМС 'робити прямим', 'спрямовувати' → 'володар, правитель (= хто спрямовує)', пор.: гот. *reiks* 'правитель', **reikeis* 'аристократія, еліта, знать', д.-англ. *rice*, нім. *reich* 'багатий, могутній, що має владу'. Однак, враховуючи етимологічну співвіднесеність цих лексем із гот. *raihts* 'правильний, правий, праведний' (вся група форм сягає герм. **rehta-* 'прямий', **rīk-(ja-)* 'могутній', 'власний', 'правитель', **rīk-* 'влада', 'царство', 'сила'; матеріал наведено за: [374: с. 283; 41: (2, с. 751–752); 300: (1, с. 417–418, 421–422, 431)]), можна припустити інший шлях формування семантики 'володар', яка може бути пояснена як 'прямий', 'праведний', 'справедливий' → 'володар, правитель' (?). Обидві ЕМС засвідчені в д.-інд.

лексиці цього ж гнізда, пор. нижче: 1) *rājan-* ‘цар’, ‘правитель’ і *rājati* ‘направляє’; д.-інд. *rājan-* ‘цар’, ‘правитель’ і *ṛjū-* ‘прямий’, ‘правий’.

У **слов’янських мовах** рефлексі зазначеної основи відсутні загалом, натомість **іранський** лексикон зберігає значну кількість утворень від неї, з-поміж яких пор. такі приклади, які засвідчують ЕМС ‘**направляти, правити**’ → ‘**правитель**’: хс. *rrīna*, *rrīna* ‘королева’: похідне із суф. *-inī* (формант назв осіб жін. р.) від основи *raz-* ‘направляти’, відповідно – історична форма відбиває іран. **razinī-* ‘дружина того, хто править’ (> **raižnā-* > **rainā-* > *rrīnā-*) [342: с. 363]. Пор. ще авест. рефлекс **reġ-*, значення якого можна розцінити як близьке до ‘володар’, коли розуміти його як ‘правитель = хто встановлює закони’. Ідеться про *razišta-* (superl. до *ərəzav-*) ‘правий, правильний’, ‘найпряміший’, ‘найсправедливіший’ і *karšō-rāzah* ‘хто встановлює закони для країни’ (?) [341: с. 1515; 182: с. 240, 274: виноска]. Щодо германо-іранських лексичних паралелей див.: [56: с. 1965].

Однак не слід оминати увагою можливість іншого етимологічного співвідношення значень ‘цар/володар’ ~ ‘прямий’ для деяких із наведених форм: зокрема, запропонована вище ЕМС ‘робити прямим’, ‘спрямовувати’ → ‘володар, правитель (= хто спрямовує)’ може виявитися типовим академічним конструктором, побічним продуктом типологічного моделювання. Можливо, частина названих лексем сформувала своє значення в рамках ритуально-обрядового вжитку. Так, принагідно до реконструкції семантики і.-с. **reġ-* логічно згадати лат. вираз *regere fines*, що означає сакральну дію, яка передує будівництву, а буквально означає ‘прокласти межі у вигляді прямих ліній’. Ці лінії перед будівництвом храму чи міста прокладав сам цар – *rēx* [див.: 13: с. 252]. У зв’язку з цим для деяких згаданих слів імовірно передбачати розвиток значення ‘тех’ не як ‘прямий’, ‘хто спрямовує’, а як ‘хто проводить магічну, ритуальну межу, лінію’, ‘окреслює правила поведінки’. До такого висновку спонукає як зауваження Т. В. Гамкрелідзе та В’яч. Вс. Іванова «образ ‘священного царя’ **reġ-* (*rēx sacrōrum*), що символізує єдність і добробут всієї общини» (тобто єдність колективу, замкненого всередині визначених релігійних і правових меж – А. Ф.),

так і думка Е. Бенвеніста про те, що індоєвропейський *rēx* більшою мірою фігура релігійна, ніж політична. Його місія швидше не управляти і володарювати, а окреслювати правила, те, що в прямому розумінні є «правом» [13: с. 249–252; 41: (2, с. 751–752); 243: с. 18, 21].

Похідні від інших основ

Аналогічний розвиток значення ‘робити прямим’, ‘спрямовувати’ → ‘володар, правитель’ в іншому словотвірному-етимологічному гнізді (**prav-*) знаходимо у **слов’янських мовах**, пор. (**pravъ* ‘прямий’ >) **praviti* (: д.-рус. **правити** ‘спрямовувати’ і ‘правити, керувати’ [324: (2, с. 1345)], укр. *правити*, рос. *править* ‘управляти, володарювати’ і ‘виправляти, робити прямим’ та ін.) > **pravitelj* (: рос., укр. *правитель*). З огляду на те, що у давніх контекстах рефлексі **pravitelj* мають значення ‘керманіч (хто стежить за кермом на кораблі)’, ‘вершник’, ‘вчитель’ (такі семанти пор. у д.-рус. **правитель** «**Всього мира правитель кораблю Хсъ Бъ нашъ**», «**Никъто же не можетъ ... ни въсхластити къа, ни въсадити на ню правителя хытра, мѣню же Хса**», «**Обръте правителя свокого ... ученою изъѣдена**» [324: (2, с. 1344)]), у принципі, варто припустити, що термінологічна правова семантика ‘володар, правитель’ могла розвинутиись і в межах атрибутивних сполучень релігійно-правового характеру на зразок тавтологічного *справедливий правитель* > *правитель*, тобто володар первісно як *справедливий* вождь, цар тощо.

IX. ‘Хто бере за руку [і веде]’ → ‘володар’. ЕМС відзначена у **середньоперській** мові, пор. поетичне *dast-gīr* ‘хто рятує’, ‘помічник’, що складається з *dast* ‘рука’ й *gīr* – основа теп. часу дієслова *grifan* ‘брати’ [165: с. 39]. Про руку як символ влади див. ЕМС ‘рука’ → ‘влада’; ‘хапати’, ‘збирати’ → ‘рука’ → ‘влада’.

X. ‘Хто високо тримає голову’ → ‘володар’. Цей тип мотивації назви правителя, володаря, вождя фіксується у **середньоперській** мові, пор. назву діяча *sardār* ‘вождь’, ‘голова (як посадова особа)’, ‘вельможа’ < *sar* ‘голова’ & *dār* – презентна основа дієслова *dāstan* ‘тримати’, ‘мати’ [165: с. 39]. Маємо справу зі

складанням основ, яке відбулося в окремо взятій іранській мові з матеріалу, наявного (принаймні, саме в такій формі) тільки в ній, а тому мусимо констатувати пізній і вузько специфічний характер цієї ЕМС.

XI. ‘Сильний’ → ‘володар’. ЕМС ‘набирати сили’ → ‘володар’, на нашу думку, може бути проілюстрована **іранськими** рефлексами і.-є. **keu-*, **keuə-* ‘розбухати, збільшуватися, розширюватися’, ‘розбухання’, ‘опуклість’, пор., зокрема, авест. *sūra-* ‘герой’, ‘головна діюча особа’, ‘володар’, ‘правитель’, *sūrā-* ‘сильний, могутній (про людину й божество)’, ‘хто наказує’, ‘велитель’ ~ д.-інд. *śūra-* ‘сильний’, ‘могутній’, ‘героїчний’ [341: с. 1584–1585; 380: (2, с. 650): і.-є. **kuh₁ro-*; 365: с. 195: і.-є. **keuā-*; 389: с. 592: і.-є. **keu-*, **keuə-* ‘розбухати, збільшуватися’, ‘розбухання’, ‘опуклість’].

XII. ‘Самодостатній’ → ‘володар’. Ця ЕМС представлена свідченнями **іранських** мов, де спостерігаємо рефлекси іран. **x^va-taça-*, **x^va-taçaia-*, **x^va-tāçan-*, **x^va-tāçant-* ‘володар, пан’, ‘хазяїн’, що складається із **x^va-* ‘сам, само-’, ‘свій’, поєданого з віддієслівними іменами з коренем **tau-* ‘могти; бути у стані’. Пор.: с.-перс. ран. *x^vatāy* ‘пан, володар, правитель, цар, велитель’, парф. (ран. {*hwtwy*}, пізн. ман. {*xwd’y*}) [*x^vadāy*] ‘володар, пан’, согд. муг., будд. *γwt’w*, ман. *xwt’w*, *xt’w*, хр. *xwd’w*, *xwdw* [*xutāw*, *xudāw*] ‘пан, володар; Господь, Бог’, бактр. *χοαδηο* [*x^vadēw*] ‘пан’ та ін. Матеріал ексцерповано з: [312: (3, с. 425–426); 360: с. 440]. Сюди ж согд. будд. *γwt(’)y^{nh}* /*xutēn*/ ‘цариця’ < **xvatāuni-* [111: с. 378]. З огляду на ведійський епітет *sva-tava* ‘могутній сам по собі’ [13: с. 254–256] маємо справу з утворенням індо-іранського періоду, проте правова спеціалізація композити мала місце лише на іранському мовному ґрунті. Перша ланка в семантичному ланцюжку відновлюється умовно з огляду на значення складників слова.

Щодо мотивації пор. д.-гр. *αὐτοκράτωρ* ‘самовластець, самодержець’, проте іран. лексеми більш специфічні в тому, що семантика їхньої основи не має слідів значень ‘влада’, ‘сила’ на відміну від д.-гр. слова, що належить до одного словотвірного гнізда з *κράτος* ‘сила’, ‘могутність’, ‘влада’, ‘вплив’, ‘панування’ (див. про них: [358: (2, с. 8–10); 13: с. 256, 284–291]).

Безпосередній зв'язок соціально-правового терміна для поняття «влада» з уявленнями про сакральну сферу можна побачити у такому порівнянні: согд. *xwatāw* (*xwī'w* [*xwa-tāw-(ya)*]) 'той, хто могутній сам по собі, хто наділений владою завдяки собі' в с.-перс. було відображене у формі *xudā*, що в суч. перс. слугує для позначення Бога, тобто 'хто володіє абсолютною владою' [13: с. 254–256].

XIII. '«Самопосталий»' → 'володар'. Так само, як і попередня, ця ЕМС відзначена в **іранському** словнику, пор. согд. будд. *xwβw*, *γwβw* [*xūfu*, *xuβu*] 'цар, вождь' < **x^va-baца-* [312: (3, с. 427); 360: с. 173: **xwa-bawa-?*], утворене аналогічно до **x^va-taца-* від іран. основи **bau-* 'бути, ставати', пор. согд. *βw-*, *βaw* 'бути', 'ставати' [360: с. 113]. Щодо номінації пор. авест. п. **x^va-δāta-* 'сам собою встановлений', 'ім'я божества' [312: (3, с. 425)].

XIV. 'Славний/прославлений', 'високоповажний' → 'володар'. Цікавий випадок репрезентує **іранська** лексика, зокрема, авест. *sāstar* 'велитель', 'правитель', 'володар', 'що має владу', *fra-sāstar* 'велитель' [341: с. 1573–1574] ~ д.-інд. *śāstar-* 'володіти', 'правити', 'володарювати', 'керувати', *śastrá-* 'хвала', 'оклик', які з урахуванням етимологічних відповідників на зразок д.-інд. *śastīḥ* 'хвала', *śásā* 'похвала', авест. *sqh-* 'вимовляти', лат. *cēnseō* 'цінити, оцінювати', алб. *them* 'говорити', *thom* 'сказання', 'легенда' [380: (2, с. 632–633): і.-є. **keHs-*; 397: (2, с. 199): **kens-*, **k̑ns-*; 386: с. 480; див. ще 298: с. 352], що сягають і.-є. **k̑ens-*, **k̑ns-* (урочисто, з експресією) говорити, оголошувати (таку семантичну реконструкцію знаходимо в А. Вальде), можна тлумачити як розвиток комплексу семем 'славний, прославлений' & 'високо оцінюваний (у народі)'.

XV. 'Стверджувати, виражати власну волю' → 'самовладець', 'цар'. ЕМС відзначена в **іранській** лексиці, пор.: хс. *rre* 'хто наділений силою', 'цар', 'володар', (похідні) *rrund-*, *rrudi* 'цар'. Одна з найбільш переконливих етимологій передбачає зведення *rre* до етимона *var-* : *vr-* 'стверджувати' ('цар' = 'хто виражає власну волю, автократ'), для суфігованого *rrund-* імовірна первісна форма **vravant-*, **vruvant-* ([342: с. 366, 368]: із переліком інших версій).

XVI. ‘Хто захищає царство, владу’ → ‘правитель’. ЕМС відбита у д.-перс. назві правителя сатрапії (адміністративна одиниця): *xšaθ^rapāvan* ‘сатрап’ (призначався царем): *xšaθ^ra* ‘влада’, ‘царство’ + *pāvan*, fr. *pā* ‘захищати’ [393: с. 83, 107], тобто ‘захисник царства/влади’.

XVII. ‘Перший (серед народу)’ → ‘володар’. ЕМС репрезентована **германською** та **іранською** лексикою, пор.:

гот. *frauja* ‘пан’, ‘володар’, ‘Господь Бог’, **heiwa-frauja* ‘господар дому’, ‘голова сім’ї, який відповідальний за гостинність’ (пор. ще похідне *fraujinon* ‘правити’, ‘панувати’, ‘бути на троні’), д.-ісл. *freyr* ‘пан’, ‘велитель’, ‘володар’, генеза яких орієнтується на і.-є. **pr̥h₂-iō-*, **pr̥h₂-ō-* ‘перший’, пор. д.-інд. *pūrvyās*, авест. *paourvya-*, д.-перс. *paruviya* ‘той, що попереду’ [374: с. 126–127: первісно – ‘начальник’, ‘командувач (хто стоїть на чолі)’];

авест. *fratama¹tāt-*: *fratamatātō*, *fratamadātō* мн. ‘уряд’, ‘влада’ [341: с. 981; 182: с. 231: виноска 3 до тексту], де ‘влада’ як ‘зібрання **володарів**, уряд’. Дериват від *fra¹tama-*, *fra¹tama* ‘перший’, ‘«найперший» (за рангом)’ [341: с. 979; 182: с. 231].

XVIII. ‘Народ, плем’я’ → ‘володар (= вождь народу)’. ЕМС відзначена в **германському** словнику, пор. гот. *fiudans* ‘король’ < *fiuda* ‘народ, нація’, (похідні) *fiudanon* ‘бути королем’, ‘правити’, *fiudinassus* ‘королівство’, ‘державна’, ‘правління’, ‘володарювання’, ‘панування’, ‘царювання’, ‘верховна влада’, д.-англ. *ƿēoden* ‘король’, ‘пан’, ‘володар’, ‘Господь’ < *ƿēod* ‘народ’, д.-в.-н. *truhtīn* ‘володар’, ‘велитель’, ‘власитель’ ~ *thiota* ‘народ, нація’, ‘язичник, варвар’, д.-сакс. *thiodan* ‘правитель (народу)’, ‘володар’ ~ д.-фриз. *thiād*. Сюди ж д.-ісл. *drōttinn* ‘принц’, ‘правитель’, ‘король’. Твірна основа (‘народ’) сягає і.-є. **teu₂tā* ‘народ, нація’, ‘плем’я’, ‘клан, рід’ < **tē₂-* ‘розбухати, збільшуватися’ [368: (1, с. 474); 374: с. 361].

XIX. ‘Рать, дружина’ → ‘правитель, володар’ (= ‘той, кого підтримує рать’). ЕМС (варіація попередньої) відзначена у д.-англ. *dryhten*, *drihten* ‘правитель, лорд, володар, принц, король’ – суф. похідному (-in-) від *dryht* ‘рать, дружина’

(соціальна група, «члени якої здійснювали спільну діяльність, що потребувала взаємодопомоги, надійності, вірності») ~ д.-ісл. *drott* ‘королівська рать’ ([17: с. 69–77]: із докладним описом функцій правителя, який називається *dryhten, drihten*).

XX. ‘Суддя’ → ‘правитель’. ЕМС відзначена в етимологічно спорідненій **слов’янській та германській** лексиці, пор.: д.-рус. **сѣднѣ, сжднѣ** ‘суддя, той, що судить, що вимовляє вирок’ і ‘правитель’ [324: (3, с. 600)] і д.-англ. *deme* ‘суддя’ і ‘правитель’ [391: с. 204–205].

XXI. ‘Бажання’, ‘воля’ → ‘мати владу’. Модель представлена **іранською** лексикою, пор.: авест. *vāra-* ‘воля’, перс. *bār* ‘можливість’, осет. *bar/baræ* ‘воля’, ‘право’ (< іран. **vāra-* ‘бажання’ ~ д.-інд. *vara-* ‘бажання’) і осет. *barǵyn* ‘що має владу’, ‘владний’, *bar daryn* ‘мати право’, ‘мати владу’ [277: (1, с. 235–237, 250, 253); 277: (2, с. 503)]. Словотвірна структура осет. *barǵyn*, яке містить суф. наділеності якістю *-ǵyn* [47: с. 105–106], почасти показує схему формування значення ‘воля’ → ‘наділений волею = владою’, тобто ‘владний’.

XXII. ‘Кермо’ → ‘керувати човном, кораблем’ → ‘правити’. Окремі **слов’янські** приклади представлені формами словотвірного гнізда псл. **kьrta* І ‘кормá’: болг. *кѣрма* ‘стерно, кермо’, укр. діал. *кѣрма* ‘весло, яким правлять; кермо’, *кѣрма* (заст.) ‘кермо’, *кермо́* та ін. поряд із дериватом **kьrmiti*, в рефлексах якого спеціальне, термінологічне значення зазнало змін, пор. звуження ‘направляти кермо, правити веслом, керувати судном’ → ‘керувати (загалом)’: серб., хорв. *кѣрмити* ‘керувати судном’ поряд зі ст.-сл. **кѣрмити** ‘направляти, управляти’, ‘правити’, укр. *кермувати* ‘керувати’ тощо [296: (13, с. 220–221, 225); 295: (2, с. 424, 426)]. Пор. також старий рос. вислів *стоять у кормила власти*, де *кормило* – назва весла.

3.1.3. Спільність і розбіжності у семантичній спеціалізації правової лексики

Представлені вище спостереження над семантикою зібраних у науковій літературі лексем на позначення поняття «влада» у германських, слов’янських та іранських мовах дозволили виокремити суму ЕМС, за якими розвивалося

відповідне правове термінологічне значення. Деякі з них стабілізувалися, так би мовити, на очах історії, про що свідчить активність словотвірних зв'язків між прикладами, що містять різні етапи розвитку значення (пор. *держава* < *держать*), деякі виникли в дописемну добу розвитку окремих мов, частина ж була успадкована ними з періоду існування праїндоевропейського мовного стану, на що вказує руйнування словотвірно-семантичних зв'язків усередині групи споріднених лексем. Сьогодні можна говорити про ці моделі як такі, що мають чи мали місце в лексико-семантичній системі, проте питання про кваліфікацію їх як мовних універсалій чи унікалій лишається відкритим, оскільки для цього потрібне фронтальне «обстеження» лексичної семантики не лише решти індоевропейських, але й мов інших генетичних сімей.

1. ЕМС, спільні для лексики трьох мовних груп: 1) 'сила', 'бути сильним' → 'влада', 'володарювати, бути при владі'; 2) 'рука' → 'влада'; 'хапати', 'збирати' → 'рука' → 'влада'; 3) 'отримувати', 'могти' → 'могутність' → 'влада'; 4) 'спрямовувати', 'робити прямим' → 'володар, правитель' і 'прямий', 'праведний', 'справедливий' → 'володар, правитель'. Ця група збігів – або спадок праїндоевропейської ритуально-(перед)правової культури, або відлуння давніх ареальних контактів носіїв трьох індоевропейських мов.

2. ЕМС, спільні для лексики двох мовних груп:

(германо-слов'янські семасіологічні збіги) 1) 'спрямовувати, направляти (= правити)' → 'правління', 'влада'; 2) 'суддя' → 'правитель';

(германо-іранські семасіологічні збіги) 'перший (серед народу)' → 'володар'.

Подібні ЕМС однозначно вказують на сепаратну мовну взаємодію, приклади якої особливо ретельно описані у працях М. П. Дадашева [56], М. С. Чемоданова і О. М. Трубачова [204]. Крім того, слов'яно-германські семасіологічні збіги можуть бути продуктом взаємодії у царині мови права, пор., зокрема, близьку правову ідеологію «Правди Руської» і різних германських «Правд» (вестготської, аламанської, баварської тощо).

3. ЕМС, засвідчені лише в термінології однієї групи порівнюваних мов:

(германські) 1) ('мірило' →) 'правило', 'принцип' → 'володарювання'; 2) ('крутити' →) 'спритність', 'умілість' → 'влада', 'сила'; 3) 'люди, челядь, рать' → 'влада' (= 'захист, піклування'); 4) 'народ, плем'я' → 'володар'; 5) 'рать, дружина' → 'правитель, володар' (= 'той, кого підтримує рать');

(слов'янські) 1) 'держава' → 'влада'; 2) 'кермо' → 'керувати човном, кораблем' → 'правити';

(іранські) 1) 'установлювати, ставити' → 'влада'; 2) 'могти, мати силу' → 'володар'; 3) 'воля', 'свобода волі' → 'влада'; 4) 'могти' → 'володар (= могутній)'; 5) 'хто бере за руку [і веде]' → 'володар'; 6) 'хто високо тримає голову' → 'володар'; 7) 'сильний' → 'володар'; 8) 'самодостатній' → 'володар'; 9) '«самопосталий»' → 'володар'; 10) 'славний/прославлений', 'високоповажний' → 'володар'; 11) 'стверджувати, виражати власну волю' → 'самовладець', 'цар'; 12) 'хто захищає царство, владу' → 'правитель'; 13) 'бажання', 'воля' → 'мати владу'.

Як бачимо, кількість індивідуальних для окремих мовних груп семантичних зрушень, із яких абсолютна більшість припадає на іранський вокабулярій, суттєво перевищує кількість ЕМС, властивих трьом або двом групам порівнюваних мов (20 проти 13 ЕМС). Однак наявність певної ЕМС у семантичній системі певної мови чи окремої групи досліджуваних мов, не завжди означає її унікальність. Частина таких ЕМС фіксується в інших мовах, чий матеріал не став основним об'єктом дослідження, виконуючи лише функцію другорядного порівняння для встановлення факту універсальності мовних явищ. Пор. наст. параграф.

3.1.5. Семантичні універсалії у правовій термінології

Сума значень проаналізованої групи лексики дає підстави для виділення регулярно повторюваних у різних мовах семантичних зрушень, які призвели до формування відповідної термінологічної семантики у генетично споріднених і неспоріднених словах.

I. 'Сила', 'бути сильним' → 'влада', 'володарювати, бути при владі'. У рамках термінології досліджуваних мов ця ЕМС засвідчена у герм. і слов'ян.

рефлексів і.-є. **wald(h)*-. За межами германського і слов'янського вокабулярія існує споріднена балтійська лексика з аналогічним семантичним зсувом, пор., зокрема, лит. *valdyti* 'володіти', 'правити, управляти, направляти', 'керувати', 'панувати', 'мати владу над чимось, кимось', *veldėti* 'діставати у спадок', 'правити', *apvaldyti* 'оволодіти, заволодіти чимось', 'справлятися з чимось', 'майстерно володіти чимось', 'панувати', 'правити', 'володарювати', *valdyba* 'управління, керівництво', 'правління', *valdžia* 'правління', 'царювання', 'панування', 'влада', *valdōnas* 'володар', лтс. *vàldīt* 'панувати, правити', *valduons* 'володар', д.-прус. *wāldnikans* асс., pl. 'королів' (< і.-є. **ual(dh)*- 'сила', 'бути сильним') [357: (2, с. 1188–1189); 300: (1, с. 581–582); 174: (1, 66); 339: (1, с. 156–157); див. ще 367; 375].

Є. Г. Долгова і В. В. Левицький кваліфікують суму герм., слов'ян. і балт. форм зі згаданою основою як германо-балто-слов'янську лексичну ізоглосу [65: с. 16; 108: с. 469], що видається не зовсім точним з огляду на існування морфологічно близької спорідненої кельтської лексики на зразок: д.-ірл. *Conali*, д.-вал. *Cunovali*, Gen. **Cuno-valos* 'сильний, як вовк', але д.-ірл. *flaith* 'панування' (< **wlati*- 'панування'), с.-вал. *guletic* 'власитель, володар', вал. *gwlad* 'влада, правління, володіння' [363: с. 392; 174, (1: с. 66)], ірл. *faln-*, *foln-* 'правило', 'норма', 'правління', 'панування', *flaith* 'верховна влада' 'володарювання', 'суверенітет', 'князь', 'правитель', 'король' [346: с. 296; 397: (2, с. 727–728)]. І хоч кельтський матеріал фіксує співвідношення 'сила' ~ 'влада' спорадично, можна говорити про більш широку географію континуантів **wald(h)*- у давнину.

Інноваційна семантика 'володар' представлена також у деяких інших мовах, де засвідчений кореневий архетип **ual*-, пор., напр., тох. А *wāl*, В *walo* 'цар' [374: с. 392; 174: (1, с. 66); див. ще 28], пор. також вище лат. і оск. рефлекси кореневої основи з давнім значенням 'могти', 'сильний'.

II. 'Збільшувати, примножувати силу' → 'здобувати владу, вплив'. Індоевропейський фон зазначеній ЕМС у гнізді і.-є. **aug-* (ЕМС побудована на

семантиці похідних від цієї основи; див. вище) створює матеріал латинської та балтійських мов, де знаходимо обидві ланки семантичного ланцюжка. Пор.:

лат. *auctōritās* ‘влада, вплив, авторитет’ поряд із ‘судження, думка, погляд’, ‘бажання, воля’, ‘свобода дій, можливість, право’ ~ *augustus* ‘піднесений’, ‘священний’, ‘високий’, ‘величний’, ‘поважний’, *augeō*, *-ēre* ‘примножувати, збільшувати, укріпляти, посилювати’, *augēscō* ‘збільшуватися, рости, посилюватися’ [397: (1, с. 83); 389: (1, с. 84–85); 13: с. 329–330; 291: с. 114–117]. Однак семантика лат. лексем дає підстави для припущення про дещо інший шлях становлення семени ‘влада’, а саме – із ‘бажання’, ‘воля’, як у випадку з осет. *bar/baræ* ‘воля’ (< іран. **vāra-* ‘бажання’, ‘воля’) і *barǵyn* ‘що має владу’, ‘владний’, *bar daryn* ‘мати право’, ‘мати владу’ [277: (1, с. 235–237, 250, 253); 277: (2, с. 503)];

д.-прус. *aucktai-rikijskan*, *auck-timmiskan*, *aucktimiskan* ‘влада’, ‘начальство’ поряд із *auginnons* ‘піднятий’, ‘вознесений, що височіє’, лит. *áukštas* ‘високий’, ‘впливовий’ (якщо розуміти ‘впливовий’ як видозміну ‘владний’), *augestis* ‘зріст, зростання’ та ін. [357: (1, с. 24–25); 364: с. 50; 389: (1, с. 84–85)].

III. ‘Рука’ → ‘влада’; ‘хапати’, ‘збирати’ → ‘рука’ → ‘влада’. Індоевропейський фон для герм. лексем із такою сумою значень (див. вище) створюють споріднені форми в інших мовах, де зберігаються обидві семени ‘рука’ і ‘влада’. В літературі вони, разом із ‘віддавати у владу’, ‘правити’, подаються як елементи значення для реконструйованого і.-є. **m̥r̥ -/n-(t^h)-* [41: (2, с. 806–807)], що з огляду на широку географію його рефлексів, які послідовно відтворюють ці семени, дає підстави говорити про праіндоевропейську хронологію ЕМС ‘рука’ → ‘влада, сила’. Отже:

лат. *manus* ‘рука’, ‘хоробрість’, ‘сила’, ‘могутність’, ‘боротьба’ і вторинне ‘влада’ [291: с. 618]. А. В. Десницька зауважує, що лат. *manus* має такі значення: ‘рука як частина тіла’, ‘символ сили і влади чоловіка над жінкою’, ‘символ влади батька сім’ї’, ‘знаряддя боротьби чи праці’ [61: с. 228–229];

вірм. *buin* ‘рука, кулак’ і ‘влада, сила’ (< і.-є. *m̥r̥-tá*, рідше *m̥r̥-dhā*; [397: (2, с. 34–35); див. ще: 41: (2, с. 806–807)]);

алб. дієслово *tund* ‘могти, бути в силах’, ‘перемагати’, іменник *tund* ‘зусилля, напруження сил, важка праця’ [61: с. 228–229; див. ще 298: с. 225];

гр. реліктове слово *μάρῆ* ‘рука (як символ влади)’, (похідне) *εὐμαρής* ‘легко управляти, володіти’ [358: (2, с. 175); 41: (2, с. 806–807); див. ще 306];

хет. *manijaḥḥ-* ‘вручати, передавати (владу)’, ‘правити’, *manijaḥḥai-* ‘правління’, ‘влада’, *maniyah-* ‘правити, управляти, направляти’ < і.-є. *mHr-/n-(t^h)- ‘рука’, ‘влада’ [41: (2, с. 806–807)].

IV. ‘Спрямовувати’, ‘робити прямим’ → ‘володар, правитель’ і ‘прямий’, ‘праведний’, ‘справедливий’ → ‘володар, правитель’ (?). Реальність запропонованої ЕМС підтверджується репрезентантами етимона *reġ- в інших і.-є. мовах. Пор., зокрема:

лат. *rēctus* ‘прямий’, *rēx* ‘цар’, ‘володар’, ‘правитель’, *rēgulus* ‘володар’, *rēgālis* ‘царський’, ‘величний’, *rēgīna* ‘цариця’ і *regio* ‘напрямок, лінія’, (культ.) ‘небесна лінія’ (*lituo regiones terminare* ‘проводити (небесну) лінію авгурським жезлом’), *rego* ‘панувати, правити, володарювати’, *rēgno* ‘царювати, бути царем’, ‘володарювати, панувати’ [397: (2, с. 426–427); 291: с. 863–864, 881]. Щоправда, словотвірна структура лат. матеріалу дає підстави для виведення варіантної ЕМС ‘спрямовувати’ → ‘панувати, правити’ (*rego*) → ‘володар’ (*rēx*, *rēgulus*, *rēgīna*). Однак думка про загальний напрямок формування семантики при цьому не змінюється. К. В. Вітрів констатує, що у творах Марка Туллія Цицерона лексема *rēx* має високу частотність використання (35 разів) і зазначає, що *rēx* головним чином вживається з прикметниками з позитивною семантикою, напр., *aequus* ‘справедливий’, *sapiens* ‘мудрий’, *iustissimus* ‘найсправедливіший’ та ін. [35: с. 17];

д.-інд. *rājān-* ‘цар’, ‘правитель’, *rājñī* ‘цариця’, *rāja*, *rñjānti* ‘прямують уперед прямим шляхом’, *rjū-* ‘прямий’, ‘правий’, *rājati* ‘направляє’, ‘царює’ [41: (2, с. 751–752); 397: (2, с. 424)]. Спеціально про семантику *rājān-* і групи споріднених із ним форм у «Ригведі» див.: [141: с. 63–67];

д.-ірл. *rī*, Gen. *rīg* ‘король’, ‘цар’, *rīgain* ‘цариця’, с.-ірл. *rīge* ‘царство’, д.-вал., с.-вал. *ri* [376: с. 311: із зауваженням, що **(H)rēg-*, **(H)rēgs* можна трактувати як ‘сила’; 41: (2, с. 751–752)].

V. ‘Сильний’ → ‘володар’. Аналогічний шлях пройшла семантика гр. *κύριος* ‘пан’, ‘хазяїн’, ‘володар’, ‘правитель, велитель’, *κυρώ* ‘стати таким, хто має законну силу’, *κῦρος* ‘законна сила’, сформованих у цьому ж етимологічному гнізді [358: (1, с. 53–54)]. Із неіндоєвропейських форм пор. пратюрк. **berik* ‘сильний, міцний’ > **bek* ‘правитель’: казах. *bek* ‘обраний голова роду’ і його фонетична форма *bij* ‘суддя’, ‘арбітр’ [177: с. 530].

VI. ‘Кермо’ → ‘керувати човном, кораблем’ → ‘правити’. Типологічно запропонована ЕМС підтримується матеріалом грецької мови, пор. *κυβερνάω* ‘керувати (судном, кермом)’ із подальшим виникненням правового змісту ‘управляти’, ‘правити’, ‘вести, направляти’, *κυβέρνησις* ‘керівництво, управління’, що генетично тотожне і.-є. назвам керма, голоблі на зразок д.-інд. *kūbara-* ‘голобля; дишло, дишель’, лит. *kumbras* ‘вигнута ручка керма’, *kumbryti* ‘правити, управляти, керувати’ [357: (1, с. 308); 358: (2, с. 38: з літературою); 346: с. 1319].

3.2. Генеза значень ‘закон’, ‘(релігійне) право’

Два соціальних інститути – право та релігія – в культурах різного часу створювали основу будь-якої держави. Суб’єкти та об’єкти правових відносин, утворюючи їх, певним чином «дивилися» (на створюване) крізь призму релігійних догм та релігійно-моральних цінностей, які відбивалися у правовій діяльності, напр., римська релігія «фундаментувала право, зводячи його до небесних витоків і вбираючи у релігійні шати» [158: с. 42]. У цьому смислі для наших спостережень актуальна думка В. В. Виноградова про існування у мові ряду слів, історія яких важлива для реконструкції історії суспільної думки. Саме до них учений відносить слово *право* [34: (1, с. 7)]. Оскільки всі процеси, які тривають/тривали у суспільстві, виражаються у мові, то фактично мова є своєрідним ілюстратором суспільних відносин. У зв’язку з цим не втрачає, як нам видається, свого значення думка В’яч. Вс. Іванова й В. М. Топорова, за якою

«лінгвістичне вивчення мови права дозволяє відкрити не просто внутрішньоююридичне мотивування; воно охоплює більш широке коло понять міфопоетичного характеру, більш глибокі пласти, які мотивують структуру й семантику правової системи, пояснюють архаїчність мови права» [81: с. 221–222].

Нині такі правові поняття, як «право» і «закон», прямо не пов'язуються з релігією (див. їхній розгляд у працях із філософії, соціології, права: [83; 50; 19; 113; 3; 236]), проте існує ряд лінгвістичних студій, автори яких на промовистому матеріалі відновлюють генетичний зв'язок цих понять у межах давньої релігійної практики. Спираючись на їхні спостереження, проаналізуємо деякі семантичні аспекти розвитку термінів, які умовно можна зарахувати до ЛСГ «(Релігійне) право».

3.2.1. Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій

I. 'Встановлювати' → ('(релігійний) звичай') → 'закон'; 'закладати (в) основу' → ('(релігійний) звичай') → 'закон'. ЕМС виділяється з огляду на семантичний спектр групи дериватів від кількох і.-є. етимонів.

Похідні від і.-є. основи **legh-*

Ця ЕМС частково представлена германською, слов'янською та іранською лексикою, похідною в гнізді і.-є. **legh-* 'лежати', 'класти', 'вгамовуватися' [389: (2, с. 658–659)]. Модель відбиває розуміння понять «закон» і «право» як установлених, непорушних (освячених традицією) правил, покладеного в основу життя давнього універсального порядку. Проміжна ланка '(релігійний) звичай' теоретично може відновлюватися з огляду на те, що закони в період державотворення фактично виникали із давніх племінних, родових звичаїв, які часто мали релігійне підґрунтя, тому логічно припустити, що значенню 'закон' передувало значення 'звичай'.

Германський фактаж репрезентовано в: англ. *law* 'закон', 'право', 'правило' (< с.-англ. *lawe*, раніше *laghe* < д.-англ. *lagu*, що вважається запозиченням східноскандинавської форми **lagu*, пор. д.-ісл. *lög*), д.-фриз. *laga*,

д.-ісл. *log* ‘закон’⁶, букв. ‘так, як належить; за всіма правилами’ (мн. від *lag* ‘укладання’, ‘порядок’ < *leggja* ‘класти’, ‘ставити’, ‘розміщувати’, ‘встановлювати’, ‘те, що встановлене (фактично, законом)’), норв. *lov* ‘закон’, *lovlig* ‘законний, легальний’ тощо [398: с. 379; 356: (1, с. 655–656); 399: с. 829; 346: с. 1421; 389: (2, с. 658–659); 276: с. 101; 368: (2, с. 871); 268; 354: (1, с. 656–657); 274: с. 17; 387: с. 1774; 300: (1, с. 350): до і.-с. **leg-*/*leugh-* ~ **la-*/*lē-* ‘низький’, тобто ‘класти’ → ‘положення’, ‘закон’].

Іранські рефлексії: авест. *rāzan-*: *rāšn-*, *rāzar-* ‘заповідь’, ‘наказ, вимога’, ‘статут’, пор. «*kaṭ toi °zarē*» – «Який ваш закон?», «*dātā .. °zəng vohū sähit mananhā*» ‘про припис, закріплену законом дію’, «*staomāča °zarəča barəntu daḡušō ahurāi mazdāi ...*» – «ритуальні піснеспіви та обряди ...» [341: с. 1526] = ‘закріплені релігійною традицією/законом дії’.

Слов’янська лексика із зазначеним етимом відтворює постульовану ЕМС лише у похідних від префіксальних дієслів. Псл. **leg-*, **log-*/**lož-* засвідчують зрушення ‘лягти в основу’ → ‘зробити обов’язковим’ → ‘закон’, пор., з одного боку, рос. безособ. *над-лежіт* ‘про виконання обов’язкової дії’, формули дозволу і заборони *положено*, *неположено*, а з іншого – термін *уложение* як зібрання законів, правових норм, приписів у Російській державі (пор. «Соборное уложение 1649 г. царя Алексея Михайловича», «Уложение о службе 1555–1556 г.» та ін.), пор. ще д.-рус. *Уложити* ‘постановити’ у фрагменті «**Вся законы ихъ, Уложеня старые отъ начала ихъ, то все вѣдаетъ митрополитъ**», 1315 р. [324: (3, с. 1198)] і *положити* (стосовно приписів світської влади, закону). Пор. «... што же оуложать его оу вину [...]», 1349 р. = ‘визначити провину’ [324: (3, с. 1198)], «**то 40 гривенъ положити за нъ** [...]»; «**а то есмы положили в исправу**», 1318 р., «**да положить на нихъ оброкъ**» (наведені за: [81:

⁶ Пор. ще похідні від д.-ісл. *log*: *logberg* ‘скеля закону’ (з розташованої на полі тингу «скелі закону» робилися офіційні заяви), а також уривок із «Книги про ісландців» Арі Торгільссона: «*En þat var til þess haft, at hann kvað at logbergi kviðling þenna*», *logsogumanni* ‘закономовець’ (рос. еквівалент, наведений М. І. Стеблін-Каменським, «законоговоритель»). *Закономовець* оголошував чинний закон, проводив законодавче зібрання): «*En hann leystisk því undan við þá, at*

с. 233]), правова формула **положити порядъ, рядъ** ‘заклучити, укласти договір’, відображена у «**Положиша рядъ межи собою о землю Рускую и Лядскую, ѹтвердивъшеся крѣтмъ чстѹмъ**» [323: (16, с. 239)].

Генетично тотожний матеріал всіх трьох мовних груп демонструє цікаву закономірність, а саме – здатність лексеми зі значенням ‘закон (= покладене в основу)’ утворювати стійкі сполучення з дієсловом ‘установлювати, ставити’ (вже у давніх текстах), пор. д.-рус. **законъ Ѹложити, законъ положити** (див. вище фрагменти пам’яток XIII–XIV ст.), авест. *dātā .. °zāng*, де маємо *dātā* – лексикалізований part. ‘установлений, покладений’, тобто ‘закон, право, статут’ < **dā*- ‘встановлювати, ставити, покладати’ [312: (2, с. 423)], англ. *to lay down the law* ‘установлювати (суч. – формулювати) закон’. В літературі обстоюється думка про запозичення англ. *law* зі східноскандинавського джерела (див. вище) й підкреслюється, що *law*, будучи утвореним від дієслова ‘встановлювати’, означало ‘те, що закріплено, встановлено’ і, таким чином, *to lay down the law* являє повторювану надлишковість, плеонастичну конструкцію [274: с. 17]. Проте надлишковість дозволяє зрозуміти логіку побудови всієї конструкції й ближче підійти до її історії. Зокрема, коли припустити, що цей вираз лише результат оновлення (лексичного) в д.-англ. період більш давньої формули, яка складалася з дієслова ‘ставити, встановлювати’ й імені ‘закладене в основу’, ‘остаточно покладене’ (герм. **dō*- ‘покладати’ & *lagu*) і яка збереглася в авест. *dātā .. °zāng*, то можна припустити відбиття в *to lay down the law* і.-є. прототексту **dhē*- & *logh*- *‘ставити/закладати положення (= традицію, звичай)’. Зберігши синтаксичну й семантичну схеми і.-є. прототексту (загальне значення, порядок розташування компонентів, уявлення про їхню семантику та належність їх обов’язково до імен і дієслів), англійська мова замінила д.-англ. *dōn* ‘робити’ (з **dō*-) на *lay*, етимологічно тотожне запозиченому іменнику *law*, що, ймовірно, витіснив питомо англ. постпозитивний компонент формули. Аналогічна ситуація спостерігається у слов’ян. прикладах, де, з одного боку, маємо заміну питомого

hann keypti at þorgeiri *logsogumanni*, at hann skyldi upp segja, en hann var enn þá heiðinn» [185: с. 194–195].

**logh-* на інноваційне псл. **za-konъ*, а з іншого – вжиток замість **dēti* (з **dhē-*) префіксальної форми спільнокореневого з і.-є. **logh-* дієслова.

Давність, очевидно, ще індоєвропейський вік, семантичного розвитку ‘закладати (в) основу’ → ((релігійний) звичай’) → ‘закон’ у гнізді і.-є. **legh-* підтверджується латинськими свідченнями, пор. *lēx*, *lēgis* ‘закон, юридична норма’, ‘правило, принцип’, ‘порядок’, ‘визначення, рішення’, ‘договір, угода’, ‘постанова’, ‘стаття договору’ ‘статут, інструкція’, мн. ‘право управління, влада’, ‘віросповідання’, пор. також *lēgitimus* ‘законний, закономірний’, *lēx alligat* ‘закон зобов’язує’ [397: (1, с. 789–790); 41: (2, с. 806); 291: с. 588–589].

Похідні від і.-є. основи **dhē-*

Зазначена ЕМС репрезентована групою **іранських** лексем, сформованих в етимологічному гнізді з і.-є. етимомом **d^[h]eH-*, **dhē-* ‘ставити’, ‘встановлювати’, ‘класти’, ‘розміщувати’, ‘направляти’ [389: (1, с. 235–238); 41: (2, с. 800, 810)]. Зокрема, йдеться про континуанти іран. лексикалізованого дієприкметника **dātā-* ‘встановлений, покладений в основу’ // ‘положення’, ‘закон’, ‘статут’, пор.: авест. *dāta-* ‘закон, право; припис, статут’, д.-перс. *dāta-* ‘закон’, согд. ман. *ḍ’t*, хр. *d’t* ‘закон’, пшт. *doṽ* ‘звичай’, хс. *dāta-* ‘закон; те, що встановлене, вміщене’, курд. *dād* ‘закон, право; справедливість’ та ін. [312: (2, с. 423); 337: (1, с. 293)]. Пор. ще: «... *dā’tī-m* *yasn-əm=ča*, *ṽahm-əm=ča*, *ṽaṽa hē asti dā’tyō=təm-ō yasn-as=ča*, *ṽahm-as=ča*.» (про величання Тиштри щедрого) – «[про] встановлене шанування й звеличування ... яке найустановленіше (найритуальніше) шанування й велич ...» [182: с. 210]. Так само в рефлексах деривата на *-ja-* від **dāt-*, пор.: согд. *ḍ’t’kh*, хор. *ḍ’dyk* ‘закон’, согд. ман. *ṽdk-* ‘закон, обряд’ тощо [312: (2, с. 424)].

Ця ж ЕМС репрезентована в д.-інд. похідному від **d^[h]eH-*, **dhē-*, різниця між ним та іран. лексикою полягає лише в суфіксі, пор. *dhāman-* ‘(священний) закон’ (у межах порядку належить до звичаїв, порядків, встановлених Мітрою і Варуною, які стосуються дому і сім’ї), ‘звичай’, ‘статут’, ‘інструкція’ (у ритуально-правовому вжитку), ‘місцеперебування, місцезнаходження’ (Бога, божественної сили, жертви), ‘основа, фундамент’). Див.: [380: (1, с. 783–787): до і.-є. **d^heh₁-*; 358: (1, с. 660–661); 365: с. 127; 389: (1, с. 235–238): і.-є. **dhē-*].

Аналогічне суф. похідне відзначене в праіранському словнику, проте його рефлексі позбавлені правової семантики, натомість маючи значення ‘створіння’, ‘створена істота’, ‘всесвіт’ і под. [див.: 312: (2, с. 430)]. Е. Бенвеніст зауважує, що д.-інд. *dhāman* вживалося зі значенням ‘основа’, яка стосується установленого, створеного, ‘місце’, де щось встановлено, тобто, першопочатково і ‘закон’ був ‘основою’, об’єктом творення [13: с. 300; 41: (2, с. 810)].

Похідні від інших основ

Відлунням досліджуваної ЕМС є доступний сьогодні **слов’янський** матеріал: ст.-сл. **чинъ** ‘лад, ряд, порядок, чин, правило, спосіб’, чес. *čín* ‘спосіб’, ‘порядок’, ‘звичай’, д.-рус., рос.-ц.-сл. **чинъ** ‘порядок’, ‘підпорядкування’, ‘чиноначальність, наслідування’, ‘правило, статут’ (псл. **činъ* < і.-є. **k^hej-n-u-* / **k^hej-n-o-* ~ **k^hej(ə)-* ‘лежати, покоїтися’, ‘класти’ [296: (4, с. 113–114); і.-є. **k^hej-n-*; 389: (2, с. 636–637)]).

Слов’янські ж мови розвинули в зазначеному напрямку етимологічну семантику і.-є. **stā-* (псл. **stav-* позначає як саму дію установлення, так і власне закон), пор.: рос. *ставитъ* ~ *постановитъ* > *постановление* ‘закон, постанова’, укр. *постановити* > *постанова*, д.-рус. **ѹставъ** ‘закони’, ‘сукупність законів’, ‘правило’, ‘розпорядок’, ‘постанова’, ‘мірило’. У д.-рус. документах: «**Преставися князь Ярославъ, иже Правдѹ ѹстави**» (Судебник. Псковськ. 1 літопис, 1054 р.), «**Как то ныне новѹю правдѹ ставишь [...]**» (Грам. Ризьск., близько 1300 р.), «**как же ярославъ соудилъ, тако же и сынове юго оѹставиша**» (Руська Правда), «**Правда оѹставлена Роѹськои зѹмли [...]**» (Руська Правда). Пор. ще старі назви зібрань російських законів «*Уставная Грамота*», «*Устав о сборе таможенных пошлин в Новгороде*» (1571 р.) [72: с. XI]. Сюди ж належить **ставило** ‘міра’ («**Мѣрило правдѹное**»⁷), оскільки ‘вимірювання’ тут розуміється як ана-

⁷ Існування «**Мѣрила правдѹного**» датоване періодом до XIII ст. Повна назва кодексу «**Книги Мѣрила правдѹная, извѣ истинный, свѣтъ ѹмѹ, око словѹ, зеркало свѣсти, тмѣ свѣтило, слѣпотѣ вожь, припѹтєнъ ѹмъ, скровєнъ разѹмъ, прикрѹтъ помыслъ, пастырь стаду, кораблю кормникъ, волкомъ ловець, татѣмъ пєсь, воронамъ сѣколъ, нетопыремъ сонце, окѹ квась, червемъ соль**». «**Мѣрило**» містить деякі закони Моїсєєвих книг, статuti грецьких царів, закони Володимира, «Руську Правду» [72: с. VI–VII].

лог права, тобто ‘передправа’ (варіант ритуальних вимірювань), пор. генетично тотожні слов’ян. лексемам і близькі до них за термінологічним контекстом гот. *staua* ‘суд’ ~ д.-в.-н. *stouwen* ‘подавати скаргу’ [81: с. 232–233].

Ще одним проявом частотності (а з огляду на давні фіксації – давності) зазначеної ЕМС є **германська** лексика на зразок д.-в.-н. *gisezzida*, нім. *Gesetz* ‘закон’, *ein Gesetz auslegen* ‘тлумачити закон’, *Satzung* ‘статут’, ‘положення’ (< *setzen* ‘класти, встановлювати, розміщувати, саджати’), англ. *statute* ‘закон’, ‘законодавчий акт’, ‘статут’, ‘договір’ (< лат. *statuo (statuere)* ‘ставити’, ‘встановлювати’) [361: (4, ч. 1 (2), с. 4070–4076); 368: (2, с. 871); 369: с. 352; 291: с. 952; 346: с. 1421; 354: (1 : с. 656–657); 387: с. 1774; 398: с. 379; 399: с. 829].

II. ‘Упорядкований’, ‘придатний’, ‘відповідний ритуалу’ → ‘священний порядок’, ‘закон’, ‘(релігійне) право’. Релігійною та моральною основою давнього суспільства був (священний) порядок, який диктував правила поведінки відповідно до вимог, яких необхідно дотримуватися для збереження цього самого священного порядку буття людства. Заявлена модель засвідчена в **іранській** лексиці: іран. **arta-* : **rta-*, що для них відновлюють етимологічну семантику ‘який годиться, придатний, удатний, правильний’, а також ‘Істина; справедливість; світовий порядок; право, закон; священний порядок; персоніфіковане божество істини, світового порядку Арта, Аша’, рефлексами якого вважаються: авест. г., п. *arəta-*, п. *ərəta-* ‘закон, право, священне право’, г., п. *aša-* один із найважливіших культових термінів Авести на позначення ‘правди, закону, права, священного порядку’, авест. п. *ašavant-* ‘чесний, прямий, правдивий’ і ‘найвище право’, д.-перс. *arta-* ‘закон, правосуддя; справедливість’, ‘божество Арта’, ‘право’, ‘священне право’ (~ д.-інд. *ṛtá-* ‘священний закон’, ‘установлення’). Пор. ще такі антропонімічні композити, як д.-перс. **rtaḅādu-*, мід. **rtaḅāzu-*, букв. ‘рука священного, справедливого порядку’, мід. **rtamišra*, букв. ‘друг справедливого порядку’ і под. (< і.-є. **ar-(t^ho-)* ‘підходити’, ‘відповідати’, ‘з’єднувати’, в ритуально-правовому вжитку ‘годитися’, ‘відповідати установленню’. З іншого боку, пор. гр. *ἀραρίσκω* ‘приладжувати,

прилаштувати’, ‘пристосовувати’, ‘погоджувати’, вірм. *arñel* ‘робити’ з «неправовою» семантикою (матеріал ексцерповано з: [277: (I, с. 60–62); 279: с. 7; 182: с. 270, 277; 13: с. 300; 41: (2, с. 810); 147: с. 164; 312: (1, с. 207–208): із посиланням на В. І. Абаєва; 346: с. 1420; див. ще 306]). Пор. ще авест. *rataw-*, *ra 9w-* – позначення вічного миру Аши як влади (авторитету) в усіх сферах [182: с. 325]. «Неправова» семантика зберігається у перс. *asā* ‘спосіб, образ, порядок, звичай’ (наведене за: [337: (1, с. 88)]). Цікаво, що у деяких суч. іранських мовах питома назва закону була витіснена арабським запозиченням і його похідними, пор. [184: с. 81].

Правильність наведеної думки щодо семантичного розвитку ‘закладати (в) основу’ → ‘(релігійний) звичай’ → ‘закон’ підтверджує також філософська праця В. А. Жуковського «Людина і пізнання у перських містиків», в якій автор зауважує, що «... для прояву Істини необхідні «закон» і «шлях», правила, яким має підкорятися сукупність тілесних і духовних проявів в людині; «закон» виховує тіло й душу, а «шлях» очищує серце та осяює дух» [69: с. 17]. Тобто, треба чітко підкорятися правилам, установленими суспільством, розумом, мораллю, для здійснення справедливого порядку, закону⁸.

Для порівняння: кельтська лексика засвідчує зворотну залежність значень – ‘право(вий)’, ‘закон(ний)’ → ‘придатний’, ‘належний’ в етимологічному гнізді з іншою основою: д.-ірл. *ada* ‘правовий, законний, легальний’ (визначається як Gen. sing. до *ad*; 376: с. 26: до пракельт. **adestu-* ‘заслуга’, ‘гідність’, ‘поведінка, що заслуговує на схвалення’ < **ad(u)-* ‘закон’, ‘право’, ‘правило’), але вал. *addas* ‘зручний, відповідний, придатний, гідний, належний’, с.-вал. *addas* ‘заслуга, гідність, доброчесність, нагорода, винагорода’, ‘правота, правильність, справедливість, правда, право, справедлива вимога, порядок’, ‘правильний, належний, відповідний’, д.-брет. *camadas* ‘придатний’ (до і.-с. **h₂ed-*; пор. ще умбр. *arsie* ‘свято, непорушно’). Іншим шляхом ідуть Ж. Вандрієс і Ю. Покорний, припускаючи зв’язок ірл. *ad* ‘закон’ з і.-с. **H₂ed-* ‘визначати, встановлювати’, пор.

⁸ Додатково ознайомитися з філософськими, міфологічними уявленнями на існування та розвиток духа, душі у поєднанні з законами буття можна у [189; 196].

похідний прикметник *adas* ‘законний’, гал. *addas*, *eddyl* ‘підходящий’ < **adilo-* ‘обов’язок, ціль’, д.-в.-н. *z-ougan* ‘показувати’, пор. гот. *at-augjan* [87: с. 187: із посиланням на Ж. Вандрісса та Ю. Покорного].

III. ‘Показувати, вказувати (словом)’ → ‘(Боже) знамення/знак’ → ‘закон’.
Ця ЕМС реєструється в гнізді і.-є. **deik-* ‘показувати’, ‘демонструвати’, ‘вказувати’. Зокрема, нас цікавлять **іранські** рефлекси на зразок авест. *ādišti-š* ‘інструкція’, ‘припис, наказ, розпорядження, доручення, вказівка, директива’, ‘урок, настанова, мораль’ [389: (1, с. 188)], де ‘наказ’, ‘припис’, ‘настанова’, ‘вказівка’ дорівнюють ‘закон’, пор. етимологічну паралель у д.-інд. *diṣṭá-*, *diṣṭi-ḥ*, семантичний діапазон якого, окрім ‘вказівка, припис, розпорядження’, ‘положення, інструкція’, включає також і ‘статут’ [389: (1, с. 188)] як зібрання законів. Проміжна ланка ‘(боже) знамення/знак’ відновлюється з огляду на семантичний спектр етимологічних відповідників авест. форми за межами іранського словника, пор. гр. *δίη* ‘звичай’, ‘спосіб’, ‘манера’, ‘поведінка’ і ‘знак’, ‘знамення (бога)’, а також ‘право’, ‘закон’ [358: (1, с. 393–394)]. Гр. форма цікава ще збереженням вторинних ‘закон’, ‘право’, що завершують картину подібності семантичної еволюції **deik-* в іран. і гр. рефлексах. Пор. також думку В. Віндельбанда, який у своїй праці з історії філософії, згадуючи гр. *δίη*, говорить про поняття «закону природи», яке «... втілюється в образі всевладної *δίη* (право, суд), що погрожує покаранням за кожну провину» [32: с. 58] **Германські** етимологічні відповідники для *ādišti-š* і *δίη* не мають правової семантики, проте вони цінні тим, що також засвідчують проміжні ‘знак’, ‘знамення’, пор. д.-англ. *tāken* ‘знак’, д.-фриз. *tēken* ‘знак’, гот. *taikns* ‘знак’, ‘замення’, ‘диво’, д.-в.-н. *zeihhan* ‘знак’, ‘знамення’ (< п.-герм. *taikna-* ‘знак’, ‘символ’, ‘знамення’). Матеріал див.: [358: (1, с. 393–394; 374: с. 340; 389: (1, с. 188–189); 41: (2, с. 806)]. Відсутність семем ‘закон’, ‘право’ у герм. формах при наявності їх у гр. та іран. можна тлумачити і як давню лексико-семантичну інновацію в цих мовах, і як можливу семантичну профанацію герм. лексем, але в цьому разі вік профанації має бути значним, якщо вже для п.-герм. доби ці елементи значення не відновлюються.

У поясненні генези пропонованої моделі переконливою видається думка Е. Бенвеніста про те, що ‘вказувати’ можна саме ‘словом’, пор. лат. **dix*, семантику якого дослідник уточнює як **‘вказівка за допомогою незаперечного слова на те, що повинно мати місце’*, тобто як правовий імператив. Воно збереглося у виразі *dicis causa* ‘для форми, відповідно заявленої формули’, крім того, існує лат. композит *iu-dex* ‘суддя’, де **deik-* означає мовленнєвий акт [13: с. 303–304]. На відміну від цих термінів, які репрезентують «імперативне» (за велінням вищої сили) право, гр. ῥήτρα (діал. ῥήτρη, Φράτρα, Φρήτα) ‘договір’, ‘угода’, ‘конвенція’, що інколи вживалося як ‘право’, репрезентує інший – «конвенційний» (як ритуальна усна угода, договір між членами суспільства) тип права, оскільки ῥήτρα спочатку позначало ‘декларацію’, ‘проголошення, заяву’ ~ ἐρώ ‘буду говорити’ [346: с. 1421], відтак – для слів цього гнізда імовірна інша ЕМС – ‘говорити’, ‘домовлятися’ → ‘право’.

IV. ‘Започатковувати, починати’ → ‘установлений першим, початковий звичай’ → ‘закон’. ЕМС представлена у слов’янській лексиці, пор., зокрема, псл. **za-konъ*, рефлекси якого мають значення ‘закон’ і більш давнє ‘звичай’, пор. болг. заст. і діал. *закон* ‘правило, звичай’, чес. *zákon* ‘релігійний (заповіт)’, пол. *zakon* ‘заповіт’ (між іншим, саме у значенні ‘звичай’ слов’янський термін був запозичений у грецьку, албанську й арумунську мови) [284: (1, с. 591–592)]. Уявлення про закон тут виражається віддієслівним іменником, співвідносним із **za-četi* ‘почати, започаткувати’, тому можна казати про закон як про давній («першим установлений») звичай, що регулював суспільні стосунки, пор. з іншими префіксами д.-рус. *поконъ* ‘звичай’ ~ *почати* ‘почати, стати’ [324: (2, с. 1112, 1323)], рос. *исконный*, болг. *изкѡнен* ‘початковий’, а також реконструкцію семантики **za-konъ* як ‘початок, принцип, звичай’ в [284: (1, с. 592)]: як **zā-kanъ* і ‘початок; початкове рішення’ в [295: (2, 227)]. Судячи з семантики безпрефіксних форм на зразок рос. діал. *кон* ‘ряд, порядок’ [296: (10, с. 195)] і под., похідні з цим коренем становили частину давньої правової термінології у слов’янських мовах. Семема ‘заповіт’ відбиває не ‘закон’, а швидше вербальне побажання започаткувати новий звичай, який стане правилом, законом через покоління.

V. ‘Слово’ → ‘закон’. ЕМС засвідчена у **слов’янській** та **германській** фразеології. Пор., з одного боку, укр. *моє слово – закон*, де *слово* контекстуально дорівнює *закон*, а з іншого – англ. *sb’s word is law* ‘зазвичай вживається, коли хтось завжди підкоряється без сперечання’, пор. також синонімічні вислови: *obey the law* ‘підкорятися закону’, *obey the rule* ‘слідувати правилу’ [373: с. 909–910]. Пор. давніші приклади: д.-рус. слово ‘закон’, ‘заповіт’: «**Ѡ коємъ закѡнѣ глѣтъ, или о кѡемъ словесеѣ**», «**Прокля га словесеъмъ Гѣньмъ ... отъ словесѣтъ**», 1073 р., «**По боломонѣмъ словесеъмъ вьсеому дѣбаниж ... годъ вѣчиньшю**», XI ст. [324: (3, с. 419–420)].

3.2.2. Значення, сформовані в рамках правової практики

I. ‘Рух’, ‘хід’ → ‘звичка’, ‘(священний) звичай’ → ‘закон’, ‘право’. ЕМС засвідчена в словнику **германських** мов, пор. герм. *ehe* ‘шлюб’, первісно – ‘закон’, ‘право’, д.-англ. *ǣw, ǣ* ‘закон’, ‘священний звичай’, ‘шлюб’, д.-сакс. *ēo*, д.-в.-н. *ēwa* (*oīcā) ‘закон’, ‘союз’, ‘шлюб’ поряд із семантично дещо відмінним д.-інд. *éva-* ‘біг’, ‘рух’, ‘хід’ і ‘поведінка’, ‘звичай’, ‘звичка’ (загалом до і.-с. *eǵ- ‘йти’, ‘ходити’, ‘діяти’ з формантом -ц-) [174: (1, с. 106): серед германсько-індійських ізоглос; 380: (1, с. 102–103); 389: (1, с. 293–296)]. Щодо вторинності ‘закон’ до ‘звичай’ пор. приклади попереднього параграфу.

II. ‘Слід’ → ‘наслідування’, ‘звичай’ → ‘закон’. Закон як віковий звичай, що став неухильною нормою регулювання поведінки, вчинків, простежується в согд. **radg-*, **radk-* (*pdg*’, *pdk*’, *pdkh*, *p’δ’k*) ‘звичай’, ‘борг’, ‘закон’, ‘угода’, а також ‘судження’, ‘вирок’ ~ осет. *fædg*, *fædk* | *fædgæ* ‘звичай’ < *fæd* ‘слід’ (д.-іран. *pada-*) + суф. -*k(g)*. Див.: [277: (1, с. 428–429); 360: с. 273; 112: с. 46].

III. ‘Суд’ → ‘рішення суду, справедливість’ → ‘закон, право’. ЕМС фіксується у групі генетично споріднених **германських** і **слов’янських** лексем, пор.: д.-англ. *dōm* ‘суд’, ‘трибунал’, ‘судження’ і ‘указ, декрет, закон’, англ. *doom* ‘вирок, осуд, обвинувальний висновок’ й іст. ‘статут, закон’, д.-в.-н. *tuomida** ‘справедливість; законність’, ‘правосуддя’ й ‘привілея, право’, д.-фриз. *dōm* ‘суд,

судовий розгляд', 'вирок, рішення, постанова суду', 'судження, думка' і 'закон', 'статут', ст.-сл. **сѹдѹ** 'розгляд та рішення справ за обрядом та законами між тими, хто судиться, розправа', 'осуд', 'міркування, думка' і 'закон', **сѹдѹ** 'вирок, рішення суду', 'покарання', 'справедливість' і 'право'.

IV. 'Воля', 'бажання' → 'право'. Право може трактуватися як власний волевияв, бажання особистості, правоздібності людини, яка досягла певного віку. В цьому разі право ґрунтується на легітимізованому порядку здійснення правових дій у межах закону. Виведена ЕМС засвідчена в системі похідних від і.-є. **uel-* 'хотіти', 'бажати', 'вибирати', **ulo-* 'вибір', **ulti-s* 'воля', 'бажання' (наведені за: [389: (3, с. 1137)]):

іранський матеріал представлений осет. *bar/baræ* 'воля' і 'право', *barğyn* 'що має владу', 'владний', *bar daryn* 'мати право', 'мати владу' (< іран. **vāra-* 'воля', 'бажання'), тобто 'право' тут розвинулося, вірогідно, паралельно до 'влада' (див. вище). Пор. ще осет. похідне *barqom/barğon* 'що досяг правоздібного віку', 'правоздібний' (*bar* 'право' + *qom* 'здібний') [277: (1, с. 235–237, 250, 253)];

слов'янський матеріал репрезентується рос. *воля* (пор. вислів *моя доля – моя воля*, де *воля* вжите як 'право'), пор. також етимологічну й семасіологічну аналогію в лит. *valė* 'воля' і 'право', 'сила', *valià* 'свобода, воля' і 'привілея' [357: (2, с. 1188–1190)], де 'привілея' = 'право'.

V. 'Прямий' → 'справедливий', 'правий' → 'право'. ЕМС простежується у таких **слов'янських** прикладах із основою **prav-* (~ лат. *pro-bus* 'добрий', 'правдивий, чесний' < і.-є. **rgō-uo-s*): псл. **pravo* 'право' (лексикалізація форми середнього роду adj. **pravъ*), ст.-сл. **право**, болг. *п̀раво*, серб., хорв. у *праву сте* 'ви праві' (*п̀раво*), чес. *právo*, рос., укр., блр. *право* та ін. поряд зі ст.-сл. **правъ** 'прямий', 'правильний', 'справедливий', болг. *прав* 'прямий', 'справедливий', 'справжній', в.-луж. *праву* 'правий', 'прямий', 'справжній', н.-луж. *ršawu*, полаб. *próvu*, пол. *праву* 'правий', 'правильний', 'справедливий', рос. *п̀равый* 'правій', 'справедливий', 'правильний', укр. *п̀равий* 'справедливий', 'прямий', 'законно спадковий', 'правомірний', (похідні) *п̀равний* 'законний', 'правовий', *п̀равило*,

правотá (етимології псл. форми див.: [381: с. 264; 311: (2, с. 121); 389: (3, 813): до і.-є. *prō* ‘раніше’, ‘у свій час’; 333: (3, с. 352); 295: (4, с. 550–551)]). Щодо випадків ужитку *правда* у значенні ‘право’ (див. вище) пор. думку В’яч. Вс. Іванова й В. М. Топорова, за якою специфіка слов’янської традиції зберігає архаїчну нероздільність понять права, правди, справедливості і закону, які мають божественне походження (напр., *божья правда* «а тот став скажет как право пред Богом») [81: с. 234–235]. Стосовно розвитку ‘прямий’ → ‘правий’ пор. тадж. *rost* ‘прямий’ і ‘правий’ [164: с. 19].

Дуже віддалена аналогія представлена у чувашській мові, де маємо тивёс ‘обов’язок’, ‘право’ і ‘гідний’ [293: с. 250].

VI. ‘Знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’. ЕМС представлена у реліктовому **германському** словнику, пор. гот. *witoþ* ‘закон’, ‘право’, ‘правило, звичай’, д.-в.-н. *wizzōd* ‘т. с.’, с.-в.-н. *wizzōt* ‘т. с.’, нідерл. *wet* ‘закон’, (істор.) ‘міське самоврядування’ поряд із гот. *witan*, д.-в.-н. *wizzan* ‘знати’ (< п.-герм. **witon* ‘те, що побачене’). Форми наведені за: [374: с. 407; 346: с. 1421; 305: с. 805]. Щодо неможливості чіткого розділення в діяхронії ‘знати’ і ‘бачити’ як твірних для цілого комплексу значень пор. відому етимології ситуацію зі слов’янськими генетичними аналогами германських лексем, а саме – з **vēdati* ‘знати’ й **vidēti* ‘бачити’. Отже, йдеться про розуміння права, закону як прозріння, мудрості.

3.2.3. Спільність і розбіжності у семантичній спеціалізації

правової лексики

Підбиваючи ризику під описаними в розділі джерелами термінів *право*, *закон*, згадаємо думку Л. Жерне, який влучно схарактеризував причину множинності мотивів номінації для цієї термінологічної групи. Зокрема, архаїчний пласт, на якому зароджувалося право, він назвав «передправом», яке, разом з іншими галузями давньоіндоєвропейської культури (міф, ритуал, поетика та ін.), утворювало єдину синкретичну систему» [81: с. 221–222]. У цій синкретичній єдності ритуалу, звичаїв, поетичних уявлень про соціальні

стосунки, власне, слід шукати коріння такого різнопланового бачення специфіки закону, права.

1. ЕМС, спільні для лексики трьох мовних груп: 1) ‘встановлювати’ → ((‘релігійний) звичай’) → ‘закон’; ‘закладати (в) основу’ → ((‘релігійний) звичай’) → ‘закон’.

2. ЕМС, спільні для лексики двох мовних груп:

(германо-слов'янські семасіологічні збіги) 1) ‘слово’ → ‘закон’; 2) ‘суд’ → ‘рішення суду, справедливість’ → ‘закон, право’;

(слов'яно-іранські семасіологічні збіги) ‘воля’, ‘бажання’ → ‘право’;

3. ЕМС, засвідчені лише в термінології однієї групи порівнюваних мов:

(германські) 1) ‘рух’, ‘хід’ → ‘звичка’, ‘(священний) звичай’ → ‘закон’, ‘право’; 2) ‘знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’;

(слов'янські) 1) ‘започатковувати, починати’ → ‘установлений першим, початковий звичай’ → ‘закон’; 2) ‘прямий’ → ‘справедливий’, ‘правий’ → ‘право’;

(іранські) 1) ‘упорядкований’, ‘придатний’, ‘відповідний ритуалу’ → ‘священний порядок’, ‘закон’, ‘(релігійне) право’; 2) ‘показувати, вказувати (словом)’ → ‘(Боже) знамення/знак’ → ‘закон’; 3) ‘слід’ → ‘наслідування’, ‘звичай’ → ‘закон’.

Досить чітко видно, що переважним способом формування значень ‘право’, ‘закон’ є семантична деривація в діячності, за якої відбувається переосмислення етимологічної семантики слів у ритуальних і правових контекстах. Розглядаючи лексему в її семантичному житті, ми бачимо, як «слово змінило свій питомий смисл, але «пам'ятає» дещо зі свого минулого, і ця «пам'ять» впливає на його вживання» [73: с. 14].

Спостереження над семантикою наведених вище і.-є. лексем дозволяють, як нам видається, стверджувати, що:

1) слова на позначення понять «право» і «закон» у давньому «мовотворенні» формувалися в синкретичній неподільності з термінами, які називали такі поняття, як «справедливість», «слово», «(давній) звичай», «воля»,

«бажання», «знамення/знак», «священний порядок/звичай» що було зумовлено самою специфікою давнього суспільства, в якому інститути релігії з пов'язаною з нею сукупністю давніх традиційних звичаїв та права не були диференційовані;

2) поняття правопорядку розумілося як давно й навечно *встановлена, закладена* основа соціальних відносин, базовий принцип, який *лежить* у фундаменті буття;

3) запропоновані ЕМС термінів права реалізувалися в різні часи з різною частотністю, хронологічні межі їхнього існування теж були різними, проте з великим ступенем імовірності можна стверджувати, що частина їх склалася ще за часів спільноіндоєвропейського діалектного стану. Модель могла «затухати» (проте відсутність матеріалу, який би засвідчував її існування, може пояснюватися просто молодістю писемної традиції для мов, що порівняно пізно отримали можливість фіксувати свої тексти) і, навпаки, у період культурних впливів відроджуватися, актуалізуватися, отримувати новий поштовх для існування;

4) реалії давнього правового побуту віддзеркалюються в ЕМС, що виникли в контексті звичаєвого права й суспільного обов'язку (тісно пов'язаний із волею соціуму).

3.2.4. Семантичні універсалії у правовій термінології

I. 'Слово' → 'закон'. Можливо, типологічне тло цій ЕМС створюють форми, що належать до лексичної сім'ї з і.-є. коренем **bha-* 'говорити' (Е. Бенвеніст уточнює, що цей етимон виражав таємну надлюдську владу слова) [13: с. 321, 323]. Пор., з одного боку, гр. φημι 'мова, мовлення', 'слово', 'віще слово', 'пророкування, віщування, пророцтво', вірм. *ban* 'слово', 'заповіт', 'наказ', *bay* 'слово', а з іншого – д.-ісл. *bann* 'заборона', 'вигнання', д.-ірл. *bann* 'заборона', 'закон' [13: с. 321, 323; 170: с. 80]. Сюди ж лат. *fās* 'вищий неписаний закон, веління неба', 'те, що вирішено волею богів', 'доля', 'право', 'те, що правильно за законом божим': *jus ac fās* 'закони людські і божественні', *fās est* 'це є право, божественно зумовлене; те, чого бажають боги', *nefās est* 'гріх проти

віри'. Існує кілька поглядів щодо етимології лат. слів (від і.-є. **dhās-/*dhēs-* як позначення релігійного поняття чи ритуалу, зміст якого не встановлюють, а лише стверджують, що цей етимон належав до сфери сакрального, пор. вірм. *dik^c* 'боги', гр. θεός 'Бог' та ін.; за іншим тлумаченням, *fās* як 'право' і *fari*, **for*, *fatus sum* 'говорити', 'сповіщати, промовляти' не розділялися) [див.: 13: с. 319–323; 358: (1, с. 660–661); 389: (I, с. 259); 397: (1, с. 458)], проте, як нам видається, найбільш переконливо вони пояснюються у О. М. Трубочова як рефлексі і.-є. **bhā-s-* < **bhā-* 'говорити', 'сяяти'. Докладніше див. [296: (1, с. 162–163; 24, с. 98–99)].

II. 'Встановлювати' → ('релігійний звичай') → 'закон'; 'закладати (в) основу' → ('релігійний звичай') → 'закон'. ЕМС представлена кількома рядами похідних від різних і.-є. етимонів, у тому числі від **dhē-*. Термінологічна семантика наведених вище іранських лексем із цим коренем підтримується такою самою давньою семантикою у давньоіндійських відповідниках, однак, окрім д.-інд. лексики, етимологічний і типологічний фон подібному зрушенню семантики у зазначеному гнізді слів створює матеріал грецької та кельтських мов:

гр. θεμς 'право', 'закон', 'законність', 'праота', 'правило', 'звичай', θεμστ ες мн. 'статути, інструкції', '(божественні) закони', 'пророцтва оракула', Θεμστιο ς 'прізвисько Зевса' (фактично, 'господар божественного закону'), θεμστος 'право', 'закон', 'звичай', 'ім'я богині', θεσμός 'закон' (~ τίθημι 'розміщувати, класти'), сюди ж ἀνά-θημα 'ритуал' (співи і танці під час пиру), 'священний дар' < і.-є. **d^[h]eH-m-*. Матеріал див. [358; (1, с. 660–661); 365: с. 127; 389: (1, с. 235–238): і.-є. **dhē*; 13: с. 301, 306; 41: (2, с. 810)];

вал. (у середньовічних валлійських юридичних трактатах) *detyf*, *detef* (суч. вал. *deddf*) 'закон', 'звичай' ~ ірл. *hарах deidme* (*cacha deidme a dichur*, букв. 'кожен закон (положення) може бути припинений, призупинений (у О. І. Фалілеєва – «каждого закона его отложение»)) < п-кельт. **dedm-* 'закон', 'звичай' ~ гр. θεσμός. О. І. Фалілеєв зауважує, що «ця архаїчна лексема становить значний інтерес із погляду ареального розповсюдження та розвитку семантики», пор. використання відповідної форми в значеннях 'закон', 'законодавчий акт', 'статут', 'звичай', 'релігія', напр., у д.-вал. середньовічному юридичному трактаті «Закони

Хауела»: «*amuot a tyr dedef. Ket gunelher amuot en erbyn keureyth, dyr yu e kadu*», тобто «амод порушує (може порушити) закон». Хоча *амод* (с.-вал. *amod* ‘угода’) створений проти закону, необхідно дотримуватись його. В цьому фрагменті *dedef* і *deureyth* використовуються як родовий термін ‘закон’ [208: с. 59–60].

Постульована ЕМС відзначена в розвитку групи слів з іншою основою, пор. д.-інд. рефлексі і.-є. **dher-mo-*, які демонструють зрушення ‘опора’ → ‘право’, ‘закон’, і цей факт також визначає право, закон як основу, фундамент, опору, пор.: *dharmā(-án-)* ‘основа’, *dhárma* ‘опора’, ‘підтримка’ і ‘порядок’, ‘закон’, ‘правило’, *dhárman-* ‘опора’, ‘(міцна) підтримка’, ‘стовп’ і ‘порядок’, ‘закон’, *dhárma-* ‘статут’, ‘порядок’, ‘звичай’, ‘правило’, ‘право’, ‘закон’, палі *dhamma-* ‘закон’, ‘порядок’, ‘світовий порядок’, ‘релігійна норма’, ‘правда, істина, проголошена Буддою’ [380: (1, с. 780); 379: (2, с. 95); див. ще: 346: с. 1420]. Дещо по-іншому про тлумачення *dhárma* ‘правота’, ‘справедливість’, ‘право’, ‘правосуддя’, ‘звичай’, ‘традиція’ висловлюється Е. Бенвеніст, який, виводячи *dhárma* < **dhr-* ‘підтримка’, ‘влада, вплив на когось’, визначає ‘закон’ як ‘те, що твердо тримає, що міцно встановлено’ [13: с. 300: **dhar-* ‘тримати’; 389: (1, с. 252): **dher-* ‘тримати’].

III. ‘Упорядкований’, ‘придатний’, ‘відповідний ритуалу’ → ‘священний порядок’, ‘закон’, ‘(релігійне) право’. Давність ЕМС підтверджується наявністю всієї серії описуваних значень у:

лат. *Rītus* ‘релігійний обряд’, ‘ритуал’, ‘церемоніал богослужіння’, ‘встановлена форма, прийнятий порядок’, ‘звичай’ поряд із позбавленими правового змісту похідними від варіантної за структурою основи, пор. *ars*, *artis* ‘природна схильність, уміння, талант’, *artus* ‘суглоб’ [13: с. 300; 291: с.884]; хет. *ara* ‘за законом’, ^D*Ara-* ‘Благо’, ‘Право’ (об’єктне поняття належного, того, що годиться, личить) [41: (2, с. 810)].

IV. ‘Прямий’ → ‘справедливий’, ‘правий’ → ‘право’. Близьке співвідношення ‘прямий’ ~ ‘правильний’, ‘правий’, ‘справедливий’ ~ ‘право’ спостерігається і в балтійській лексиці, пор.: лит. *téisé* ‘право’, ‘закон’, (похідне) *teisýbė* ‘справедливість’, ‘законність’, ‘правосуддя’, ‘правда’, ‘істина’, прус. *teisi* ‘честь’, ‘повага’, (похідне) *teisīngi* ‘дорогий’, ‘вартий’, ‘гідний’ ~ прус. *teisùs*

‘правий’, ‘правильний’, ‘справедливий’, ‘чесний, прямий, правдивий’, ‘істинний’ [357: (2, с. 1074); 346: с. 1420].

Більш віддалені в історико-семасіологічному аспекті кельтські лексеми, в яких значення ‘закон’ вторинне щодо ‘істинний’, ‘правильний’, пор., зокрема, вал. *guir*¹ ‘закон’ і с.-вал. *guir*, *gwir* ‘правильний, правдивий, достовірний’, д.-корн. *guirion* ‘який говорить правду, виголошує істину’ < кельт. **uīros* з і.-є. **uēro-s* ‘істинний, правильний’, ‘справжній’, ‘дійсний’, ‘правильний’ [355: с. 69]. Сюди ж вал. *gwirion* ‘правильний, справедливий, істинний’ [346: с. 1420].

V. ‘Знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’. Типологічно близькими щодо формування значень ‘закон’, ‘право’ на основі семантики розумової діяльності вважаємо форми з іншими коренями на зразок:

д.-інд. *smṛti-* (у традиційному розумінні) ‘зібрання законів, кодекс’ при первісному ‘пам’ять’ < *smṛ-* ‘пам’ятати, згадувати’ ~ *smar-* ‘пам’ятати, згадувати’, ‘усвідомлювати’, *smṛta-* ‘відписаний, переданий нащадкам’, *smará-* ‘спогад, пам’ять, палке бажання, прагнення, поривання, любов’, согд.**š^umār-* (*šm’r-*) ‘думати’, ‘роздумувати, мислити’ та ін. < і.-є. *(*s*)*mer-* ‘думати’, ‘пам’ятати’ [380: (2, с. 780–781); 346: с. 1420];

умбр. *meřs*, *mers* ‘право’, *mersto* ‘законний’, оск. *meddiss* (< оск.-умбр. **medos*), етимологічно тотожні лат. *meditārī* ‘думати’, вірм. *mit* ‘думка’, ‘розум’ [346: с. 1420; 41: (2, с. 811): **met’-*].

3.3. Генеза значення ‘застава’

Поставши ще у добу античності (пор., напр., заставне рабство у парфянському і сасанідському законодавстві), соціально-економічне та правове поняття «застава» пройшло довгий шлях розвитку. Середньовічна Західна Європа (передусім германомовні країни) успадкувала інститут застави від римського права, що зазнало тут рецепції відповідно до правових норм варварських етносів. На східнослов’янських землях численні згадки про заставу як забезпечення договору позики трапляються в актах X–XV ст.

Давність цього поняття як феномену культури індоєвропейських етносів спонукає до висвітлення його мовного аспекту, який відбиває бачення застави носіями різних мов і закономірності розвитку відповідної термінології в різні періоди історії групи споріднених мов. Питома вага терміна *застава* у різних мовах залежала від питомої ваги самої реалії у правовій системі відповідного етносу. Напр., як зазначає С. В. Шкунаєв у своїй праці «Громада та суспільство західних кельтів», ірл. *gell* ‘заклад, застава’⁹ є однією з найважливіших для ірландського права процедур «отримання застави», оскільки при отриманні чогось чи виконанні якогось обов’язку передусім відбувалися передача чи обмін заставами. Заставою могла бути цінна річ, а у деяких випадках роль застави могла виконувати людина. Процедура утвердження влади короля передбачала обмін заставами між ним (королем) та плем’ям, що було гарантією подальшого виконання законних обов’язків двох сторін. «Gríth Gablach» стверджує, що король міг вимагати виконання трьох справ від народного зібрання, а саме: гарантію воєнного походу, гарантію постанови, гарантію укладання союзу [243: с. 27–28].

Перш ніж перейти до окреслення закономірностей семантичної еволюції слів запропонованої нижче групи лексем, звернімося до сучасного визначення досліджуваного поняття. Зокрема, законодавством України передбачено тлумачення застави як способу забезпечення зобов’язань [297]. Укладачі «Радянського енциклопедичного словника» дають аналогічне пояснення цього терміна й зазначають, що застава полягає в передачі боржником кредитору грошей або іншої майнової цінності, з ціни якої кредитор має переважне право задовольнити свою вимогу при невиконанні боржником зобов’язань [330: с. 448]. П. Я. Черних у своєму історико-етимологічному словнику пояснює заставу як «річ або взагалі матеріальну цінність, яку залишають комусь під грошову позику на

⁹ Кельт. **gēstlo-* ‘застава’ (: д.-ірл. *giall/gell*, с.-вал. *gwystyl, gwystl* ‘застава, гарантія, запорука’) < **ghistlo* ‘застава’ генетично співвідносне з дієслівною лексикою на зразок лит. *geidžiù* ‘хотіти, жадати’ (< і.-є. **g^heid^h-* ‘бажати, чекати на’) [376: с. 159; 174: (1, с. 97)]. Під заставою давні кельти розуміли саме **бажання** гарантій виконання зобов’язання, **очікування** певних дій чи послуг у відповідь на певну послугу зі свого боку (пор. вище «обмін послугами» для утвердження влади короля). Відповідно, для кельт. термінів теоретично імовірна ЕМС ‘бажати, чекати на’ → ‘застава’.

певний час як забезпечення своєчасного повернення цієї позики», а також перен. ‘запорука’, ‘умова’ [339: (1, с. 315); див. також 235]. Докладніше про суч. розуміння застави: [90; 97; 167; 168; 169].

3.3.1. Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій

I. ‘Ставити’ → ‘застава’. Зважаючи на широку правову семантику форм з і.-є. етимомом **stā-/sthā-* ‘стояти’, ‘знаходитися’, ‘перебувати’, ‘стати’ [389: (3, с. 1008); 295: (2, с. 240); 295: (5, с. 389–390); 81: с. 232–233] в індоєвропейській мові, а пізніше і в праслов’янській (пор., напр., псл. **stav-*), вважаємо за доцільне виокремити семантичну модель ‘ставити’ → ‘застава’, яка **на слов’янському матеріалі** може бути проілюстрована рефlekсами дієслова псл. **staviti* та його похідних, пор., зокрема, **za-staviti > *za-stava*: серб., хорв. *zastava* ‘застава, земля під заставою’ (Полицький статут 8, 9, 47, 59b, 74c та ін.), слвн. *zastáva* ‘застава’ [388: (2, с. 880)], чес. *zástava* ‘т. с.’ [394: с. 1729], д.-пол. *zastawa* ‘заклад’ (постійно використовується в польських ротах із «Суддівських книг»), ст.-укр. **застава** ‘застава (як речове забезпечення одержуваної позики, або як забезпечення боргового зобов’язання мастком, який передавався в користування кредитору)’, пор., напр., «**Я, Степанъ Кўнацковичъ, визнаю симъ моимъ листомъ которое имене отчина и дедина моя, на имя Кольнятичи, было въ заставѣ у пана Василя Семашковича въ чотырнадцати копахъ грошей**» (Луцьк, 1449 р.), **заставити** ‘заставити, дати в заставу’, пор. «и я єсми в тыхъ тридцяти копахъ широкий грошей кн⟨а⟩зем их м⟨и⟩л⟨о⟩сти заставила село свое Пъльнь кн⟨а⟩зю Мухайлу и кн⟨а⟩зю Костантину Ивановичом» (Острог, 1481 р.) [326: (1, с. 386)]. Цікаво, що старі українські терміни військової справи (а серед них і позначення застави), наявні, напр., у Літописі Самовидця, збереглися в суч. українській мові [9: с. 10]. Відзначимо й уживання укр. *застава* у фольклорних текстах як *заставонька*, пор. «Не веліла мати *заставоньки* брати» [322: (2, с. 100)].

Принагідно зауважимо, що цей і.-є. корінь став основою для творення цілого ряду слов’янських лексем саме юридично-правового змісту, пор., напр.,

серб., хорв. *уџтав* ‘статут’, ‘конституція’ [331: с. 636], д.-рус. *уџтавъ* ‘закони’, ‘сукупність законів’, ‘правило’, ‘розпорядок’, ‘постанова’, ‘мірило’, «**тако же гарославъ соудилъ, тако же и сынове кго оуџтавиша**» (Правда Руська), рос. *постановление* ‘закон, постанова’, укр. *уџтав, уџтавній*, рос. *ставка* ‘вклад грошей для загального користування’, пор. ще сучасні юридичні терміни *очная ставка, ставленая грамота* ‘письмове свідчення, яке дається від архієрея священникам, дияконам і паламарям як доказ їхньої посвяти’ [81: с. 232–233; 319: (4, с. 217)].

II. ‘Лежати’, ‘закладати’ → ‘застава’. В основі запропонованої моделі – слова із діаметрально протилежною щодо ‘ставити’ → ‘застава’ семантикою. Її ілюструє **слов’янський** матеріал, представлений похідними від дієслів з основами і.-є. **legh-* ‘лежати’, ‘знаходитися, бути розташованим’, **klā-* ‘покласти’, ‘саджати’, ‘розміщувати’:

псл. **za-legt’i* > **za-logъ*: ст.-сл. **залогъ**, (похідне) **заложити**, болг. *залог, залогов*, серб., хорв. *залог* ‘застава, заклад’, слвн. *zalog*, д.-рус. **залогъ** ‘застава’, ‘заповіт’, (похідні) **заложение, заложити(ся)**, рос. *залог* ‘те, що залишають у кредитора **лежати** до викупу’, (похідні) *залоговый, заложить* ‘віддати під заставу’, *заложник*, блр. *залог* (частіше *заклад*), *залажыць*, ст.-укр. *залогъ* ‘забезпечення’, ‘застава’, *заложити* ‘установити, визначити’, ‘віддати, взяти в заставу’, пор. ще зворотню форму дієслова *заложитисѧ* ‘зобов’язатися’, ‘довести, представити докази’ [81: с. 233; 339: (1, с. 315); 331: с. 205; 389: (2, с. 599, 658–659); 326: (1, с. 377); 319: (2, с. 32)].

Пор. типологічно споріднений германський приклад, представлений англ. дієсловом *to lay* ‘класти, покласти’, ‘прокладати, закладати’ і ‘битися об заклад, пропонувати парі’, а також ідіоматичний вираз *to lay one’s skirt* ‘битися об заклад’, а також англ. *to lie*, одне із значень якого має юридичний характер і перекладається як ‘визнаватися законним, допустимим’ [354: (1, с. 657–658, 670)].

Далі пор.: псл. **za-kladsti* (**klad-*) > **za-kladъ*: серб., хорв. заст. *залклад* ‘застава, заклад’, ‘цінна річ (дорогий одяг, зброя і т. д.)’ [331: с. 199], д.-рус. **залкладъ** «**Оттопрется своего залкладу, а молвитъ такъ ѱ тебе есми того не**

закладал», XVI ст., **закладная грамота (доска, кабала, память)** ‘документ про позику, забезпечений заставою’ [323: (5: с. 210–211)], рос. *заклад* ‘застава’ (пор. вислів укр. *битися об заклад*, рос. *биться об заклад* = спорити на майнову застава, закладатися), ст.-укр. **закладъ** ‘предмет, взятий як забезпечення одержуваної позички, відшкодування’, ‘судова заборона на майно’, ‘грошове забезпечення на користь правителя або його урядників у випадку порушення однією зі сторін складеної угоди’, **закладъ браніє** ‘накладання судової заборони на майно’, пор. «**а в том делѣ закладъ межы собою заложили: х҃тобы хотель той делѣ порѣшити, то на том господарѣ королю сто копѣ, а межы собою собѣ заложили на виноватомѣ другѣю сто копѣ правомѣ**», XV ст., блр. *заклад* ‘застава’ [81: с. 233; 339: (1, с. 315); 389: (2, с. 658–659); 326: (1, с. 376)].

III. ‘Зв’язувати, пов’язувати’ → ‘застава’. ЕМС представлена у германському словнику, зокрема, у репрезентантах і.-є. основи **Ϸadh-*, **Ϸedh-* ‘з’язувати, пов’язувати’ (а також ‘направляти’, ‘управляти, володіти’, ‘одружуватися, виходити заміж’) [389: (1, с. 76)]. Відповідна герм. лексика утворює германо-балто-латинську ізоглосу:

гот. *wadi* ‘гарантія’, ‘запорука’, ‘обов’язок’, **ga-wadjon* ‘обіцянка’ ~ *ga-widan* ‘зв’язувати, пов’язувати’, д.-в.-н. *wetti*, д.-фриз. *wed*, д.-англ. *wedd* ‘застава’, ‘обіцянка’, ‘викуп за наречену’, ‘домовленість, угода’, *wed undōn* ‘повертати застава’, с.-англ. *wed* ‘застава’, англ. *wage* ‘застава’ (< п.-герм. **wadja-* ‘застава’, **wad-jōjan-* ‘пов’язувати договором’ < **wad* ‘застава’) [344: с. 1180–1181; 368: (1, с. 634, 1725); 374: с. 386; 378: с. 252; 300: с. 578; 304: с. 384–385]. Сюди ж д.-фр. *guage*, *gage*, запозичене з мови давніх франків, де існувало **wadi* ‘застава’, ‘порука’ [368: (1, с. 634, 1725); 374: с. 386];

лит. *vādas* ‘застава’, ‘запорука’, ‘поручитель’, ‘гарант’ ~ лтс. *vadiūt* ‘викупляти (заставлену річ)’, *vadiūti* ‘викупляти (заставу)’ [357: (2, с. 1177)];

лат. *vas*, *vadis* ‘порука’, ‘поручитель’, ‘гарант’, *aliquid vadem praedemque habere alicujus rei QC* ‘вважати щось запорукою, гарантією’ [291: с. 806; 397: (2, с. 735–736)].

Трактування зазначеного семантичного зрушення передбачає фігуральний погляд на людину як на суб'єкта правових відносин, що зв'язує себе зобов'язанням, дає (чи бере) щось під заставу, що є гарантом отримання необхідних речей чи послуг.

IV. 'Загострена паличка' → 'зарубка, мітка', 'ціль', 'знак' → 'застава'. Ця ЕМС фіксується в **іранському** словнику, пор. осет. *nysan* (*mysan*), *nisan* 'знак', 'мітка', 'прикмета' і 'застава', 'те, що намічено', 'ціль', 'ціль при стрільбі', 'застава нареченого нареченій', а також запозичене з перс. *nysajnag* (*mysajnag*), *nisajnag* 'предмет або гроші, які залишають у святилищі як приношення божеству-дзуару', 'подарунок (застава) нареченій від нареченого при сватанні': *sæmæj læg ūs rak_oyrdaid, ūmæn æj q_oyd nysajnag* *nywwaзун* 'щоб чоловік засватав дружину, йому треба було залишити *nysajnag*', перс. *nišān* 'знак', 'мітка', 'прикмета', 'ціль, мішень', пор. також ішк. *nišonī* 'звичай посилати нареченій шматок матерії з тушею барана', мдж. *nəšōn* 'ціль, мішень', *nəšōni* 'прикмета, знак' < арійськ. **nikšana-* (йшлося про зарубки й мітки, які робилися гострим приладдям) ~ д.-інд. *nikṣati* 'колить', 'проколює', *nīkṣaṇa* 'загострена палка, якою перевіряють, чи зварилося м'ясо' [277: (2, с. 208–210); 312: (4, с. 54)].

Для еволюції правового значення важливі ланки 'знак (= доказ намірів)' → 'застава', 'подарунок (= гарантія виконання зобов'язань)'. Докладніше про методику відновлення цієї ЕМС див. вище (II розділ).

V. 'Ціна' → 'застава'. ЕМС відображена в одній з **іранських** мов: курд. *bahā* 'завдаток', застава' – семантична інновація щодо перс. *bahā* 'ціна', с.-перс. *vahā*, пехл. *wahāk* 'ціна' (~ д.-інд. *vasnām-* 'ціна' < і.-є. **ues-no-* 'ціна'; < д.-іран. **vah-* < **ues-* 'купувати', 'продавати') [277: (4, с. 67); 337: (1, с. 109); 389: с. 1173]. За однією з версій, рефлекс цієї ж основи вбачають у **слов'янських** мовах, де знаходимо дещо інший тип застави, пор. д.-рус. **вѣно** 'платня', 'ціна за наречену', оскільки родичі нареченої отримують певний викуп (або *заставу*) за свою дитину [41: (2, с. 747): і.-є. **ue/os-(n)-* 'продавати', 'купувати', 'ціна', 'торгівельна ціна']. По-іншому див.: ([146: с. 236–237]: з аналізом версій).

3.3.2. Значення, сформовані в рамках правової практики

I. ‘Віра’, ‘довіра’ → ‘застава’. Одним із ключових понять у системі правових норм давніх індоєвропейців було поняття «довіра», і саме воно лягло в основу правового концепту «застава» в частині **іранських** мов. Пор., зокрема, пехл. *sra*^δ- ‘застава’ і ‘довіра’ (пор. етимологічно тотожні д.-інд. *śrad*- ‘т. с.’, *śraddhā*- ‘довіра’, ‘(само)відданість’, палі *saddhā*- ‘віра’, ‘довіра’, ‘(само)відданість’) ~ авест. *zrazdāiti*- ‘довіра’ < і.-є. **kred* d^heh₁, **kerd*-/**krd*- ‘серце’ [380: (2, с. 663); 41: (2, с. 800–801); 389: (2, с. 579–580)]. З урахуванням соматоніма *серце*, семантичний розвиток якого, власне, і призвів до його правової термінологізації, ЕМС імовірно представляти як ‘серце’, ‘«покладання серцем»’ → ‘довіра’, ‘віра’ → ‘застава’.

II. ‘Брати, хапати’ → ‘застава’. ЕМС, наскільки дозволяє стверджувати доступний сьогодні матеріал, представлена лише **західноіранським** фактажем, пор.: перс. *giraw*, с.-перс. *grab* ‘застава, гарантія’ (із д.-перс. **graba*), кл. перс. *girav* ‘застава’, дарі *giraw* ‘застава, заклад’, перс. *gerou* ‘т. с.’, ‘ставка (у грі)’, ‘парі’, тадж. *garav* ‘застава’, гіл. *giro* ‘т. с.’ [312: (3, с. 280)], курд. *girēv*, *giraw*, *gāraw* ‘застава, завдаток, ставка’, вон.(іш.) *gerei*, кохр. *gerow*, кеш. *gira*, сед. *girō* ‘застава’ < іран. **graba*- від **grab*- ‘брати’, ‘хапати’ [337: (1, с. 386)]. Імовірно, йдеться про заставу як захоплення, арешт майна як гарантію повернення позики, ставки.

Запропонована ЕМС ‘брати, хапати’ → ‘застава’ відображає бачення застави із боку того, хто її бере, тоді як наведені вище ‘лежати’, ‘закладати’ → ‘застава’ (слов’ян.) і ‘ставити’ → ‘застава’ (слов’ян.) демонструють її розуміння із боку того, хто її вносить. Тобто відмінність між цими позначеннями полягає не у різниці розуміння спільної для іранців і слов’ян правової реалії, а в акценті на суб’єктну орієнтованість семантики ‘застава’. Проміжну позицію між цими полюсами посідає етимологічна семантика відповідного германського терміна (див. вище) ‘зв’язувати, пов’язувати’ → ‘застава’, яка показує не протилежні

позиції юридичних сторін у поглядах на об'єкт (заставу), а їхні взаємні зобов'язання.

III. 'Захоплювати', 'займати' → 'застава'. ЕМС (варіація попередньої) можна констатувати з огляду на семантичне співвідношення осет. *пyxсты* 'у заставу': *пyxсты пухуагун* 'лишити у заставу' ~ *пyxсун* 'грузнути', 'колоти', 'втикається', пор. семантично ближчі варіантні форми на зразок *ахсун* 'займати', 'захоплювати', 'затримувати', 'арештовувати' [277: (2, с. 222)].

IV. 'Зберігати, тримати' → 'застава, заклад'. ЕМС відзначена в іранській лексиці: согд. *np'k(h): nipāk* (?), пехл. *np'k*, хор. *nb'k* (*nibāk* < *nipāka*) 'застава, заклад', с.-перс. *nibāk*, перс. *nawā* [228: с. 87, 88; 360: с. 241; 112: с. 42], хс. *nvī* 'т. с.': «а tta nvī vī rūrī rašātem» – «Я послав мого сина як заставу» < іран. **nipāk* 'т. с.' – похідне від **ni-pā-* 'тримати, зберігати', 'закладати' [342: с. 196]. У давньому іранському праві заставою була людина (хтось із членів родини позичальника), яку віддівали у заставне, боргове рабство як гарантію (заклад) виплати боргу.

V. 'Посудина, жбан' → 'застава'. ЕМС пропонується з урахуванням пехл., с.-перс. *yāt* 'посудина, жбан', яке у юридичних текстах позначає заставу, предметом якої було рухоме майно на противагу закладу нерухомого майна. Причиною термінологізації назви посуду була поширена в Ірані практика закладати металевий посуд, віддавати його під заставу, пор. ще пехл. *y'm-d'ryh* (*yāmdār*) 'хто тримає, зберігає посудину' і (за А. Г. Периханян) вторинне правове значення 'особа, що тримає заклад, заставу' (рос. «залогодержець») [152: с. 85–86].

VI. 'Клаптик тканини' → 'застава'. На перший погляд, ця дуже незвична ЕМС пояснюється давністю історії лихварства. Перші позики давалися і поверталися натурою – зерном, борошном, худобою. Цікавим є те, що в найбільш давні часи заставою слугувала сама особистість боржника або членів його сім'ї, потім – земля, а потім речове майно, серед якого, цілком очевидно, могла бути і тканина, яка слугувала заставою для позикодавця.

Наявні свідчення подібного семантичного зрушення реєструються у германському словнику: д.-в.-н. *pfant* 'застава', нім. *Pfand* 'застава', *als* [zum]

Pfand geben [setzen] ‘дати щось як заставу’, ‘закладати щось’, *Unterpfand* ‘застава’, ‘гарантія’, д.-фриз. *pand, pond* ‘застава’, д.-сакс. *fano, pant*, с.-англ. *raun*, англ. *rawn* ‘застава’, *in rawn, at rawn* ‘під заставою’ (показово, що англ. лексема запозичена з д.-фр. *pan, pand* ‘клаптик тканини’, пізніше це слово вживалося як ‘застава’ – рефлекс лат. *rannum*, асс. від *rannus* ‘клаптик тканини’, ‘клапоть’) ~ гот. *fana* ‘клаптик тканини’ [368: (2, с. 1142); 387, с. 2323; 399, с. 1055; 291: с. 723, 782; 370: с. 693: до лат. *pondus* ‘вага’, ‘міцність, основа, фундамент’, *pendere* ‘зважувати’].

VII. ‘Рука’ → ‘запорука’. ЕМС представлена **слов’янськими** дериватами від назви руки, пор. рос. *порúка* (*круговая*), ст.-укр. **зарúка** ‘грошове забезпечення на користь правителя або його урядників у випадку порушення однією із сторін складеної угоди’, ‘заклад’, «**а заплативши зарúки, предся сес лист мои пры mocy захован быти маєт в кожного права**», 1475 р. [326: (1, с. 385–386)], укр. *запорука* (не як матеріальна застава, а лише як моральна гарантія) та ціле гніздо слів, як-от: *запоручіти, ручільник, поручитель, зáруч* ‘у заставу’, *порúки, заручáтися, заручений, заручник* ‘заручник’ (наречений), *заручини, обручка* ~ лит. *rankà, renkù, riñkti* ‘збирати’, *parankà* ‘збір, збирання’, особливо цікаве з морфологічного погляду, оскільки близько відповідає укр., рос. *порука* [295: (2, с. 237); 295: (5, с. 136–137); 339: (1, с. 315)]. Пор. ще укр. *я ручаюся*, рос. *я ручаюсь* (за щось або за когось) як гарантія виконання зобов’язання. Див. вище пункти, де ‘рука’ є твірною семемою для значення ‘влада’, тобто дуже продуктивним для формування «владної», «правової» семантики.

VIII. ‘Зберігання, гарантія’ → ‘застава’. Запропонована ЕМС проявила себе в **англійському** запозиченні з французької мови, при цьому значення ‘запорука’, ‘застава’ виникли як семантична інновація власне на ґрунті англійської мови: *bail* ‘застава’, ‘запорука’, ‘поручитель’, ‘гарант’, ‘звільнення під заставу’ < д.-фр. *bail* ‘зберігання’, ‘захист’ (< лат. *bājulāre* ‘займатися ремеслом носія, носильника’, *bājulus* ‘носій’), пор. також такий вираз сучасною англійською *to go/be/become/stand bail for smb* ‘поручитися за когось’ [368: (1, с. 141); 387: с. 201; 291, с. 125]. Приклад відбиває розуміння застави як *матеріальної* гарантії

виконання покладених на себе зобов'язань на відміну від давнішої *етичної* гарантії, що полягала в клятві, присязі.

3.3.3. Спільність і розбіжності у семантичній спеціалізації правової лексики

Отже, змодельовані вище семантичні зрушення дають підстави стверджувати, що терміни на позначення застави у досліджуваних групах мов демонструють **відсутність спільних шляхів формування правової семантики** на відміну від термінів інших ЛСГ. Виняток становлять лише поодинокі рефлексії і.-є. *цес- ‘купувати’, ‘продавати’, які розвинули відповідне термінологічне значення лише в частині слов'янських та іранських мов за моделлю ‘ціна’ → ‘застава’.

ЕМС, засвідчені лише в термінології однієї групи порівнюваних мов:

(германські) 1) ‘зв'язувати, пов'язувати’ → ‘застава’; 2) ‘клаптик тканини’ → ‘застава’; 3) ‘зберігання, гарантія’ → ‘застава’;

(слов'янські) 1) ‘ставити’ → ‘застава’; 2) ‘лежати’, ‘закладати’ → ‘застава’; 3) ‘рука’ → ‘запорука’;

(іранські) 1) ‘загострена паличка’ → ‘зарубка, мітка’, ‘ціль’, ‘знак’ → ‘застава’; 2) ‘ціна’ → ‘застава’; 3) ‘віра’, ‘довіра’ → ‘застава’; 4) ‘брати, хапати’ → ‘застава’; 5) ‘захоплювати’, ‘займати’ → ‘застава’; 6) ‘зберігати, тримати’ → ‘застава, заклад’; 7) ‘посудина, жбан’ → ‘застава’.

Відмінність еволюції термінологічної семантики ‘застава’ в іранських і слов'янських лексемах демонструє полярність суб'єктної орієнтованості у поглядах на правовий об'єкт, тоді як значення ‘зв'язувати, пов'язувати’ → ‘застава’ германських термінів відсилає до акценту на взаємних зобов'язаннях (пор. значення ‘домовленість’, ‘угода’ у рефлексів). Дещо відрізняється в цьому смислі репрезентована в англ. лексиці ЕМС ‘зберігання, гарантія’ → ‘застава’: хоча тут також підкреслюється момент гарантії, зобов'язання, але сема, що актуалізує поняття взаємності, двосторонності дії, відсутня;

Решта запропонованих ЕМС відображає деталі давньої правової техніки обміну закладами, її моральний аспект, типи закладів, пор. 'рука' → 'запорука', 'віра', 'довіра' → 'застава', 'загострена паличка' → 'зарубка, мітка', 'ціль', 'знак' → 'застава' тощо.

3.3.4. Семантичні універсалії у правовій термінології

У термінологічній семантиці цієї групи слів можна виділити тип семантичного зв'язку, який з урахуванням близької типологічної паралелі в мові іншої генетичної сім'ї попередньо можна вважати проявом універсальності відповідного мовного явища. Пор., зокрема, 'віра', 'довіра' → 'застава'. Близьку аналогію цьому семантичному зрушенню, засвідченому в іранських мовах (див. вище), знаходимо в арабській мові, пор. *'amānat* 'надійність' і 'річ, яка віддана на зберігання', 'застава, заклад'. Саме цей термін був запозичений в іранській словник без зміни семантичних нюансів, пор., зокрема, курд. *amānat*, *āmānat*, *ānamatī* 'довіра', 'застава, заклад' [337: (1, с. 25)]. Це свідчить не лише про велику «престижність» арабізмів в іранському вокабулярії, де вони посідають значне місце (щоправда не в усіх мовах іранської гілки, оскільки серед них існують такі, де питома вага арабської лексики незначна), будучи обов'язковими атрибутами мови ісламського релігійного й правового побуту. Арабський лексичний елемент «прижився» в іранському мовленні без зміни свого значення також і тому, що в лексико-семантичній системі іранських мов *уже* існувало аналогічне значеннєве співвідношення, в рамки якого семантика запозичення чітко «вписалася».

3.4. Генеза значення '(кровна) помста'

Давнє індоєвропейське право (або «передправо»¹⁰) включає в себе ряд індоєвропейських інститутів, до якого належить також інститут кровної помсти, що має давню історію та широку географію. В основі цього явища один зі звичаїв давніх племен, який вимагав пролиття крові для збереження честі сім'ї, роду,

¹⁰ В'яч. Вс. Іванов та В. Н. Топоров у статті «Про мову давнього слов'янського права» зазначають: «Архаїчний пласт, який обслуговував вже усталену правову систему (або правову

племені. Далі звичаї такого типу почали закріплюватися в усній формі, а пізніше – у писемних пам'ятках права. Традиція укорінялася у свідомості цілих народів, із часом вона переродилася у більш гуманні методи боротьби зі злочинністю та варварством; у деяких народів цей тип помсти, який вимагав крові за пролиту кров, існував донедавна (напр., в осетин, албанців).

Міцний фундамент для розуміння світосприйняття й організації життя індоєвропейців заклали численні праці істориків права й етнографів, де по крихтах зібрано необхідний матеріал для вивчення юридичного й релігійного побуту індоєвропейських народів. Серед фахівців, які досліджували питання (кровної) помсти із позицій різних дисциплін, згадаємо М. М. Ковалевського [99; 98], Е. Бенвеніста [13], С. В. Шкунаєва [243], В. Е. Орела [143], Л. Г. Шнайдера [245], М. О. Шолько [246], Г. І. Діасамідзе [64], М. С. Мухаммеда [135], А. Л. Боєра [15], А. М. Зюкова [77], М. М. Омарова [142], Л. Р. Пальмера, К. Уоткінса [81: із посиланням на Л. Р. Пальмера, К. Уоткінса]. Ці праці містять спостереження за еволюцією та локальною специфікою відповідного правового феномена як об'єкта історії, права, історичної культурології. Результатом же наукової діяльності власне науковців-мовознавців, що приділяли увагу цій проблематиці, став, по-перше, ряд фундаментальних лінгвістичних досліджень, де правова система давніх індоєвропейців вивчається в етимологічному, історико-типологічному аспектах (студії Е. Бенвеніста, В. Е. Орела, Л. Р. Пальмера, К. Уоткінса), по-друге, ряд розвідок, присвячених вивченню мови пам'яток давнього слов'янського й германського права (праці С. П. Обнорського, Б. О. Ларіна, О. М. Селіщева, де викладено результати дослідження мови «Руської Правди», студії Р. Гроссе, що вивчав мову давніх німецьких правових пам'яток).

Зрозуміло, що поняття «(кровна) помста» належить до галузі правових відносин, які виникли ще за часів формування родової общини, пор., напр., висновок Р. Гроссе, за яким «мова права не була ізольованою спеціальною мовою, яка обслуговувала невелику групу людей, більше того, мова права складала

систему, яка перебувала у процесі утворення), сам належить до більш глибокої системи понять, яку Л. Жерне називав «передправом» [81: с. 222].

досить важливу частину суспільного життя» [49: с. 176]. Про суспільне життя давніх індоєвропейців та їхніх нащадків свідчать різномовні юридичні пам'ятки; лінгвістичний аналіз їхнього змісту в перспективі дозволить виділити реліктовий (праіндоєвропейський) шар правової лексики словника окремих індоєвропейських мов й відновити специфіку юридичного побуту давнього індоєвропейського суспільства. Пор. у зв'язку з цим надзвичайно важливий для нашого дослідження прогноз О. І. Фалілеєва, за яким «вивчення ранніх правових текстів має ретроспективний історичний характер і нерідко призводить до реконструкції індоєвропейських правових старожитностей на вербальному рівні» [208: с. 57]. Зазначені обставини зумовлюють приділення пильної уваги названій групі лексем, частиною якої є термінологія, пов'язана з ритуалом помсти, відплати.

3.4.1. Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій

І. 'Рахуватися з чимось' → 'карати', 'мститися' ↔ 'відшкодувати', 'платити ціну, штраф', 'спокутувати (провину)'. Ця ЕМС відображає саму сутність досліджуваного нами інституту кровної помсти, яка полягає у *відплаті* кривднику за вчинений злочин: постраждалий або родичі постраждалого неодмінно звертали увагу на завдану їм або їхньому родичеві шкоду (вони мали *рахуватися* з нею), і за законами давнього суспільства вони не мали права залишати це безкарним (пор., напр., пункти, що стосуються кровної помсти, в «Руській Правді», зокрема, ст. 1 короткої редакції «Руської Правди», «Аламаннській правді», а також певні елементи правосвідомості осетин й албанців; аналогічні правові звичаї відзначені в інших кодексах законів давніх суспільств додержавного періоду). Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов зазначають, що «індоєвропейські лексичні утворення дозволяють судити про недиференційованість для індоєвропейського поняття 'плати', 'відшкодування' в ритуально-правовому розумінні. Кровна помста вважається такою ж відплатою (платою за кров), як і відшкодування за збиток або плата за наречену» [41: (2, с. 809)], пор. ще акцент на тому, що «помста є навмисним завданням шкоди кому-небудь, яке має на меті відплатити за скривдження, лихо, образу» [338: с. 232;

317: с. 893–894]. Див. ще працю В'яч. Вс. Іванова [82: с. 21], де констатується, що у деяких із термінів, пов'язаних із відшкодуванням моральних, правових збитків, можна побачити повторюваний в різні періоди розвиток від позначення колективного відшкодування, кровної родової помсти до найменування майнового штрафу.

Похідні від і.-є. основи *k^hei-

Об'єктом нашого спостереження в першу чергу є система похідних із чільним і.-є. етимологом *k^hei- 'звертати увагу', 'рахуватися з чимось', (похідне) *k^hoinā- (*k[h]^oe/oj̄-(nā-), репрезентанти якого засвідчують зазначений семантичний зсув як дійсне відображення реалій давнього юридичного побуту індоевропейців у реаліях мови, зокрема, в лексичній семантиці.

Іранський матеріал засвідчує цю семантичну модель у таких лексемах: іран. *³kai- : ki-/ *čai- : čī- 'віддавати належне', 'мститися' (і протилежні 'каятися', 'оплачувати', 'спокутувати провину'), *kainā-. Пор. реф.лекси іран. *kaina- 'помста, відплата', 'покарання': авест. kāy- 'платити', авест. г. kaṣa- 'помста, відплата' (*kaṣa-), авест. г. kaēnā- 'покарання', 'спокутування' і 'відплата', 'помста', скіф. *kaina- 'відплата', 'помста', осет. kīna, kēna 'помста', дігор. kīnæ, kēnæ 'помста', 'відплата', kēnæ-xsart 'доблесний у помсті', kīnæ xatun 'мститися', dæw kēnæ tæbæel es 'ти повинен відшкодувати мені, піддатися моїй помсті', æ kēnætæ læg ramardta 'заради помсти він убив людину', парф. kēn {kyn} 'ворожнеча', 'помста', с.-перс. kēn ({kyn}), с.-перс. kēnītan 'мститися', 'злитися' (Л. С. Пейсиков зауважує, що в с.-перс. були такі дієслова, які вже не трапляються у н.-перс. раннього періоду, зокрема, до таких слів належить с.-перс. kēnītan, що сформувався за принципом конверсійної моделі «іменник» → «дієслово»; [150: с. 93]), с.-перс. kēnvar mart 'мстива людина', кл. перс. kīna giriftan, kīna kašīdan 'мститися', кл. перс. kīn 'ненависть', 'ворожнеча', 'помста, мстивість', перс., тадж. kin 'помста, відплата', 'злість', 'ворожість', ман. {kyn} 'помста', 'ненависть', 'злість', 'ворожнеча', курд. курм. k'īn 'злість', 'ненависть', 'ворожнеча', 'помста'. Пор. ще відновлене в літературі похідне іран. *kaina-ka-

‘помста’, ‘ворожість’: авест. п. *kaēnan-* ‘мстивий’, ‘месник’, бел. *kīnag*, *k’ēnau* ‘ворожнеча’, ‘ненависть’, ‘помста’, хор. *kynk* ‘помста’, ‘ненависть’, у словосполученні *mskn’h u’ kynk’h* ‘я помстився йому’ (букв. ‘(я) взяв помсту-йому’), *ǰ-kynk* ‘сповнений помсти, ненависті (про людину, серце)’. Матеріал наведено за: [389: с. 636–637]: *k^hei-(t-) ‘звертати увагу на’, ‘рахуватися з чимось’, ‘стежити за кимось’, ‘лякатися’, ‘побоюватися’, ‘поважати’, ‘шанувати’, і ‘карати’, ‘мститися за когось’, ‘спокутувати провину’, ‘поплатитися за щось’, ‘спокута, покаєння, каяття’, ‘відплата, кара; відомщення, помста’, ‘грошовий штраф, пеня’, ‘вартість, ціна’, ‘оцінка чогось’, *k^hoi-nā ‘ціна’, ‘покарання, стягнення, штраф’, *k^hi-ti- ‘розуміння’, ‘винагорода’, ‘відплата, помста’; [277: (1, с. 202, 565, 596); 41: с. 809; 150: с. 93; 165: с. 51; 312: (4, с. 175–177); 335: с. 119; 337: (1, с. 557); 258: с. 196].

Цікаво відзначити, що запозичений у турецьку мову перський термін (кл. перс. *kīn* ‘ненависть’, ‘ворожнеча’, ‘помста, мстивість’) зберігає тут усі основні термінологічні значення, пор.: тур. *kin* ‘ненависть, злість, злопам’ятність, ворожнеча, помста’, *kinini almak* ‘мститися, виміщувати злість’ [281: с. 551; 350].

Матеріал історії осетинського права показує, що за помсту у відповідь на завдання шкоди членові роду відповідальний весь рід, і кожен член роду має за честь відплатити кривднику (М. М. Ковалевський уточнює, що учасники кровної помсти – всі родичі зі спільним прізвищем [98: с. 13]). Те ж саме Р. А. Ханаху говорить про адигейські «братства», які зберегли в пережитковому стані родову взаємодопомогу та кровну помсту, яка передбачала виплату штрафу (тобто, вергельду) всім «братством» за того, хто скоїв вбивство чи інше правопорушення [229: с. 357]. Пор. ще думку В. Е. Орела про те, що «Кров мислиться однаковою у всіх членів роду (чим і мотивовано уявлення про «кровну спорідненість»)» [143: с. 134–135], і його приклад з осет. мови *kæræzijæ dardtoj fæjnæ avd tugu* ‘обидва роди (Ахсартагката і Бората) «завинили один одному по сім кровей»’ [143: с. 135]. Зрозуміло, що йдеться про кількість жертв з обох боків, і за кожну жертву ворожий рід має розрахуватися, заплатити кров’ю свого члена. Почасти (без указівки на криваве відшкодування провини) ця правова «норма» відображена і в

лексичній семантиці с.-вал. юридичного терміна *wunepwerth* (також *wunepwarth*) ‘компенсація за образу’ (Ior. 19.10; 50.12), що являє дослівно поєднання основ зі знач. ‘обличчя – вартість’ (фактично – ‘вартість/штраф за образу особи’; уточнення наше – А. Ф.). Від нього не можна відділити відповідні бретонські форми – д.-брет. *enep uuert* (Картуларій із Редона), *enep guerth* (gl. *ditatione, recte dotatione*, Катуларій із Ландевеннек) і с.-брет. *enebarz* [208: с. 62].

Завершуючи опис іранських лексем із відповідним термінологічним значенням, ще раз звернемося до праці М. М. Ковалевського, який, підкресливши жахливість і важливість кровної помсти в осетинських звичаях, навів такий приклад: «З числа справ, які надійшли до розгляду, [...] 54 були заявлені щодо кровної помсти. Відомо, які згубні наслідки були від існування цього варварського звичаю: цілі сім'ї винищувались, жінки та малолітні діти переходили до рук убивць, які дітей або продавали, або залишали в рабстві; навіть на могилах вбитих месники вбивали невинних дітей, яких інколи видавали самі батьки для виконання нелюдяного обряду, чим ці народи сподівалися заспокоїти прах убитих...»¹¹ [99: (1, с. 49–52)].

Неможна лишити осторонь ще один цікавий факт історії юридичного побуту іранських народів, точніше – факт оновлення/неперервності мовної традиції у зазначеній термінологічній мікросистемі. Зокрема, пор. ситуацію із курд. *tōl* ‘помста’ (*haka bāš jāmer bī, mērakī di çē, dē hildī wē gave tōlā bāv ū dē* ‘якщо ти виростеш гарною людиною, справжнім чоловіком, то ти тоді зможеш помститися за батька і матір’), *ṭōla* ‘відплата’, ‘помста’ (*kurd, nāmūsē bēnawa bīrit, hasta, bō tōlat ba xāma w šīrit* ‘курд, згадай про свою честь, піднімайся, йди на помсту пером і мечем’), запозиченими з тюркського джерела (пор. тюрк. *tola* ‘рахувати’, *tolan* ‘відкупатися’, *tolaş* ‘розрахуватися’, *tolo* ‘рахувати’, *töl* ‘сплата’, *tölamak* ‘сплатити’ [337: (2, с. 355–356, 412)]. Річ у тім, що тюркські форми не мають спеціального значення ‘помста’ чи ‘відплата за злочин, провину’ як такого,

¹¹ Поряд із ритуалом кровної помсти у осетин існувала процедура, яка запобігала його здійсненню, пор. [67: с. 107–113], де зазначається, що такі процедури дозволяють зупинити в

проте вони його набули у мовленні носіїв тих курдських ідіомів, де з різних причин не збереглося питоме іран. **kaina-* (пор., навпаки, консервацію його в курд. курм. *k'īn* ‘злість’, ‘ненависть’, ‘ворожнеча’, ‘помста’), однак збереглося традиційне розуміння *помсти* як *відплати*. Відтак, запозичені тюркські лексеми з їхнім набором семем ‘(роз)рахуватися’, ‘сплатити’, ‘сплата’ стали матеріалом для утворення нового терміна «помста» у курдському мовленні певних територій. Не останню роль у цьому відіграли перські зразки типу кл. перс. *kīn* ‘ненависть’, ‘ворожнеча’, ‘помста, мстивість’, перс. *kin* ‘помста, відплата’. Тобто в цьому випадку маємо справу із відтворенням, оновленням відповідної іранської семантичної моделі на неіранському мовному матеріалі завдяки неперервності мовної (ширше – культурної) традиції.

Отже, наведені ілюстрації засвідчують розуміння помсти як власне кривавої *відплати* за злочин, кривду, образу (див. далі ще гр. *ποινή* ‘кровна помста’, ‘плата за чиє-небудь убивство’).

Слов’янські континуанти і.-є. **k^hei-*, **k^hoiṃā-*, що нас цікавлять, представлені псл. **kajati* (*sę*) > **kajazнь* ‘каяття’, **сѣна* ‘ціна’: ст.-сл. **цѣна** ‘честь’, ‘ціна’, д.-рус. **каяти** ‘мстити’, серб., хорв. *kājati* (заст.) ‘розкаюватися, шкодувати’, ‘сумувати, журитися, печалитися (за кимось)’ і ‘мстити (про кровну помсту)’, чес. *kāti* ‘шкодувати’ і ‘спокутувати провину’ (очевидно, як ‘шкодувати’ → ‘відшкодувати’, ‘спокутувати’; уточнення наше – А. Ф.). Автори етимологічного словника слов’янських мов спеціально зауважують, що відношення **сїнь* : **сѣна*, або, швидше, і.-є. **k^hei-n-* : **k^hoiṃā-*, можна трактувати як давній словотвірний зв’язок із чіткою семантикою ‘діяння’ : ‘(плата за) скоєне’ (пор. ще лит. *káina* ‘ціна’, ‘плата’, с.-ірл. *cin* ‘провина’, ‘обов’язок’) [296: (3, с. 182–183); 296: (9, с. 115–116): з і.-є. **k^hōj-*; 277: (1, с. 596); 41: с. 809; 312: (4, с. 175–177); 333: (2, с. 216); 333: (4, с. 298)].

цьому світі головний наслідок злочину, кровну помсту, вихопити з неї живих і залишити її для потойбійчного світу [Там само: 107].

Аналогічний розвиток значення простежується в в укр. розм. *рахувати* → *розрахуватися* ‘помститися’, так само, як рос. *считать* ‘лічити, рахувати’ → *рассчитаться* у значенні ‘помститися’.

На **германському** лексичному матеріалі постульована модель ілюструється запозиченими формами, що у складі усталених сполучень чітко показують безпосередній зв’язок значень ‘відплатити’ ~ ‘помститися’. Пор., напр., англ. *pay back* ‘відплатити’, ‘помститися’, *pay off* ‘поплатитися сповна’, ‘розраховуватися з кимось’, ‘відплатити’, ‘помститися’, *pay out* ‘виплачувати’, ‘відплатити’, ‘помститися’ (до того ж саме по собі англ. дієслово *to pay*, окрім основного ‘платити, виплачувати заробітну плату’, має ще значення ‘відплатити, помститися’; англ. дієслово *to pay* (с.-англ. *paien, paeyen*) походить з д.-фр. *paier, paer* (фр. *payer*), яке, в свою чергу, сягає лат. *pāscāre* ‘заспокоювати’, ‘встановлювати порядок’, у вульгарній латині також ‘платити, виплачувати’) [368: (2, с. 1143); див. ще 282]. Тобто тут приклад збереження англійським вокабулярієм семантичного співвідношення у запозичених латинських словах.

Можна припустити, що на основі проілюстрованої ЕМС у певний момент історії нім. мови могло відбутися зближення й далі – етимологічне ототожнення дієслів *rechnen* ‘рахувати’ і *rächen* ‘мститися’.

Похідні від і.-є. основи *krū-

Ще однією лексичною групою, що репрезентує терміни на позначення кровної помсти, є система похідних з і.-є. етимомом *krū-s/*krūce-s, *krūcīm (*krūcūm) (*kreu-, *kreuə- : *krū-). Пор. свідчення **слов’янських** мов (рефлекси псл. *krъvъnina – похідне від прикм. *krъvъnъ < *kry/*krъve, *krъvъ), які показують **нероздільність** понять ‘кровна помста’ і ‘грошова плата за вбивство’ (*vira*). При цьому головним виявляється поняття «кров»: болг. *кръвнина* ‘кровопролиття, пролита кров; пеня за пролиту кров’, ‘коліно, покоління, рід, кров, порода’, макед. *крвнина* ‘віра, штраф за вбивство; кровна помста; кровна рідня’, серб., хорв. *крв* ‘кров’, діал. ‘рідня; кровна помста’, заст., діал. *крвнина* ‘відшкодування родичам вбитого за вбивство; кровна помста за вбивство’, заст., діал. *крвна* ‘матеріальне відшкодування сім’ї вбитого’, словн. *krvńina* ‘плата кату’,

д.-чес. *krevné* ‘грошовий штраф за завдання поранення; плата кату’, д.-рус., рос.-ц.-сл. **крѣвьныи, кровный** ‘пов’язаний з пролиттям крові, кровопролитний’, д.-рус. **крѣвь, кровь** ‘кров’, ‘кровопролиття, вбивство’ [296: (13, с. 66, 68–70); 389: (2, с. 621–622)].

Ключові юридичні поняття «віра», «штраф за вбивство», «помста» в цьому етимологічному гнізді вторинні щодо поняття «кров» як фізіологічної субстанції, яка мала особливий статус у світогляді давніх індоєвропейських народів. Як і в системі дериватів від і.-є. *k^hoinā-, тут актуалізується один важливий компонент давнього правового осмислення природи помсти, а саме – образа всього роду, сім’ї через завдання шкоди крові роду («кров мислиться як постійна характеристика роду, загальне надбання всього роду, як вічна і постійна субстанція, що забезпечує цілісність і зв’язність родової общини» [296: (21, с. 173)]), через те маємо співіснування у наведених лексемах значень ‘кров, коліно, покоління, рід, порода’ і ‘пеня, помста за пролиту кров’. Тільки на відміну від утворень попередньої групи, де кров як елемент помсти на лексико-семантичному рівні виявляється непослідовно, спорадично, в цьому гнізді це поняття через свої особливі ритуально-магічні функції (як обов’язковий складник кровної спорідненості, кривавої жертви та ін.) осмислюється як головний компонент слів для вираження відповідного правового феномена. Гострота, невідкладність здійснення кровної помсти відображена прикладами її поетичного осмислення у фольклорі: за народними уявленнями, душа вбитого не знаходить спокою, поки за нього не помстяться родичі: кров убитого може «кипіти», і цим виражати бажання помсти (серб.); пролита кров ходить тінню за вбивцею і закликає до помсти [318: (2: с. 677, 681)].

З огляду на сказане, вважаємо, що існують підстави для кваліфікації слов’янських похідних від базового і.-є. *krū-s/*krūce-s як порівняно давніх термінів інституту помсти, які відбивають ЕМС ‘розрахуватися, відплатити за кров’ → ‘карати’, ‘мститися’ або, навпаки, ‘відшкодувати, заплатити кров’ю’ → ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’. Повторімося: кровна помста (рос. *кровная месть*, чес. *krevní msta, vražda* і под.; як один із найдавніших соціальних

інститутів зберігається найдовше у південних слов'ян [318: (2, с. 677, 681)] і вважалася **відплатою, розплатою, відшкодуванням** роду, сім'ї кривдника.

Сліди розглядуваної ЕМС простежуються в інших індоєвропейських мовах: у давньому анатолійському словнику 'плата за кров' як 'відшкодування' позначається описовим виразом *ešhar šanḫ*- 'жадати крові' (про богів, тобто 'вимагати здійснення людиною кровної помсти'), пор. «DINGIR^{MEŠ} ešhar šanḫir» 'боги жадали крові' [41: с. 809]. Цей факт добре узгоджується із деякими давніми формульними конструкціями, пов'язаними із семантикою крові та кровної помсти, зокрема, з і.-є. **esnōs esōs* 'володар крові' (пор. вище близьку аналогію в *ešhar šanḫ*) > хет. *ešhanaš išḫaš* (Procl. Tel. 4.19–21; див.: [41: с. 809]).

Паралель до хетської формули знаходимо в албанському «Кануні» Лекі Дукаджина, який є кодексом звичаєвого права північноалбанських горців: *i zot i gjakut* 'володар крові'. А. В. Десницька зазначає, що слово *gjak* 'кров', окрім свого фізіологічного значення, у лексичній системі суспільно-правового та усно-поетичного койне північноалбанських горців має такі значення: а) кров членів патріархальної сім'ї; б) вбивство як втрата патріархальною сім'єю частини її крові, що вимагало відплати актом убивства у відповідь (тобто, відповідна кількість крові повинна була бути вилучена у сім'ї кривдника¹²); в) перебування у стані відповідальності за скоєне вбивство і, відповідно, побоювання кровної помсти [60: с. 70–71; 359: с. 309]. Пор. ще кілька прикладів лаконічних формул, що були одними з ключових у комплексі правових норм: *gjaku s'bâhet giobë* 'кров не стає штрафом' (тобто, не відшкодовується штрафом), *pushka shkon për gisht* 'кров іде за пальцем' (мається на увазі палець, який натиснув на гачок, тобто, відповідальність за вбивство лягає безпосередньо на того, хто вистрілив із гвинтівки). Далі пор. також формульні сполучення: *me bie në gjak* 'попасти в кров' (тобто 'накликати на себе помсту'), *me marrë gjak* 'взяти кров' (тобто 'помститися'), *në valë të gjakut* 'в кипінні крові' (тобто 'протягом 24 годин після

¹² Тут ідеться про акт обміну кров'ю при кровній помсті. Деякі автори пов'язують вивчення її законів із вивченням принципу реципрокності. Детальніше див. дослідження: [266]. Загалом,

вбивства»), *buka e gjakut* ‘хліб крові’ (= ‘трапеза, яка символізує примирення сторін’) [60: с. 70–71; 143: с. 141]).

II. ‘Обмін’, ‘змінювати’ → ‘помста’, ‘мститися’. Ця модель представлена лексикою **СЛОВ’ЯНСЬКИХ** мов, пор. псл. **mьstь*, **mьsta* ‘помста, покара’, **mьstiti* ‘мститися’: ст.-сл. **МЬСТИТИ**, **МЬСТЬ** ‘помста, відомщення’, ‘покара’, ‘захист’, рос.-ц.-сл. **МЬЦАТИ** ‘мститися’, д.-рус. **МЕСТЬ**, **МЬСТЬ** ‘відплата, помста’, **МСТИТЕЛЬ**, **МЬСТИТЕЛЬ** ‘той, хто вершить відплату, карає або відплачує (віддячує) по заслuzі’, рос. *месть*, *мстить*, рос. діал. *местіть* ‘відплачувати злом за зло, відплачувати за кривду’, ‘мститися’, укр. *мстити* та його похідні *помста*, *месник*, *мстивий*, *відомцати*, *помцатися*, *помстивий*, укр. поет., діал. *мста* ‘помста’, блр. *пóмсціць*, пол. *mścić*, чес. *mstiti*, *msta*, словц. *pomsta*, серб., хорв., *mastiti* ‘мститися, карати’ (з XVI ст., тільки у словнику Дж. Даничича, а в літературі до нашого часу не дійшло), *mastiti se* ‘мститися за себе’, н.-луж. заст. *msćić se* ‘мститися’ поряд зі спорідненими формами на зразок лтс. *mit(u)s* ‘зміна’, *mite* ‘т. с.’, *miju*, *mīt* ‘змінювати’, лат. *mūtāre* ‘змінювати’ і под. рефлексами і.-є. **meit(h)-* ‘змінювати’, **mei-tu-* ‘обмін’ [296: (21, с. 170–175): псл. **mьstь* утворене з суф. **-tь* від дієслівної основи **meit-/*mit-*; 333: (2, с. 608); 338: с. 232; 295: (3, с. 528); 345: с. 347; 389: с. 715].

В основі цього семантичного зсуву розуміння давнім суспільством помсти як засобу **зміни** становища, до якого потрапили представники одного роду. А зміна становища передбачала належну відплату (обмін) за скоєне, адже кровну помсту «інтерпретують в рамках уявлень про обмін, що вже давно відзначалося в етнології у зв’язку з аналізом принципу реципрокності», оскільки за давніми уявленнями об’єктом **обміну** при кровній помсті є **кров** [143: с. 134; 266].

Загалом, необхідно пам’ятати, що кровна помста і завдання шкоди у відповідь були суворою необхідністю (певною мірою юридично та політично зумовленою), оскільки коли клан втрачав людину, то змінювалося співвідношення сил на користь того роду, члени якого скоїли вбивство. Якщо би

вважаємо, що сам інститут кровної помсти збудований на принципі *обміну* кров’ю, де «обмін» – ключове поняття.

це залишили безкарним, то така поведінка відкрила би дорогу для нових убивств, що могло би призвести до загибелі роду. Знищення члена роду, що завдав шкоди, по-перше, відновлювало баланс сил, а по-друге, було попередженням для всіх про те, що жодна смерть не залишиться безкарною [77: с. 19]. Негайна помста за вбивство як компенсаторний обмін кров'ю була відзначена у Старшій редакції «Вестгеталага», пор.: «спадкоємці убитого мали право відразу ж, «по його слідах», зарубати вбивцю. Тоді клали одну людину проти іншої, і ніякі штрафи не повинні були сплачуватися жодною зі сторін» [84: с. 193–194].

З огляду на зазначене вище наведемо міркування В'яч. Вс. Іванова та В. М. Топорова, які, аналізуючи давнє слов'янське право та беручи до уваги давню міфопоетичну основу, реконструюють універсальну загальну формулу, «з якої шляхом розгортання елементів і встановлення у певне місце блоку нових елементів того ж класу виявляється можливим отримати дійсну різноманітність правових текстів, що дійшли до нас. Ця формула може бути записана як $P_1(x, y) \rightarrow P_2(z)$, де P_1 – предикат зі значенням ‘дещо здійснювати (робити)’ (в юридичному розумінні як порушення певної рівноваги, що повинно бути в подальшому відновлене в результаті виконання законодавчої процедури, яка передбачена цією формулою); P_2 – предикат зі значенням ‘відшкодувати’ (в юридичному розумінні здійснювати щось, що відновлює порушену рівновагу); x – вид завданої шкоди; y – вказівка на те, по відношенню до чого (чи кого) завдається шкода; z – реалізація відшкодування» [82]. Тож, використовуючи цю формулу, зазначимо, що стосовно поняття, що підпадає під розгляд, P_1 – це ‘змінювати соціальний стан людей зі скривдженого злочином роду (напр., через позбавлення життя його члена)’, а P_2 – це ‘здійснення (кровної) помсти для відновлення порушеної рівноваги’. За словами В'яч. Вс. Іванова та В. М. Топорова, «вищезазначена основна юридична формула, яка відображена у реальних ранньослов'янських правових текстах, функціонувала в рамках системи більш загальних уявлень міфологічного характеру, де вона і отримувала свою первісну мотивацію. Йшлося про ситуацію першого прецеденту, тобто першого

порушення рівноваги як по відношенню до соціального, так і по відношенню до космічного устрою» [82: с. 22].

Взагалі, будь-який злочин мислився як злочин проти вселенської гармонії або рівноваги, що порушував не тільки життєвий устрій, соціальне буття всього (людського) роду, але й втручався у природний хід речей. Таке поєднання соціального і природного можна певною мірою віднайти у реконструйованому тексті основного міфу, який присвячений першозлочину й покаранню (помсті) за нього. В цьому міфі йдеться про перше порушення *status quo* (супротивник бога викрадає його дружину); далі розвиток дії пов'язаний із відновленням *status quo* [82: с. 22; 79].

Одним з найдавніших писемних документів, у якому зафіксоване уживання дієслова **мьстити**, є «Руська Правда» – пам'ятка давньоруського права XI–XIII ст.ст. У профільній літературі зазначається, що статті 1–18 «Короткої редакції Руської Правди» містять найдавніші за змістом норми [171: с. 4], а саме 1 стаття «Найдавнішої Правди» (або, як її ще називають, «Правди Ярослава») пояснює принцип кровної помсти, яка широко застосовувалася в юридично-правовому обігу Давньої Русі, пор., напр.: **«Убъет муж мужа, то мьститъ брату брата, или сынови отца, либо отцю сына, или братучаду, либо сестрину сынови; аще не будетъ кто мьстя, то 40 гривен за голову; аще будетъ русин, либо гридин, либо купчина, либо ябетник, либо мечник, аще изъгой будетъ, либо словенин, то 40 гривен положить за нь»**. Переклад: «Якщо муж уб'є мужа, то мститися за брата брату, за батька сину, за сина батьку, або сину брата, або сину сестри. Якщо не буде месників, то з убивці стягнути 40 гривень, чи буде вбитий русин, чи гридин, чи купець, чи ябетник¹³, чи меченосець. Якщо то буде й ізгой або слов'янин, також належить 40 гривень» [309: с. 15]. В одному з коментарів до «Руської Правди», виданої 1792 р., дається пояснення д.-рус. слову **мьстити** 'мститися'. В ньому вже наявні основи

¹³ У «Коментарі до «Правди Руської»» *ябетник* пояснюється як: 'людина, якій було надане особливе доручення', 'стягувач податі', 'присяжник', 'заступник у справах, захисник у суді', 'публічний обвинувач' [309: с. 45–47].

порівняння давнього права слов'ян та германців, зокрема, в поясненні зазначається, що «Право помсти за вбивство родича було наявне й у давніх германців, чії закони, звичаї і звички подібні до слов'янських тодішнього часу, що є доказом тривалого їх співіснування» [310: с. (4)].

Із наведеного вище прикладу зрозуміло, що безперечне право помсти надавалося чоловікам (чоловік міг помститися за свого родича), але це не означає, що жінка не могла брати участі у кровній помсті. У скандинавських сагах надзвичайно поширений сюжет «підбурювання» з боку жінок, що, як правило, не мали можливості власними зусиллями виконати кровну помсту, але піклувалися про честь і репутацію роду. [137: с. 206]. Додатково про участь жінок у кровній помсті див. працю С. Л. Никольського «Про характер участі жінок у кровній помсті (Скандинавія і Давня Русь)» [138].

III. 'Гнати, переслідувати' → 'мститися' і 'переслідування' → 'помста'. Цю ЕМС виводимо з огляду на відбиття у мовній свідомості давніх уявлень індоєвропейців про переслідування того, над ким має бути здійснена кровна помста. До того ж кровну помсту розглядають як таку, що необхідно здійснювати, дотримуючись певних вимог, пор., напр., ситуацію, яка описана у «Сазі про людей з Озерної Долини», коли після смерті Інгімунда його сини, готуючись до кровної помсти, цілу зиму не виходять з дому і дотримуються певних вимог, які накладали на них окремі заборони [143: с. 132]. Загалом же розповідь про кровну помсту, яка являла собою священний обов'язок родича і невиконання якого накладало пляму ганьби, є ключовим сюжетом ісландських саг [53: с. 179–180].

Наведений нижче матеріал дає можливість простежити розвиток запропонованої семантичної моделі у **германських** мовах:

д.-англ. *wrāka* 'помста, покарання', 'бідність, мука', *a-wreken* 'мститися', *wrāc* 'помста', *wreche* 'помста' і *wrecan* 'гнати, штовхати', англ. *wreak* 'мстити', 'давати волю почуттям', *to wreak vengeance on* 'мститися' (цікаво, що у цьому словосполученні поєднуються два слова, перше з яких перекладається як 'мстити', а друге як 'помста' – А. Ф.; імовірно, саме у складі такого правового термінологічного сполучення = *переслідувати помсту* англ. *wreak* 'гнати,

переслідувати' набуло нового значення 'мститися'), д.-в.-н. *rāhha* 'помста', *rehhan*, *wrehhan* 'мстити, карати', нім. *rächen* 'мстити', *Blutrache* 'кровна помста', *Rache* 'помста, відплата, покара, помста, перен. розплата', *an j-m Rache üben* 'мстити комусь', 'здійснювати розплату над кимось', *auf Rache sinnen* 'роздумувати про помсту', 'задумувати помсту', 'шукати можливість помститися', *um Rache schreien* 'волати, молити про помсту', 'вимагати розплати', д.-фриз. *wrēke* 'помста' і *wreka* 'переслідувати, гонитися', д.-сакс. *wrāka* 'т. с.', англ.-сакс. *wracu*, *wraec* 'помста', гот. *wraka* 'помста' і переслідування', *wrikan* 'переслідувати', *wrekei* 'гонитва, переслідування, цькування', д.-ісл. *rāk* 'переслідування', *reka* 'гнати, переслідувати', що сягають герм. **wrek-/*wraek-/*wræk-* 'гнати, переслідувати' < і.-є. **urg-*/**uerg-* 'штовхати, бити', 'гнати, виганяти, підганяти, нестися', 'переслідувати (когось)' ~ лат. *urgeo* 'штовхати, напірати', 'утискувати, переслідувати'. Перелічена вище лексика наведена за: [185: с. 258; 363: с. 421; 366: с. 492; 368: (2, с. 1753); 369: с. 738; 378: с. 19, 262; 270: с. 471–472; 389: с. 1181; 391: с. 733–734]. Пор. приклад уживання д.-англ. *wreken* 'мститися' у фрагменті: "Thanne dame Prudence, whan that she saugh how that hir housbonde shoop hym for to *wreken* hym on his foes and to bigynne werre, [*she*] in ful humble wise, whan she saugh hir tyme, seyde...", тобто "Then lady Prudence, when she saw how her husband prepared himself to take revenge on his foes and to start a fight, [*she*] very humbly, when she saw an opportunity, said..." [273: (2, с. 289)]. Оригінал тексту і його переклад сучасною англійською мовою демонструють два різних типи позначення помсти: якщо *wreken* це – дієслово з «компактною», згорнутою семантикою 'переслідувати (своїх ворогів для відомщення)', з якої розвинулося інноваційне значення 'мститися', то *to take revenge* – порівняно давня правова формула, смисл якої 'взяти помсту' (див. про неї вище).

П. В. Леман, окрім зведення цих лексем до **wreg-/*werg-*, пропонує також іншу етимологію, а саме – пояснення їх як рефлексів і.-є. **urgh-*, пор. лит. *vežti* 'обмежувати (пересування)', 'перешкоджати, запобігати', можливо, лит. *vaḡti*

‘страждати’, ‘терпіти’, ‘потребувати’, д.-прус. *wargan* ‘страждання, біль, мука’, ‘небезпека, ризик’ [374: с. 410].

В. В. Левицький наводить відповідну (див. вище) герм. лексику під і.-є. основою **u(e)reg-/*urg-* ‘тиснути’, ‘гнобити, притискати’, ‘гнати’, похідною від **ueg-* ‘крутити’, ‘вити’, ‘скручувати’. Генетично спорідненими формами він вважає лат. *urgēre* ‘тиснути’, ‘тіснити, стискати’, ‘гнітити, пригноблювати’, ‘тіснити, стискати’, рос. *враг*, псл. **vorgъ* [300: (1, с. 610–611)]. Але ця обставина, на наш погляд, не становить перешкоди виведенню запропонованої для аналізованої лексики ЕМС з огляду на відновлювані для етимона **u(e)reg-/*urg-* значення ‘гнати’, ‘гнобити’, які, власне, стоять на початку ланцюжка семантичної еволюції.

IV. ‘Приносити жертву, жертвувати’ → ‘помста, відплата’ → ‘платити’. Такий розвиток значення може бути пояснений тим, що винного необхідно було, так би мовити, принести в жертву для «відновлення кровного балансу між родами», тобто заплатити кров’ю за кров. Представлена семантична трансформація засвідчена у германських мовах: нім. *Vergeltung* ‘відплата’, ‘помста’, ‘покара’, ‘розплата’, ‘віддяка’, ‘винагорода’, *blutige Vergeltung* ‘кровна помста’, *vergelten* ‘винагороджувати старання, відплачувати’, *die Rache ist mein, ich will vergelten* «мне же отмщение и аз воздам» і д.-в.-н. *geltan* ‘жертвувати’, ‘відплатити, компенсувати’, ‘мати значення, коштувати’ (< *gelten* ‘коштувати, цінитися’, ‘користуватися авторитетом, мати вагу’ ‘бути дійсним, мати силу’, ‘призначатися комусь’), д.-фриз. *ielda* ‘платити’ і ‘відплатити, помститися’, д.-англ. *gieldan* ‘платити’, англ. *yield* ‘приносити прибуток’, д.-ісл. *gjalda* ‘приносити жертву’, гот. *fra-gildan* ‘відплачувати, мститися’, *us-gildan* ‘відплатити, віддячити, компенсувати’, ‘винагородити’, д.-сакс. *brōðorgyld* ‘помста за братів’ < герм. **geldan-* ‘приносити жертву’ < **geld-* ‘платити, жертвувати’. В. В. Левицький зазначає, що значення ‘платити’ (дослідник реконструює і.-є. **ghel-dh-* ‘платити’) розвинулося на основі ‘приносити жертву → жертвувати’, яке, на його думку, може виникати або на основі ‘різати’ (тобто ймовірно, що **ghel-dh-* є дериватом

i.-с. **ghel-* ‘різати’), або ‘палити, горіти’ [363: с. 58; 255: с. 201; 369: с. 343, 952; 389: с. 436; 107: с. 94; 300: (1, с. 209–210)].

Проілюструємо зазначену семантичну деривацію прикладом із готського тексту (Aiwaggeljo þairh Lukan XIV (9–35) «Євангеліє від Луки»): “12 qarþur-þan jah þamma haitandin sik: þan waurkjais undaurnimat aiþrau nahtamat, ni haitans frijonds þeinans nih broþrums þeinans nih niþjans þeinans nih garaznans gabeigans, ibai aufto jah eis aftra haitaina þuk jah wairþif þus usguldand”, де нас цікавитиме саме вираз “wairþif þus usguldand”, який перекладається як «і тобі відплатиться» [68: с. 86, 357] = (умовно) «таке відомщення зазнаєш».

М. Р. Фасмер, Ю. Покорний та В. В. Левицький зіставляють перелічену германську лексику зі **слов’янськими** формами на зразок ст.-сл. **жлѣсти, жлѣдѣ** поряд із **жласти, жладѣ**, рос. заст. *желеду, желести* ‘платити’, ‘відплачувати, мститися’, ‘спокутувати провину’ [300: (1, с. 209–210); 333: (2, с. 42); 389: с. 436; аналогічне зіставлення див. уже у І. І. Срезневського: 324: с. 881: **жлѣсти**], семантика яких, імовірно, розвивалася аналогічно до семантики споріднених герм. слів. І хоча найдавніша семема ‘жертвувати’ в них відсутня, це не означає, що її чи близьких до неї значень не було у дописемний період. Документально підтверджене ‘спокутувати провину’, власне, можна розглядати як звуження *‘спокутувати провину самопожертвою’.

V. (?) ‘Вказувати (на), показувати (помсту)’ → ‘мститися, відплачувати’. Безперечно, що **англійська** мова запозичила значну кількість лексем із латинської. Одним із таких запозичень є лат. *vindicāre* ‘карати’, ‘мститися’, що відбилося в англ. *vengeance* ‘помста’, ‘відплата’, ‘відомщення’, *vendetta* ‘кровна помста’, ‘вендетта’, *to pursue, conduct, lead a vendetta* ‘здійснювати кровну помсту’, *venge* ‘мститися’, ‘відплачувати’, *avenge* ‘відплачувати’, ‘відомщати’, *revenge* ‘помста’, ‘відплата’, ‘мститися’, ‘відомщати’, *to take revenge* ‘мститися’, ‘відплачувати’, також *revengeful, vengeful* ‘мстивий’, пор. ще англ. *vindicate* ‘відстоювати’, ‘захищати’, ‘доводити’, *vindictive* ‘мстивий’, ‘караючий’ [368: (2: с. 16, 970); 370: с. 8–9; 387: с. 799–803; 398: с. 706; 399: с. 1586]. Однак хоч це

слово було запозичене із уже сформованим комплексом правових значень, ми не можемо обійти його увагою в комплексі вирішуваних питань, оскільки система його значень становить органічну частину семантичного спектру, що охоплює поняття помсти як об'єкта нашої уваги. Почнемо з того, що поняття помсти тут формується на основі поняття іншого правового інституту – давнього інституту суду, про що див. нижче. Спочатку наведемо перелік основних значень лат. лексеми та її похідних.

Отже: лат. *vindico*, *vindicāre* ‘вимагати по суду’, ‘привласнювати’, ‘відпустити на волю’, ‘охороняти, захищати’ і ‘карати’, ‘мститися’, *vindicāre mortem alicujus* ‘помститися за чийсь смерть’, *vindicāre se ab aliquo* ‘мститися комусь’, ‘встановлювати’, *vindicta* ‘захист’, ‘кара’, ‘помста’, *cupidine vindictae inardescere* ‘горіти жагою помсти’, *tacitas vindictae praestruo iras* ‘затаїти в душі злість та помсту’, *vindicatio* ‘захист’, ‘помста’, ‘покарання’, *vindex* ‘хто захищає, охороняє’, ‘хто карає’, ‘мстивий’, ‘захисник’, ‘месник’, *vindices rerum capitalium* ‘виконувач смертних вироків’ [291: с. 514, 803, 1081; 384: с. 2066].

А. Вальде наводить думку О. Шрадера, який на підставі потрійного значення (‘притягати когось до судової відповідальності’, ‘виступати на захист когось у суді’, ‘мститися’) зближував зазначену лексему з д.-ірл. *fine* ‘великий рід, велика сім'я’, *fin-gal* ‘убивця члена роду’, гал. *Venicarus* ‘дорогий для сім'ї’, д.-в.-н. *wini* ‘що належить до сім'ї, друг сім'ї’. А. Вальде пропонує прийнятніше, на його думку, пояснення розвитку семантики, зближуючи ст.-сл. **ВИНА** ‘causa’, ‘обов'язок’, ‘провина’, ‘борг’, лит. *vainóti* ‘ганьбити, паплюжити, неславити, ображати’, д.-ірл. *fine* ‘гріх, огріх, проступок’ і под. Він не погоджується із тим, що *vindex* утворилося за допомогою кореня *цї- + *index* ‘доказувач, виказувач’, ‘доказ’, ‘відображення’, ‘покажчик, перелік, список’, ‘вказівний палець’ (*vim dictam*) (хоча В. Порциг зазначає, що «у лат. *index* ‘вказівний палець’ та *indicāre* ‘вказувати’ зберігається старе значення). Див.: [397: (2, с. 793–794); 353: с. 1302–1303; 163: с. 170; і.-є. *цї- ‘нарізно, урізнобіч, поодинці’ [389: (3, с. 1175)]. Пор. ще [300: (1, с. 606)], де лат. *vindex* ‘захисник’, ‘месник’ зводиться до і.-є. *цїє- ‘переслідувати’.

Ми приєднуємося до думки Е. Бенвеніста, який, дослідивши рефлексі і.-є. кореня *deik- ‘показувати, вказувати, виказувати, виявляти’ у своєму «Словнику індоєвропейських соціальних термінів», зробив висновок, що цей етимон можна визначити як «**вказування** через беззаперечне слово на те, що **повинно мати місце**» [13: с. 304]. Аналогічно див.: [389: с. 188], де лат. *vindex, vindicāre* зведене до і.-є. *deik- (*vindicāre = vim dicere*) без спеціального коментаря семантики. О. Г. Мікіна додатково наводить думку Л. Г. Герценберга, який вважає, що «*deik- належав до складної юридичної системи віддаленої протоіндоєвропейської доби і означав угоду для запобігання «порушень», **імперативний правовий наказ**» [126: с. 34–35]. Отже, вважаємо, що і.-є. корінь *deik- дав розгалужену систему давніх юридичних термінів, пор., напр.: *ius dicere* ‘вершити суд’ (тобто, ‘тільки суддя має право проголошувати справедливість’, *causam dicere* ‘вести справу в суді’, *sententiam dicere* ‘промовляти, голосувати в сенаті’, ‘оголошувати вирок’, *multam dicere* ‘накладати штраф’. Пор. також інші і.-є. лексеми, в семантичній структурі яких виявлений «складний ритуально-правовий потенціал, закладений в праісторичну добу», а саме: гот. *gateihan* ‘провіщати’, ‘викривати’, д.-англ. *tīon* ‘вказувати, провіщати’, *tēon* ‘звинувачувати’, д.-фриз. *tiā* ‘показувати, звинувачувати’, *tīgia* ‘звинувачувати’, д.-в.-н. *zīhan* ‘звинувачувати’ [126: с. 34–35; 163: с. 170; 174: (1, с. 87)]. Із цього приводу Т. В. Гамкрелідзе та В’яч. Вс. Іванов зазначають: «Загальноіндоєвропейська правова термінологія змикається з обрядовою термінологією, що вказує на невиокремленість правового інституту з ритуально-обрядових уявлень, якими й визначалися правові норми давніх індоєвропейців» [41: (2, с. 805)].

Таким чином, можна думати, що до подібних ритуально-обрядових уявлень належать уявлення давніх індоєвропейців щодо кровної помсти як певного правового інституту. Семантика утворень цього етимологічного гнізда чітко показує *давнє* поєднання ритуальних звичаїв із архаїчним правом. Запропонована вище модель семантичного зрушення фактично відбиває таку логіку розуміння помсти: (кровну) образу, що було завдано роду, необхідно було змити кров’ю (тут

знову згадуємо принцип реципрокності). Імовірно, з цього приводу родове «віче» вирішувало (= **вказувало**), хто з родичів убитого буде мститися за пролиту кров, яким чином, де та у який строк це буде виконано. Фактично йдеться про помсту як результат суспільного рішення, наказу громади, рішення роду, клану, адже дія кровної помсти заснована на родовій організації, пор. приклад із таблиці Телепінуса: *iš-ḥa-na-aš-ša ut-tar ki-iš-ša-an ku-iš e-eš-har i-e-iz-zi nu ku-it e-eš-ḥa-na-aš-pát iš-ḥa-a-aš te-iz-zi ták-ku te-iz-zi a-ku-wa-ra-aš na-aš a-ku ták-ku te-iz-zi-ma šar-ni-ik-du-wa nu šar-ni-ik-du LUGAL-i-ma-pa li-e ku-it-ki* (4.19–21), що в перекладі означає «Справа крові така: якщо хтось проливає кров, то **вирішує хазяїн крові**. Якщо вирішить: «Хай він помре», – то помре. Якщо вирішить: «Хай відшкодує», – то відшкодує. Але царю нічого (інакше: Але до царя ніякого звернення бути не повинно).» [143: с. 133].

Помста як результат суспільного рішення (= правового наказу громади) того, що повинно мати місце, вписується в рамки давньої техніки багатьох індоєвропейських правових традицій, де є чітке (навіть певною мірою термінологічне) розмежування вбивства «виправданого» (що не суперечить морально-правовим нормам і реалізує, напр., кровну помсту) і «невиправданого», «незаконного», пор., напр. д.-ісл. *víg* і *morðr*. За словами В. Е. Орела, «виправдане» вбивство завжди є **свідомим виконанням певного етичного імперативу**» [143: с. 132].

3.4.2. Значення, сформовані в рамках правової практики

I. ‘Знати’ → ‘прагнути (помсти), ставити/мати на меті (помсту)’ → ‘карати’, ‘мститися’. Лексика **германських** мов засвідчує семантичну трансформацію ‘знати’ → ‘мститися’, яка співвідноситься з уявленнями та звичаями давніх індоєвропейців щодо інституту кровної помсти (так, весь рід убитого *повинен знати*, хто вчинив злочин; відповідно, меснику необхідно дізнатися, де знаходиться вбивця, відстежити його та відплатити за скоєне).

Отже: гот. *fra-weit* ‘помста’, ‘відомщення’, гот. *fra-weitan* ‘мститися’ (інші герм. лексеми відображають детермінологізацію ‘мститися’ → ‘безчестити’, ‘ганьбити’, пор.: гот. *id-weit* ‘докір’, ‘ганьба, безчестя, приниження, образа’, десубстантивне гот. дієслово *id-weitjan* ‘зневажати’, д.-в.-н. *far-wīzan* ‘докоряти’, ‘карати’) поряд зі спорідненими д.-ісл. *vita* ‘знати’, ‘бачити’, ‘намагатися’ (англійський переклад одного зі значень цієї лексеми свідчить і про використання її в судовій термінології, пор. ‘проводити розслідування, з’ясовувати обставини справи’, ‘представляти справу на розгляд суду’, ‘випробовувати щось на собі, піддаватися чомусь’), д.-в.-н. *wizzan* (нім. *wissen*) ‘знати’, норв. *vite* ‘т. с.’. Це генетичне гніздо сформоване п.-герм. **id̥(a)-wīt-a-* < **wītan* ‘знати’ ~ і.-с. **ǰeid-*, **ǰoid-* ‘знати’ [366: с. 712; 374: с. 127, 203; 389: с. 1125; 88: с. 230; 406–407; 300: с. 600; 170: с. 77; 185: с. 275].

Уважаємо за потрібне звернути увагу на таку особливість: у перелічених лексемах правова семантика репрезентована лише готськими формами, решта слів зберігає етимологічне значення. Це, на нашу думку, пояснюється двояко:

1) давніми діалектними явищами у галузі семантики групи спільнокореневих слів у германських мовах, і тоді готські лексеми являють сепаратні семантичні релікти, успадковані з прагерманського періоду. Тобто перед нами свідчення того, що правове значення розвинулося ще у п.-герм. діалектах, що стали основою гот. мови, але для констатації цього поки що немає реальних підстав, оскільки відповідна термінологічна семантика у гот. словах могла виникнути вже в історичний період, тому остаточний висновок може бути зроблений лише після аналізу свідчень пам’яток;

2) як локальна інновація лексику готської мови, що, загалом, варто припускати з огляду на те, що германська правова термінологія здебільшого формувалася не у прагерманську добу, а в добу існування самостійних германських мов і при чому незалежно в кожній з них. Правові терміни дійсно сягають відповідних і.-с. коренів, але власне правового значення вони дістають у період, коли прагерманська мова вже не існувала [див., напр.: 122: с. 5; 268].

Наведений германський матеріал, хоч і вичерпно зібраний, етимологічно задовільно витлумачений, досі не розглядався у запропонованому ракурсі, тож ця особливість його семантики не була відзначена у фахових етимологічних дослідженнях.

Сюди ж лат. *vidēre* ‘бачити, дивитися’ і ‘мати на увазі’, ‘прагнути, ставити за мету’ [397: (2, с. 784); 291: с. 1077–1078], семантика якого, можливо, дає приблизне уявлення про імовірну проміжну ланку в еволюції ‘знати’ → ‘мститися’ у готських формах. Тобто, як нам видається, існують підстави для гіпотези, за якою гот. *fra-weit* ‘помста’, ‘відомщення’, гот. *fra-weitan* ‘мститися’ розвинули своє значення у ланцюжку значеннєвих перетворень, який можна відтворити як ‘знати’ → ‘прагнути (помсти), ставити/мати на меті (помсту)’ → ‘карати’, ‘мститися’.

Слов’янські похідні з цим самим коренем, які входять до судової фразеології, демонструють дещо інший розвиток значення: ‘знати’ → ‘вершити правосуддя’ (→ ‘судитися’), пор.: ст.-сл. **вѣдати сѣдѣ** ‘судити, вирішувати справи’, **вѣдатисѣ** ‘вирішувати справи, судитися’, де **вѣдати** ‘знати’ [316: с. 131; 324: (1, с. 478–479)].

По-іншому трактує походження заявлених у цьому семантичному переході лексем В. В. Левицький, який зазначає, що ці слова походять від герм. **wīta-* ‘карати’ (< і.-є. **уејѧ-* ‘переслідувати’; проте у його словнику врахована й альтернативна версія походження від і.-є. **уејд-* ‘бачити’; див. у нього про семантичний розвиток ‘побачити’ → ‘покарати’) [300: (1, с. 606)].

II. ‘Стримувати, заважати, примушувати’ → ‘мститися’, ‘(кровна) помста’. Відома сьогодні лексика **германських** мов демонструє зазначену семантичну трансформацію такими прикладами: (як носій імовірної давньої, первісної семантики) д.-ісл. *hafna* ‘відмовитися від чогось (будучи стиснутим, обмеженим, зв’язаним, пригніченим через перепони)’ і (семантично вторинні) д.-ісл. (д.-сканд.) *hefna* ‘мститися’ **поряд із** *hafna* ‘давати (доручення, завдання), здаватися, визнавати себе переможеним’, ‘відпускати (гріхи)’, *leita hefnda* ‘кровна помста’,

норв. *hevn* ‘помста’, *blodig hevn* ‘кровна помста’, *øve hevn* ‘мститися комусь’, *hevnakt* ‘помста, акт відомщення’, *hevnbegjær* ‘жага помсти’, *hevne* ‘мститися’, *hevnen fornærmelse* ‘помститися за образу’, *hevner* ‘месник’, *hevnfylt* ‘сповнений почуття помсти’, *hevnngjerrig* ‘той, хто жадає помсти, мстивий’, швед. *hämna* ‘помста’ [396: с. 201, 215; 366: с. 246; 356: с. 402; 364: с. 257; 280: (1, с. 351); 389: с. 555].

Пор. ще приклад із «Саги про Ньяля»: “Skarphedinn mælti: Því launar þú mér, sem þú ert maðr til, er ek hefnda föður þíns, ok virðir þat meira, er þér er óskyldara” – «Скарпхедін, разом із іншим сином Гуннара, здійснив у свій час криваву помсту убивцям Гуннара» [185: с. 202: виноска].

Наведені північногерманські форми у спеціальному дослідженні Й. Фріса подані під архетипом п.-герм. **hafniþō*, проте їхні подальші індоєвропейські зв'язки він не встановлює [396: с. 201, 215]. На нашу думку, наведений Й. Фрісом п.-герм. архетип **hafniþō* можна вважати частиною етимологічного гнізда, яке подано В. В. Левицьким під архетипом **hæf-* ‘схоплювати’, **haftja-* ‘то, чим хапають’ < **haþ¹-/haf-/hōf-* ‘мати, піднімати’ [300: (1, с. 232–233)]. Але В. В. Левицький аналізує цю лексику в межах словотвірно-етимологічного гнізда з п.-герм. коренем *ham¹-* ‘стримувати’, ‘примушувати’ (і далі – до і.-є. **kem-/*kom-* ‘стискати, тиснути’, ‘примушувати’, ‘перешкоджати, заважати, ставити перепони’ або ж до розширеного і.-є. **sekə-/*skem-* ‘різати’), зараховуючи до його утворень також д.-сканд. *hemja (hamda)* ‘загнуздувати, приборкувати, стримувати’, швед. діал. *hamna* ‘слабнути, зменшуватися, замовкати, переставати’, ‘стримувати, затримувати, заважати’, англ. *hem* ‘облямовувати’, ‘обмежувати (щось певним кордоном), оточувати’, нім. *hemmen* ‘стримувати, затримувати, перегороджувати, заважати, перешкоджати, гальмувати’, д.-фриз. *hetma* ‘заважати, ставити перепони’ [300: (1, с. 243); див. ще 389: с. 555].

Спираючись на думку етимологів-германістів про генетичну тотожність двох серій герм. форм, ми спробуємо обґрунтувати правомірність формулювання моделі семантичного розвитку ‘стримувати, заважати, примушувати’ → ‘мститися’, ‘(кривава) помста’: називання традиції помсти (ймовірно, кровної) в

цьому випадку могло ґрунтуватися на відомій історичному правознавству практиці стримання родової ворожнечі, запобігання знищенню цілих кланів шляхом здійснення кровної помсти, що відновить родовий (кровний) баланс (див., напр.: [143: (1, с. 134–135)]). І саме семантика цієї практики в скомпактифікованому вигляді відбита у відповідних дієсловах на позначення помсти.

Оскільки правова (вторинна) семантика відзначена лише у частині північногерманських похідних від зазначеного етимона, тоді як інші споріднені форми зберігають семантику, близьку до первісної (наскільки вона загалом може бути відновлена), вважаємо, існують підстави для висновку про діалектну семантичну інновацію ‘мститися’, ‘(кровна) помста’, що розвинулась у давніх германських мовах скандинавської гілки.

III. ‘Бути у стані ворожнечі’ → ‘мститися’ і ‘(смертельна) ворожнеча’ → ‘помста’. Якщо у давньому суспільстві розпочиналася родова ворожнеча, то члени, як мінімум, двох родів підпадали під приціли месників з обох сторін. Здійснення акту помсти вимагало завдання шкоди одній людині, сім’ї чи всьому роду. Семантична модель, яка відбиває цю ситуацію, також реєструється у деяких германських мовах, і ця обставина також може свідчити про інновацію періоду існування самостійних германських мов. Пор., зокрема, тут рефлекс п.-герм. **faih¹-/*faig-* ‘ворожий’, ‘підступний’ < і.-є. **peiĝ-/*peik-* ‘налаштований вороже, недоброзичливо, неприязно’ (праформи подані за: [300: (1, с. 162)]: з і.-є. **peġ-/ *pī-* ‘завдавати шкоди’): д.-англ. *fāhð* ‘ворожнеча, ворожість, неприязнь’ ‘ворожий акт’, ‘жорстокість, насилля’ і ‘помста, відомщення, вендетта’, *fāhþe* ‘смертельна ворожнеча’ і *fāhþ-bōt* ‘feud amends’, тобто компенсація за те, що хтось був втягнений у кровну ворожнечу або сварку¹⁴, пор. «*Fāhþe ic wille on weras stælan*» ‘я помщуся цим людям’ (суч. «*I will place vengeance on men*»), *fāh* ‘ворожий, неприязний’, англ. *feud* ‘довготривала, часто спадкова, ворожнеча’,

¹⁴ На нашу думку, існують підстави вважати, що еквівалентом цього поняття у слов’янському праві є *vīpa*, а у германському – *Wergeld*.

blood feud ‘родова ворожнеча, кровна помста’ (с.-англ. *fede, feide*), д.-фриз. *feithe, faithe, feythe, faythe* ‘помста, ворожнеча’ (< д.-фр. *fede*). Пор. ще споріднені форми з первісним значенням: англ. *foe* ‘ворог’, д.-в.-н. *fēhida* ‘суперечка, розбрат, розбіжність, сварка’, нім. *Fehde* ‘суперечка, ворожнеча, міжусобиця’ [300: (1, с. 162); 363: с. 109; 368: (1, с. 587); 344: с. 264–265; 389: с. 795].

Цікаво, що у д.-сканд. відсутні рефлекси п.-герм. *faihiþa* ‘довготривала, часто спадкова ворожнеча’, а в лексиконі давніх ісландців не було питомого терміна для поняття “feud”. Відзначимо, що зарубіжні дослідники уникають називати кровну помсту ‘feud’, замість цього вони визначають цей соціально-правовий інститут як ‘vengeance’ – концепт, який був визнаний у питомому герман. вокабулярії (*hefnd*: див. вище модель, у якій віддзеркалений семантичний розвиток цієї лексеми) [269: с. 181–182].

IV. ‘Дихати’ → ‘забрати душу (останній подих)’ → ‘карати, мститися’. Ця модель репрезентує цікаву семантичну інновацію, зокрема, семема ‘мститися’, гадаємо, може тлумачитися як метафора: месник забирає душу, останній подих жертви. ЕМС представлена у **германських** мовах: нім. *ahnden* (заст.) ‘карати, мститися, відплачувати’, д.-в.-н. *antōn* ‘засуджувати, карати’ **поряд із** д.-ісл. *anda* ‘дихати’, *andask* ‘померти’ (← ‘видихнути себе, душу’) < герм. **an-/and-* ‘дихати’, ‘дух’. Фактаж наведено за: [300: (1, с. 70)]. Про релігійну семантику герм. **an-/and-* див. ще: [209].

V. ‘Жага, жадання (відплати)’ → ‘помста’. ЕМС засвідчена в латині й «перейшла» в **англійську** мову ранньоновоанглійського періоду, де вживалося лат. запозичення *ultion* ‘помста’. Хоч такий розвиток семантики не властивий зібраній сьогодні лексиці германських мов, і в цьому випадку вона лише зберігає відлуння семантичних процесів латинського вокабулярія, який інфільтрувався в англійський, вважаємо, що не буде зайвим згадати цю модель принагідно до інших.

Отже, пор. лат. *ultio* ‘помста’, ‘покарання’, ‘покара’, *ultionis cupiditas* ‘жага помсти’, ‘мстивість’, *ultionem petere ab aliquā re* ‘мститися’, ‘відплачувати чимось’, *praecīsa ultione* ‘через те, що помста виявилася неможливою’, *ultor*

‘месник’, *ultōrius* ‘мстивий, який карає’, *ulcīscor, ultus sum, ulcīscī* ‘мститися’, ‘карати’ при збереженні більш давньої семантики у споріднених лексемах інших і.-є. мов на зразок д.-рус. **ЛАКАТИ, ЛАЧҮ, ЛАКНҮТИ** ‘жадати’, **ЛАКНҮТЬ** ‘жадати’, лит. *álkti* ‘голодувати’ (< і.-є. **el-*, **elə-*, з *k*-розширенням **elk-*, **elək-* ‘голодний’, ‘поганий’) [397: (2, с. 810–811); 291: с. 795 (II ULT–UMB), 791; 333: (2, с. 452); 357: (1, с. 8); 389: с. 307]. Значення латинських лексем свого часу могли сформуватися в межах усталених словосполучень, близьких за змістом до укр. *жадати помсти*, рос. *жаждать мщения*, тобто із часом **дієслово** (і похідні від нього) просто акумулювало в собі семантику цілого словосполучення, розвинувши семантику ‘мститися’.

Лат. *ultio, ulcīscī, ultus* було запозичене в англійську мову, пор. *ultion* ‘помста’ і приклади вживання цього слова: Річард Томлінсон у власному перекладі (1657 р.) «Медичного довідника» (“Medicinal Dispensatory (Dispensatorium medicum)”) Жана де Рено зауважує, що “a medicament ... should leave in the mouth the ultion of the fault therein committed” ‘ліки ... мають залишати у роті відчуття помсти за вчинену провину’, а сер Томас Браун у його “Christian Morals” “Християнські настанови” (1682 р.) нагадує, що “to do good for evil is a soft and melting ultion, a method taught from Heaven to keep all smooth on earth” ‘вчинення чогось хорошого у відповідь на заподіяне зло як м’яка помста, що тане, це метод, якого вчить нас Всевишній, щоб все на землі перебувало у гармонії’ [391: с. 693].

VI. ‘Бути у стані готовності, у змозі (здійснювати помсту, карати)’ → ‘помста’. Заявлена семантична трансформація засвідчена в **іранських мовах**, пор.: курд. *sazā* ‘компенсація’, ‘помста’, ‘покара’ (запозичене з перс.), перс. *sazā* ‘кара, покарання’, ‘віддяка’, ‘помста’ поряд із перс. *sāxten* ‘робити, виконувати, здійснювати’, *sačēt* ‘личити, належати’, ‘заслуговувати’, авест. *sak-*, *sača-*, *saxta-*, авест. √*sač-* (у сполученні з *aiwi*) ‘приносити, підносити (у дар, подарунок; жертву)’, ‘вітати когось із чимось’, ‘наводити (докази)’, ‘виконувати’ < іран. **sač-*¹ ‘бути відповідним’, ‘бути придатним’, ‘бути здатним, компетентним, знаючим’, ‘готувати, приводити у стан готовності’, ‘командувати чимось’ (< і.-є. **kak-*/*kek-*

‘бути у змозі, могли’, ‘допомагати’) [337: (2, с. 244); 349: с. 324; 258: с. 152–153; 389: (2, с. 522)]. Як бачимо, інноваційне ‘помста’ розвинулося лише у перській мові, тоді як інші зберігають давню семантику, близьку до етимологічної.

Помста мислилася як акт виконання певного діяння; відповідно, сім’я вбитого, весь рід, який мав помститися за скоєне ворожому роду, мав **бути у стані готовності чи бути у змозі помститися** за члена свого роду, тобто першочерговим завданням був саме акт **здійснення кровної помсти** як відплати за вчинене.

VII. ‘Здійснити, виконати’ → ‘помста’ (= ‘взяте’ чи ‘здійснене’). У давній правосвідомості **слов’ян** та **іранців** трапляються не тільки випадки розуміння помсти як мети чи обов’язку, ритуалу символічного обміну крові за кров. Мова їхнього права засвідчує практику помсти як особливої дії, специфічного акту, що *створює* певний правовий стан. Ідеться про правові міротексти, утворені сполученням дієслова із «креативною» семантикою ‘творити, створювати’, ‘здійснювати, робити’ і назви помсти, тобто **‘здійснити, виконати’ → ‘взяти помсту’, ‘здійснити помсту’**. Пор.: 1) д.-рус. «створить мсть ихъ», XI ст. = «помститися їм», «**Мы бо мсть свою творимъ**», «**А Богъ не имать ли сътворити мсти избъраныхъ своихъ**» [324: (2, с. 235)], тобто псл. **(sъ)tvoriti mstь*; 2) хор. *mskn’h y’ kunk’h* ‘(я) помстився йому’, букв. ‘(я) взяв (чи ‘здійснив’) помсту-йому’, де дієслово – форма до **’sk-* ‘виконувати, здійснювати’ (?) (< п.-іран. **us-kar-* – префіксальна форма до **kar-* ‘робити’, ‘творити’, ‘виробляти’) й контекстуально в значенні ‘взяти’ (?), а *kunk* ‘помста’, ‘ненависть’ [312: (4, с. 176, 252)].

3.4.3. Спільність і розбіжності у семантичній спеціалізації правової лексики

Аналіз зібраного матеріалу дає підстави стверджувати, що:

1) германська термінологія цієї ЛСГ утворена від праіндоєвропейських основ, проте власне як правова лексика вона «викристалізувалася» переважно в період існування окремих германських мов (‘знати’ → ‘прагнути (помсти),

ставити/мати на меті (помсту) → ‘карати’, ‘мститися’; ‘стримувати, заважати, примушувати’ → ‘мститися’, ‘(кровна) помста’; ‘гнати, переслідувати’ → ‘мститися’, ‘переслідування’ → ‘помста’; ‘бути у стані ворожнечі’ → ‘мститися’, ‘(смертельна) ворожнеча’ → ‘помста’; ‘дихати’ → ‘забрати душу (останній подих)’ → ‘карати, мститися’);

2) слов’янський термін **mьstь* ілюструє реліктову ЕМС ‘обмін’, ‘змінювати’ → ‘помста’, ‘мститися’, засвідчену в системі споріднених форм інших індоєвропейських мов, однак германські та іранські лексеми (як етимологічно ідентичні, так і розбіжні) з подібним семантичним зрушенням відсутні;

3) ЕМС ‘рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’ представлена лише слов’янськими та іранськими рефlekсами і.-є. **k^hei-*, **k^hoipā-*, тоді як у германських мовах ця модель репрезентована іншою, запозиченою лексикою;

4) досліджуючи названу ЛСГ, необхідно виокремлювати лексику зі значенням ‘помста’, яка є проявом звичайних (і навіть побутових) соціальних міжособистісних стосунків, і лексику зі значенням ‘кровна помста’, яка об’єднує лексеми на позначення певного карного діяння (як вияв архаїчного ритуально-правового акту) у відповідь на завдану шкоду з боку постраждалих.

1. ЕМС, спільні для лексики трьох мовних груп: ‘рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’.

2. ЕМС, спільні для лексики двох мовних груп:

(германо-слов’янські семасіологічні збіги) ‘приносити жертву, жертвувати’ → ‘помста, відплата’ → ‘платити’;

(слов’яно-іранські семасіологічні збіги) ‘здійснити, виконати’ → ‘помста’ (= ‘взяте’ чи ‘здійснене’).

3. ЕМС, засвідчені лише в термінології однієї групи порівнюваних мов:

(германські) 1) ‘гнати, переслідувати’ → ‘мститися’ і ‘переслідування’ → ‘помста’; 2) ‘вказувати (на), показувати (помсту)’ → ‘мститися, відплачувати’;

3) ‘знати’ → ‘прагнути (помсти), ставити/мати на меті (помсту)’ → ‘карати’, ‘мститися’; 4) ‘стримувати, заважати, примушувати’ → ‘мститися’, ‘(кровна) помста’; 5) ‘бути у стані ворожнечі’ → ‘мститися’ і ‘ворожнеча’ → ‘помста’; 6) ‘дихати’ → ‘забрати душу (останній подих)’ → ‘карати, мститися’; 7) ‘жага, жадання (відплати)’ → ‘помста’;

(слов’янські) ‘обмін’, ‘змінювати’ → ‘помста’, ‘мститися’;

(іранські) ‘бути у стані готовності, у змозі (здійснювати помсту, карати)’ → ‘помста’.

Можна стверджувати, що ті чи ті зсуви у семантиці проаналізованої групи слів не належать до універсальних і типових, оскільки вони представлені матеріалом лише деяких і.-є. мов (за винятком окремих випадків; див. наст. пункт). Про загальну семантичну типологію можна буде говорити лише після перевірки наявності відповідних значенневих змін у словнику мов інших сімей.

3.4.4. Семантичні універсалії у правовій термінології

У відомому нам матеріалі виділяється лексика, чії семантичні характеристики спонукають до висновку про універсальність двох семантичних зрушень.

I. ‘Обмін’, ‘змінювати’ → ‘помста’, ‘мститися’. Аналогічного розвитку зазнала семантика грецьких рефлексів і.-є. **meit(h)-* ‘змінювати’, пор.: *μοῖτος* ‘помста, відплата’ і ‘винагорода’, ‘подяка’ поряд із лат. (італ.?) **moitos* ‘обмін’, пор. також споріднені з гр. *μοῖτος* форми *ἄμοτος* і *ἄμοιβή* ‘зміна’, ‘обмін’, ‘заміна’, ‘винагорода’, ‘відплата’, ‘відповідь’ [358: (1, с. 94; 2, с. 249); 287: с. 69].

II. ‘Рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодовувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’. Вище була розглянута сформована у надрах гнізда і.-є. **k^hei-* іранська і слов’янська лексика, яка засвідчує це семантичне зрушення. Однак і в решті мов генетично тотожні форми демонструють ту саму парадигму значень зі співвідношенням ‘мститися’, ‘карати’, ‘(кровна) помста’/‘(від)плата’, ‘штраф’ ~ ‘каятися’, ‘спокутувати’, ‘спокута’:

д.-інд. *sáyatē* ‘відплачує’, ‘мститься’, ‘карає’, *citi-* ‘відплата, покара’, *cetár-* ‘месник’, *ára-citi-* ‘відплата’ [312: (4, с. 175–177); 337: (1, с. 557)];

лат. *roena* ‘грошовий штраф, викуп грошима’, ‘помста, відомщення’, ‘покарання, кара’, ‘мука, страждання’, *roenas habere ab aliquo* ‘відомстити комусь’, *roenas capere de aliquo* ‘мститися комусь’, *roenālis* ‘що слугує покаранням’, ‘хто карає’, ‘що підлягає покаранню’, *roenārius* ‘хто карає’ [353: с. 917; 397: (2, с. 329–330); 291: с. 779];

гр. τίσις ‘плата’, ‘кара’, ‘помста’, ‘спокутування’, (гомер.) τίνω ‘каюся’, ‘плачу’, ‘відшкодовую’, ‘караю’, ‘мщуся’, ποινή ‘відплата, покара’, ‘помста’, ‘покарання’, ‘кровна помста’, ‘плата за чие-небудь убивство’, ἀπότισις ‘плата’, ‘помста’ [358: (2, с. 902–903)]; 41: с. 809].

Матеріал **неіндоєвропейських** мов демонструє близьке співвідношення значень в системі етимологічно тотожних (у цих мовах) слів, засвідчуючи типологічну спорідненість осмислення й мовного вираження помсти як реалії давнього права. Отже, модель ‘рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодовувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’ підтверджується лексикою сім’ї тюркських мов, пор.: тюрк. *каргу* (*қарағ°*, *қаруғ°*): тат. ‘відплата’ і ‘покара, помста’, кум., чаг. ‘розплата, відплата, заміна’, кум. ‘помста’, ‘відомщення, відплата’, башк. ‘помста’ (віддієслівні імена, похідні на монгольському мовному ґрунті від дієсл. *qari-* ‘повертатися’ > *qari-gu* ‘повернення’ ↔ ‘відповідь, вішкодування, відплата’). Постульована ЕМС засвідчує розвиток значення ‘помста’ = ‘повернення у відповідь, натомість’ у ланцюжку семантичних змін як «відплата у відповідь» за скоєне злодіяння, пор. монг. з іншим семантичним маркуванням *бэлгийн хариу* ‘подарунок у відповідь’ [320: (5, с. 289–290)].

3.5. Генеза значень ‘суд’, ‘суддя’

У процесі реконструкції різноманітних соціальних інститутів дофеодалного і ранньофеодалного суспільства індоєвропейських народів ми часто маємо справу з реліктами особливого типу правового мислення, яке в той чи

інший спосіб зумовлює специфіку функціонування і зміст сучасної судової термінології. Відновлення історії лексем, які належать до найдавнішого її шару, дає можливість простежити логіку формування самих понять «суд» (як процес і організація) і «суддя» у культурах різних народів.

Достеменно встановлено, що в додержавному суспільстві конфлікти і суперечки вирішувалися старійшинами або вождями племен, особливими зібраннями родів або племен (напр., *віче*). Існували звичаї і позасудового порядку вирішення конфліктів (напр., кровна помста, принцип таліона¹⁵). Однак по мірі розвитку рабовласницьких держав архаїчні типи родових відносин відходили у минуле, і замість них утворювалися судова система і суд як самостійний суспільний орган [308; див. ще: 20; 21; 22]. Із часом судова система еволюціонувала в сучасний образ судових відносин¹⁶. Оскільки мова є «органічним витвором природи людського духу, еманациєю народної думки» [27: с. VII], і в ній фіксуються світобачення, звичаї, вірування, норми і правила того чи того народу (див., напр.: [114]), предмет нашого дослідження – семантична історія термінів для позначення понять «суд», «суддя», що почасти показує, як уявлення про правосуддя кодувалися в архаїчній мовній свідомості, і наскільки вони збережені в сучасних мовах. Із виникненням писемності норми правосуддя почали кодифікуватися у правових документах, які допомагають розкрити еволюційний шлях розвитку конкретного правового поняття і, що є важливішим для нас, його мовне значення.

3.5.1. Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій

¹⁵ Див., напр., Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням «(Кровна) помста» у германських, слов'янських та іранських мовах (історико-семасіологічний етюд). II [216: с. 225–230: з оглядом літератури].

¹⁶ Історії становлення судової системи присвячена солідна література (особливо відзначимо дослідження М. М. Карамзіна [91], В. О. Ключевського [96: с. 84–121] та С. М. Соловйова [181]; питання зародження судової системи в додержавних та протодержавних об'єднаннях розглядаються у студіях М. Ф. Владимирського-Буданова [36], Б. Д. Грекова [48; 309], Г. Д. Гурвича [51], М. Н. Покровського [162: с. 15–56, 75–98 та ін.] та ін.; див. також праці таких сучасних дослідників, як І. В. Зозуля [76], С. В. Каширський [92], Л. А. Судолова [187] та ін.), реферування якої навіть у найзагальніших рисах не належить до завдань нашого дослідження, тому ми не будемо зупинятися на цьому спеціально.

Ця категорія значень представлена однією ЕМС, зокрема, ‘ставити’, ‘встановлювати’ → ‘положення’, ‘правило’, ‘закон’ → ‘суд’. Лексика, яка засвідчує цю модель, сягає і.-є. основи **dhē-*.

Германські мови оперують двома давніми термінами на позначення суду. Перший (**dōmaz*), судячи з географії його рефлексів і форми, яка демонструє морфологічну неподільність (тобто відсутність слідів членування на морфеми), мабуть, уже для давньої (прагерманської) доби, швидше за все, належить до прагерманського термінологічного спадку в лексиці германських мов. Ця лексема, на нашу думку, відбиває ЕМС, яка розглядається в наступному параграфі. Стосовно другого терміна з п.-герм. основою **reht-* див. нижче.

Вагомою причиною для постулювання такого розвитку правової термінологічної семантики слугує факт відбиття у п.-герм. **dōmaz* (а саме до нього зводиться перелічена нижче лексика) і.-є. **d^[h]eH-m* ‘що відноситься до ритуально-правового устанавлення’ < **d^[h]eH-* ‘ставити’, ‘закладати’, ‘установлювати’, ‘направляти’ [див.: 300: с. 141–142: з реконструкцією значення ‘положення’, ‘вирок’ для **dōmaz*], пор. ще аналогію в укр. *постановити*, рос. *постановить* ‘вирішити, розсудити’ (у його правовому вжитку). Цікаво відзначити, що згаданий і.-є. етимон, поряд із деякими іншими давніми основами зі значенням ‘ставити’, ‘встановлювати’, ймовірно, належить до лексики ритуально-поетичної мови, оскільки похідні від **d^[h]eH-* досить часто функціонували саме як стилістично марковані позначення влади, ритуального договору, божественного устанавлення, божественного закону, божественного порядку та ін. [див., напр.: 213: с. 192–194: з літературою].

Запропонована вище схема еволюції термінологічної семантики, звісно, існує тільки в діахронії, оскільки показує історію розвитку окремо взятого індоєвропейського слова у динаміці, тобто *за весь період його існування*: від праіндоєвропейської доби – до періоду фіксації його у найдавніших пам’ятках конкретної германської мови. Стосовно ж п.-герм. **dōmaz* ми можемо говорити лише про розвиток ‘положення’, ‘правило’, ‘закон’ → ‘суд’ (аналогічно і в грецькій мові; див. нижче), оскільки інноваційне ‘суд’ тут виникло на основі

цілком сформованої правової семантики ‘положення’, ‘правило’, ‘закон’ у терміна *d^[h]ōH-m, який був успадкований прагерманським вокабулярієм з праїндоевропейського словника, про що свідчить лексика інших близькоспоріднених мов із давньою писемною традицією, пор., напр., д.-інд. *dhāman* ‘закон’, гр. *θέμις* ‘право’, ‘права’, ‘порядок’, ‘закон’, ‘вирок’, ‘суд’, *Θέμις* ‘Феміда’ (богиня правосуддя), які, зрештою, сягають *d^[h]eH- [41: (2, с. 810); 389: с. 235–238]. Можливо, ‘суд’ у цьому випадку розумівся як приведення чогось (іншого об’єкта права) до закону, творення закону. Навпаки, у слов’янських мовах спостерігається прямо протилежний феномен: значення ‘закон’, ‘статут’ вторинні у терміна з більш давнім значенням ‘суд’ (псл. **sōdъ* < і.-є. **somdhos* ‘спільний розгляд’: **som-* – прийменник сумісності дії + **dhē-* ‘справа; діяти, вчиняти’) як ‘колективне судження’, напр., в умовах вирішення правових питань народними зборами (віче), пор. д.-рус. *сѹдъ* ‘суд’ із давнішим значенням і семантичну інновацію *сѹдъ* як ‘закон, статут’ [324: (3, с. 603–607)].

1. Отже, пор.: д.-англ. *dōm* ‘суд’, ‘суддя’, ‘орган правосуддя’, ‘судова або арбітражна установа’, ‘трибунал’, ‘судження’, ‘судове рішення, постанова’, ‘указ, декрет, закон’, ‘припис’, ‘вирок, осуд, обвинувальний висновок’, ‘фатум’, ‘рішення’, ‘умова’, ‘панування, влада’, ‘володіння’, ‘управління, регулювання’, ‘могутність, сила’, (похідні) *dōmhūs* ‘суд’, ‘суд, який діє за нормами статутного й загального права’, ‘трибунал’, *dōmdæg* ‘Судний день’, *dōmbōc* ‘звід законів’, *dōmere* ‘суддя’, ‘судити, виносити вирок’, *dōm-settend* ‘суддя’, ‘адвокат’, ‘юрист’, ‘той, хто судить, критикує’, *dōmstōw* ‘орган правосуддя’, ‘судова або арбітражна установа’, ‘суд’, ‘трибунал’, *dōm-hwæt* ‘енергійний, сильний у рішенні, заключенні суду, у судовому процесі’, *dōm-eādīg* ‘благословенний, освячений силою, могутністю, владою’, «*Swā hit on dære dōm-bēc stande*» ‘як встановлено у збірнику законів’, с.-англ. *dōm* ‘доля, фатум’, ‘рішення, вирок’, ‘судження’, англ. *doom*¹⁷ ‘вирок, осуд, обвинувальний висновок’, ‘загибель’, іст. ‘статут, закон’, заст. ‘судове рішення’, реліг. ‘Страшний суд’, ‘фатум, доля’, ‘осуджувати, виносити обвинувальний вирок’, пор. ще *to meet your doom* ‘God’s final judgement’

[наведені за: 344: с. 207–208; 347: с. 138; 363: с. 86–87; 368: (1, с. 475); 370: с. 62; 398: с. 220; 300: с. 141–142; 179: с. 164; 274: с. 11–12];

гот. *dōms* ‘вирок’, ‘судження’, ‘слава’, ‘популярність’, *dōmjan* ‘засуджувати, виносити вирок’, ‘судити’, ‘засудити’ [374: с. 93; 55: с. 259; 68: с. 222], пор. ще «Aiwaggeljo þairth Marku XIV»: *eis allai gadomidedun ina skulan wisan dauþau* ‘вони все ж таки присудили, що Він має померти’ [68: с. 63];

д.-в.-н. *tuom* ‘суд’, ‘судовий розгляд’, ‘вирок’, ‘рішення, постанова суду’, ‘звичай’, ‘судження’, *tuomen** ‘судити, осуджувати’, ‘стратити’, ‘правити’, ‘судити; вершити правосуддя’, ‘присуджувати’, ‘судити, відгукуватися (про когось, щось)’, (похідні) *tuomo* ‘суддя’ і ‘людина, що висловлює свою думку’, *tuomgott** ‘верховний Бог’, *tuomsedal** ‘суд, судилище’, *tuomstuol** ‘суд, судилище’, *tuomida** ‘справедливість; законність’, ‘правосуддя’, ‘привілея, право’, ‘осуд’, ‘вирок; присудження’, *tuomkwiti** ‘вирок; судове рішення; резолютивна частина вироку або рішення’, *tuomtag** ‘службовий день (у суді); день засідань суду, день судового розгляду’, *tuompfaffo** ‘каноник’, ‘духовна особа, священнослужитель’, *tuomus* ‘кафедральний собор’, ‘баня’ [371: с. 210–211], пор. ще збереження *Dom* зі знач. ‘кафедральний собор’, ‘купол, склепіння’ у сучасній німецькій мові [286];

д.-фриз. *dōm* ‘суд, судовий розгляд’, ‘вирок, рішення, постанова суду’, ‘судження, думка’, ‘закон’, ‘статут’, ‘законодавча постанова’ [372: (1, с. 312)];

д.-ісл. *dómr* ‘суд’, ‘судді’, ‘судове засідання’, ‘вирок’, ‘осуд, обвинувальний вирок’, ‘судження’, *dómari* ‘суддя’, *dómar fara út* ‘судове засідання відкрито’, ісл. *dómi* ‘суд’ [366: с. 101; 396: с. 79; 185: с. 166–167]¹⁸. Пор. уривок однієї з ісландських саг, який свідчить, що суд міг вести не лише сам конунг, але і його довірена особа, помічник: “En Sigurðr Eiriks s. broðir Astriþar var sva mikils mettin af konunge at hann skyllde setia konungs malðóm oc skipta hans malðóm ok *domvm* oc

¹⁷ Докладніше про концепт *доля* див працю [197].

¹⁸ Ісландське законодавство Співдружності у свій час розрізняло декілька співтовариств, органів суду. У парламенті були, напр., так звані *Fjórðungs-dómar* ‘Четвертні Суди’ (‘Quarter Courts’) по одному для кожного району країни: *Breiðfirðinga-dómr* або *Vestfirðinga-dómr* – для заходу, *Rangæinga-dómr* – для півдня, *Eyfirðinga-dómr* або *Norðlendinga-dómr* – для півночі і *Austfirðinga-dómr* – для сходу. Пізніше (близько 1004 р.) був створений ще п’ятий суд – *Fimtar-dómr* ‘Високий суд (правосуддя)’ [366: с. 101].

hafðe storlen oc hann heimti konung(s)ens landskylldar um óll hans skattlavnd oc raða hvat hverge skyllde giallda», тобто «А Сігурд Ейрікссон, брат Астрід, так високо цінився конунгом, що він повинен був вирішувати справи конунга і вести його справи і суд, і був у нього великий льон, і він збирав для конунга податки з усіх його земель, що були обкладені податками, і вирішував, що кожен повинен платити» [292: с. 143, 147];

норв. *dom* ‘вирок, рішення суду’, *holde dom* ‘судити когось’, *stevne til doms* ‘викликати когось до суду’, (похідні) *dómstol* ‘суд’, *dómsmyndighet* ‘судова влада’, *dómsring* іст. ‘огорожене коло, де сиділи судді у давнину’, *dómssong* ‘судовий район’, *domhus* заст. ‘суд’, ‘судове приміщення, будівля суду’, *dòmmedag* реліг. ‘день страшного суду, судний день’, *dòmmer* ‘суддя’ [356: с. 147; 280: с. 180];

швед. *dom* ‘судження’, (похідне) *domstol* ‘суд’ [364: с. 97; 400: с. 44], де, ймовірно, непохідна основа у подальшому закріпилася за інноваційним значенням ‘судження’, а для власне правового ‘суд’ почала використовуватися похідна (суфіксальна) основа (аналогічно й у датській мові, де коренева основа зберігає також значення ‘вирок суду’; див. наст.);

дат. *dom* ‘вирок, рішення суду’, ‘судження, думка’, «*uden lov og dom*» ‘без суду та слідства’, (похідні) *domstol* ‘суд’, ‘трибунал’, *domsforhandling* ‘судове засідання’, ‘судовий розгляд справи у суді’, *domskraft* ‘сила вироку’, *dommer* ‘суддя’, *dommerembede* ‘посада судді’, *dommermagt* ‘влада судді’, *dommedag* ‘судний день’, *domfælde* ‘винести вирок, засудити’, *domhus* ‘будівля суду’, *dommerkendelse* ‘судова постанова’ [283: с. 129; 343: с. 67–68; 383]; **фар.** *dómur* ‘судовий розгляд, процес’, ‘рішення суду’ [265: с. 206].

Зазначена вище лексика показує історію семантичного розвитку поняття «суд», але не показує того, як саме розвивався інститут судової влади, починаючи з найдавніших суспільств до сьогодення. А для того, щоб глибше досягнути хід розвитку семантичних значень лексеми *суд*, треба «зануритись» (хоча б частково) в історичні процеси та умови, що відбувалися в тодішніх суспільствах. Так, знакові системи побудови «дофеодального» суспільства розкриваються у варварських Пrawdах з різноманіттям **юридичних** (і не тільки) **обрядів** та

формул. По суті, всі справи, які розглядалися тоді в суді, супроводжувалися дуже строгими діями, навіть обрядами, які мали бути виконані беззаперечно, а якщо щось упускалось в ході виконання цих обрядів, весь судовий процес вважався недійсним. Ось, наприклад, опис улаштування третейського суду в норвезьких «Законах Гулатінга»: «Учасники посередницького суду мали розташуватися перед дверима того, хто захищається, але не позаду його будинку. Позивач повинен посадити своїх суддів на такій відстані від дому, щоб відповідач міг помістити своїх суддів між дверима і судьями позивача і щоб залишалось достатньо місця для проїзду візка з дровами між судьями і дверима». В ряді Правд також наводились формули, які необхідно було виголошувати на публічних зібраннях для очищення від звинувачень та з інших причин [52: с. 255]. Тому не дивно, на наш погляд, що у лексем зі значенням ‘судовий розгляд, процес’ виникають додаткові значення, які не мають судової, юридичної чи владної семантики (див. нижче).

2. Крім значень судової, правової тематики, германські імена і дієслова із зазначеним етимом демонструють також інші, а саме: д.-англ. *dōm* ‘слава’, ‘шана’, ‘успіх’, ‘процвітання’, ‘пишність’, ‘хвала, похвала’, ‘гідність, гордість’, ‘воля; бажання’ (пор. *On eowerne āgenne dōm* ‘за вашим особистим бажанням’), ‘вільна воля, свобода волі’, ‘право вибору, вибір’, ‘почуття, відчуття’, ‘розум, свідомість’, ‘значення, сенс’, ‘тлумачення, трактування’ [344: с. 207–208], гот. *dōms* ‘слава’, ‘популярність’ (див. вище), д.-в.-н. *tuomen* ‘поважати, шанувати, почитати; вшановувати’, ‘хвалити, прославляти’, ‘усправляти, звеличувати’, *tuomheit* ‘великодушність’, ‘слава’, *tuomlīh** ‘славний, прославлений, доблесний’, ‘надзвичайний, винятковий, екстраординарний’, *tuomunga** ‘гідність’, ‘авторитет, престиж, вага; повага’ [371: с. 10–211].

Зупинімося більш детально на цих випадках. Зокрема, деякі з них пояснюються як результат подальшої еволюції таких семем, як:

1) ‘право’ (далі – як ‘вибір’, ‘воля’, ‘бажання’), пор. аналогічно у слов’янських мовах, де знаходимо, напр., ст.-сл. **сѣдъ** ‘право’, д.-рус. **сѣдъ, сѣдъ** ‘право суду’, з одного боку, і д.-рус. **сѣдъ** ‘воля, бажання, рішення’ – з іншого

[327: с. 403; 324: (3, ч. 1, с. 603–607); 323: с. 244, 249, 250]. Пор. також близьке співвідношення ‘воля’ і ‘право’ у рос. *моя доля – моя воля*, де *воля* виступає у значенні ‘право’. Додамо, що семантика ‘право’ – не єдине джерело для вторинних ‘воля’, ‘бажання’, оскільки ці останні могли розвинутися в іменниках, похідних від спільнокоренових дієслів із семантикою ‘задумати’, ‘захотіти’, пор. ст.-сл. **сѣдѣти** ‘судити, винести вирок’ і ‘задумати, хотіти’ [327: с. 398, 399];

2) ‘суд як судження, думка’ (далі – як ‘почуття, відчуття’, ‘розум, свідомість’, ‘значення, сенс’, ‘тлумачення, трактування’). Розвиток вторинної семантики ‘думка’, ‘судження, міркування’ на основі власне термінологічного правового значення ‘суд’ (як, напр., у дат. *dom* ‘вирок, рішення суду’ і ‘судження, думка’ (див. вище), пор. ще д.-в.-н. *tuomen** ‘судити’, ‘осуджувати’, ‘вершити суд’, ‘присуджувати’, ‘стратити’, ‘правити’ і ‘судити, відгукуватися (про когось, щось)’; [371: с. 210–211]) також має аналогію у слов’янських мовах, пор. д.-рус. **сѣдѣ** ‘міркування, судження, думка’ і ст.-сл. **сѣдѣти** ‘судити, думати, вирішити, дійти висновку’, ‘установити’ [323: с. 244, 249, 250; 327: с. 398, 399]. Пор. також рос. *рас-суд-ок* – похідне від *рассудить*.

3) ‘справедливість’ (далі – ‘великодушність’).

Історія появи семем ‘слава’/‘прославляти’, ‘шана’/‘шанувати, звеличувати’, ‘успіх’, ‘процвітання’, ‘пишність’, ‘похвала’/‘хвалити, звеличувати’, ‘гідність, гордість’, ‘повага, вага’ у досліджуваних лексем поки не зовсім незрозуміла. Можливо, вони виникли (достатньо пізно) у складі якихось фразеологічних зворотів, але також не виключений їхній розвиток на основі енантіосемії: (‘судовий вирок’, ‘осуд’→) ‘огуда’ → ‘слава’, ‘шана’ і далі – за ступенем віддалення від первісної правової семантики – ‘процвітання’, ‘пишнота, пишність’, ‘похвала’, ‘гідність, гордість’, ‘повага’. Пор. можливість уживання *суд* як *осуд, огуда*: ст.-рос. *судь* ‘огуда, осуд’ [323: с. 244]. Так само і з дієслівною семантикою: ‘судити, осуджувати’ → ‘ганити’ → ‘хвалити, уславляти, звеличувати’, ‘прославляти’, ‘ушановувати’, ‘величати, шанувати’, ‘поважати’.

Повертаючись до питання про типологію розвитку семантики у германських та слов’янських мовах, відзначимо ще одну інтегральну рису герм. і слов’ян.

форм, а саме – спільність зрушення в них ‘суд’ → ‘фатум’ і ‘загибель, смерть’, пор. д.-англ. *dōm* ‘фатум’, ‘доля’, англ. *doom* ‘т. с.’, ‘загибель’ (див. вище) і д.-рус. *сѹдѹ* ‘вирок, рішення суду, осуд’ поряд із ‘сконання, смерть’ [323: с. 244, 249, 250], *сѹдѹ*, *сѹдѹ* ‘сконання, смерть’ [324: (3, ч. 1, с. 603–607)], а також девербатив *сѹдѹба*, *сѹдѹба* ‘суд’, ‘правосуддя’, ‘судилище’, ‘вирок’, ‘рішення’ і ‘доля’ [324: (3, ч. 1, с. 608)]. Цікаво відзначити, що слов’янська назва долі як *частини* (див. етимологічні словники слов’янських мов) має семасіологічну аналогію в узбекській мові *qism* ‘частина, доля, розділ’~ *qismat* ‘доля, фатум’ [332: с. 102; 314: с. 533].

До розглядуваного германського гнізда належать також дієслова із варіантним вокалізмом і похідні від них назви судді, пор. д.-англ. *dēman*, *dāman* ‘судити, засудити’ у середньовічній англійській поемі «Перлина»: “*Deme now þyself if þou con dayly*”, тобто «Судіть самі, наскільки ви чемно ...» [315: с. 168–169], англ. *deem* ‘думати, мати на увазі, вважати’ і *deemster* ‘суддя’. У словнику англійської мови ранньоновоанглійського періоду знаходимо такі лексеми, пов’язані з судочинством: *deemster* ‘суддя’ (дериват від *deem*, яке спочатку означало ‘оголошувати рішення суду’), а також більш рідкісне *dempster* ‘суддя’ (у Шотландії до ХІХ ст. ‘судовий виконавець або судовий пристав, який оголошував вирок після рішення суду’), англ. *deemster* ‘виборний суддя, дїмстер (на о-ві Мен)’ [391: с. 204–205].

Сюди ж належить і відзначена у словнику Джозефа Шиплі лексема *deme* ‘суддя’, ‘правитель’ – давня германська форма, співвідносна із *dom* (вживалася з VIII-го до середини ХІІІ-го ст.) [391: с. 204–205].

У словотвірному аспекті похідні розглядуваного етимологічного гнізда мають значення ‘суд’, ‘суддя’ і розподіляються таким чином:

1) термін *суд* представлений кореневою, неподільною на германському ґрунті основою: д.-англ. *dōm*, англ. *doom*, гот. *dōms*, д.-в.-н. *tuom*, д.-фриз. *dōm*, д.-ісл. *dómr*, ісл. *dómi*, норв. *dom*, швед., дат. *dom*, фар. *dómur*;

2) термін *суд* представлений похідною (суфіксальною) основою: д.-в.-н. *tuomstuol*, норв. *dómstol*, швед., дат. *domstol*;

3) термінологічне значення ‘суд (як процес)’ розвинулося у двоосновних лексемах, що первісно позначали місце або будівлю, приміщення суду: д.-англ. *dōmhūs*, норв. *domhus* (з другою частиною ‘будинок, будівля’, пор. дат. *domhus* ‘будівля суду’), д.-англ. *dōmstōw* (із постпозитивним *stōw* ‘місце (як розміщення, положення, знаходження чогось, як приміщення, дім, місце проживання)’; 344: с. 924), д.-в.-н. *tuomsedal* (другий компонент *sedal* ‘місце, місцеперебування’, ‘місце, посада’), норв. *dómsring* (з другою частиною ‘круг’, ‘кільце’, яке окреслювало місце, де проводилися судові засідання в давнину);

4) термін *суддя* представлений непохідною основою і являє результат конверсії *суд* → *суддя*: д.-англ. *dōm* ‘суд’ і ‘суддя’, англ. застар. *deme* ‘суддя’, д.-ісл. *dómr* ‘суд’ і ‘судді’;

5) терміни зі значенням ‘суддя’ представлені суфіксальними дериватами: д.-англ. *dōmere*, англ. застар. і діал. англ. *deemster*, *dempster*, д.-ісл. *dómari*, дат. *dommer*, д.-в.-н. *tuoto* [371: с. 210–211], пор. ще швед. *lanz domeri* ‘суддя країни’ [84: с. 133];

б) термін *суддя* має структуру двоосновного композита: дат. *dommerembede* ‘посада судді’ (з другою частиною ‘посада’, ‘служба’), д.-в.-н. *tuomgott* ‘верховний Бог’ = ‘верховний суддя’, д.-англ. *dōm-settend* ‘суддя’, ‘адвокат’, ‘юрист’, ‘той, хто судить, критикує’.

Таким чином, назви судді у германських мовах – це пізні похідні (від питомої основи) доби існування окремих германських мов, тоді як термін *суд* може претендувати на прагерманську давність. Це означає, що висновок Д. Бінчі про запозичення термінів *суд*, *суддя*, *позов*, *переслідування*, *покарання*, *договір*, *порука*, *кредитор*, *боржник*, *адвокат*, *доказ*, *вирок* та ін. у мову англійського закону з франко-норманського [253: с. 18] є правильним лише частково. Цікавим у плані установаження віку цієї групи лексем в індоєвропейській мові загалом видається висновок Д. Бінчі про питомість її у валійській та ірландській мовах [253: с. 18].

Наведені в кількох останніх абзацах одиниці розглянутого вище гнізда слів утворені в різні періоди існування окремих германських мов.

3.5.2. Значення, сформовані в рамках правової практики

Похідні від і.-є. основи *dhē-

I. ‘Спільний розгляд’, ‘спільне діяння’ → ‘суд’ (→ ‘положення’, ‘правило’, ‘право’ (→ ‘воля’), ‘закон’, ‘покарання’, ‘вирок’, ‘огуда’, ‘рішення’ → ‘думка’). Ця ЕМС реалізувалася у парадигмі **слов’янських** репрезентантів.

1. Отже, псл. **sodъ* (: ст.-сл. **сѣдъ**, д.-рус. **сѣдъ** ‘суд’, рос. *суд*, укр. *суд*, серб., хорв. *сѹд* ‘суд’, слвн. *sodišče, sodnija* ‘судовий процес’, ‘місце (будівля) суду’, ‘трибунал’ та ін.) є індоевропейським реліктом, що сягає **somdhos* ‘спільний розгляд’ < **som-* – прийменник зі значенням сумісності, спільності здійснюваного діяння + **dhē-* ‘ставити’, ‘установлювати’, ‘закладати в основу’, ‘ді(я)ти’, пор. д.-інд. *samdhiṣ, samdhā* ‘договір, зв’язок, поєднання’ [див.: 41: (1, с. 284, 364–365)]. Див. спеціально: [260: с. 49; 82: с. 21; 311: (2, с. 413–414); 345: с. 483; 333: (3, с. 794); 339: (1, с. 216); 295: (5, с. 466–467); 389: с. 235–239; 390: с. 613], де запропоновані та проаналізовані різні погляди стосовно етимології та первісної форми цієї лексеми. Існують підстави вважати, що правове значення **sodъ* оформилося ще у період існування і.-є. прамови, тобто праслов’янські діалекти успадкували це слово вже як юридичний термін. Про це побічно свідчить наведене вище д.-інд. *samdhiṣ, samdhā* ‘договір, зв’язок, об’єднання’, чия семантика вказує на можливу належність спільного для д.-інд. і слов’ян. форм і.-є. прототипу **somdhos* до правової/ритуальної лексики (значення ‘ритуальний договір’ = «сумісне діяння (рос. *содеяние*)» і ‘суд’ = ‘спільне, сумісне діяння’ можуть відбивати як давнє ареальне розподілення семантики, так й інноваційний стан для однієї з мов). Пор. також думку, за якою **dhē-* позначало одну із кардинальних дій при налагодженні суспільних стосунків, введення певного порядку [81: с. 230–232].

Правова семантика слов’янського терміна **sodъ* оформилася, пройшовши такий шлях: ‘спільний розгляд’, ‘спільне діяння’ → ‘суд’ (→ ‘положення’, ‘правило’, ‘право’ (→ ‘воля’), ‘закон’, ‘покарання’, ‘вирок’, ‘огуда’, ‘рішення’ → ‘думка’).

Цікава подальша еволюція семантики ‘суд’, пор. суму значень, з якими рефлекси псл. **sodъ* засвідчені у пам’ятках: ст.-сл. **сѣдъ** ‘вирок, рішення суду’, ‘покарання’, ‘право’, ‘справедливість’, ‘заклучення, судження, думка, погляд’, ‘рішення, постанова’, ‘положення’, ‘наказ’ [327: с. 403], **соудъ** ‘місце, де збираються судді для розгляду й рішення справ’, ‘розгляд та рішення справ за обрядом та законами між тими, хто судиться, розправа’, ‘осуд’, ‘міркування, думка’, ‘закон’, ‘суд з голови’, ‘провадження судової справи з нижньої інстанції’, **соудице** ‘зібрання, рада суддів’, а також ‘суд’, ‘суддівське місце’, ‘преторія’, ‘тяжба, позов’ [316: с. 804], д.-рус. **сѣдъ**, **сѣдъ** ‘суд, розбір справи, дізнання провини’, ‘судові порядки’, ‘судова справа, тяжба’, ‘вирок’, ‘постанова’, ‘закон, статут’, ‘право суду’, ‘справи, які належать до певного суду’, ‘покора суду’, ‘судова пеня’, ‘осуд, кара, покарання’, ‘смерть’, ‘міркування’ [324: (3, с. 603–607)], пор. також **сѣдъ** ‘міркування, судження, думка’, ‘постанова, рішення’, ‘воля, бажання’, ‘судовий статут: зібрання правил, законів’, ‘указ’, ‘вирок, рішення суду, осуд’, ‘смерть’ [323: с. 244, 249, 250], ст.-рос. *судъ* ‘тлумачення’, ‘огуда, осуд’, ‘звада’ [323: с. 244], серб., хорв. *суд* ‘суд’ і ‘судження, думка, оцінка’, *судилиште* ‘суд’, ‘судова палата, судовий зал’ [331: с. 921], словн. *sodba* ‘судження, думка’ (тоді як ‘доля’ – *usoda*) [339: (1, с. 216)].

Розподілимо їх у порядку примарності-секундарності:

1) значення ‘постанова, рішення’, ‘вирок’, ‘закон’, ‘право’, ‘статут’ – вторинні щодо більш давнього ‘суд, розбір справи’. У свою чергу ‘закон’, ‘статут’, ‘право’ стали базою для більш пізнього ‘зібрання правил, законів’. Сказане вище має підтвердження в семантичній історії етимологічно й концептуально тотожної псл. **sodъ* герм. лексемі **dōmaz* (див. вище), рефлекси якої демонструють аналогічне співвідношення значень: д.-англ. *dōm* ‘суд’ і ‘указ, декрет, закон’, ‘судове рішення, постанова’, ‘вирок’, д.-в.-н. *tuom* ‘суд’ і ‘вирок’, ‘рішення, постанова суду’, *tuomida* ‘право’ та ін. Однак на відміну від слов’янського аналога, в якому ‘суд’ → ‘закон’ → ‘звід законів’ послідовно виникли без використання додаткових морфологічних ресурсів, германська мова розвивала значення ‘звід правил, закон’ шляхом приєднання до слова *суд* другої

основи *книга*, пор. д.-англ. *dōmbōc* ‘звід законів’. Крім того, хоча генетично слов’янська та германська лексеми тотожні, і вже в доісторичний період обидві вони вживалися як назви суду, вектор їхнього семантичного розвитку все-таки був протилежним. Якщо у слов’янських мовах ми маємо ‘суд’ → ‘закон’, то у германських представлений протилежний розвиток ‘закон’ → ‘суд’ [детальніше див.: 214]. Семантичний зсув ‘суд’ → ‘закон’ має аналогію за межами індоєвропейського ареалу, пор., зокрема, картв. **saž-* ‘судити’, у гнізді якого реєструється похідне масдар *ržul-* ‘закон, віра’ [299: с. 162];

2) інноваціями щодо ‘суд’ або щодо вторинних від нього ‘вирок, рішення суду’ в ланцюжку семантичних перетворень слов’ян. **sodь* є ‘висновок’, ‘судження, думка, погляд’ (пор. ще у сучасних мовах: серб., хорв. *суд* ‘суд’ і ‘судження, думка, оцінка’; [331: с. 921]; віддієсл. похідне словн. *sodba* ‘судження, думка’; [339: (1, с. 216)] та ін.). Також на основі термінологічного ‘суд’ виникли аналогічні семми у рефлексі герм. **dōmaz*, пор. дат. *dom* ‘вирок, рішення суду’ і ‘судження, думка’, також і в дієсловах д.-в.-н. *tuomen** ‘судити’, ‘осуджувати’, ‘вершити суд, правосуддя’, ‘присуджувати’, ‘стратити’, ‘правити’ і ‘судити, відгукуватися (про когось, щось)’ [див.: 214]. До прикладів цього ж типу пор. ще ст.-сл. **СОУДИТЕЛЬНЫЙ** ‘той, що судить’, ‘той, що розмірковує’, **СОУДИТСА** ‘думається’, ‘вшановується’ [316: с. 804]. Не виключено, що значення ‘міркування’, ‘думка’, ‘оцінювання’ у рефлексів слов’ян. **sodь* виникли вторинно під впливом семантики похідного від нього дієслова **soditi*, рефлекси якого демонструють аналогічну послідовність у розвитку значення ‘судити’ → ‘думати’, ‘міркувати’ (див. нижче);

3) ‘справедливість’ може бути вторинним як щодо ‘вирок, рішення суду’, так і власне до значення ‘суд’. Не виключено, що ця семма виабстрагувалася з формули *суд праведний*;

4) ‘воля’, ‘бажання’ вторинні від ‘право (суду)’, пор. аналогічне співвідношення семем у репрезентантах герм. **dōmaz*: д.-в.-н. *tuomida* ‘право’ і д.-англ. *dōt* ‘воля; бажання’ (пор. *On eowerne āgenne dōt* ‘за вашим власним бажанням’), ‘вільна воля, свобода волі’, ‘право вибору, вибір’. Пор. ще близьке

та ін.) має десубстантивний характер, будучи похідним від **sōdъ*. Думаємо, що воно стало відносно пізньою, більш економною заміною первісних юридичних формул типу **otъdati na sōdъ* (: рос. *отдать на суд* = *судить*, пор. ще *отдать под суд*), **perdati sōdu* (рос. *передать* (справедливому) *суду* = *судить*), **tvoriti sōdъ* (: д.-рус. «Яко одари всѣхъ князей и царицю, потомъ царя [...] сѣдъ творити имъ съ Юрьемъ»; 303: 175 = *судити*), **ęti sōdъ* (: ст.-укр. *сѣдъ имати, соѣдъ мати* ‘судитися з кимось’; [326: (2, с. 399–400)] = *судитися*), **sōdъ činiti* (серб. *чинити сѣд*, рос. застар. *чинить суд*, укр. *судочинство* ‘судочинство’, *чинити суд* = *судити*), **vъršiti sōdъ* (рос. *вершить суд* = *судити*), сюди ж рос. стар. *производитъ суд* та ін. [329: (4, с. 245–246)]. Пор. аналогічно у германських мовах: нім. *Gericht halten* ‘творити суд (розправу)’, англ. *the court held that she was entitled to receive compensation* ‘суд постановив, що вона мала право отримати компенсацію’ (*hold* ‘стверджувати, установлювати, вирішувати (про суд)’), де відповідні дієслова демонструють значення ‘тримати’ як ‘дотримуватися’, ‘творити’. Інакше кажучи, ми маємо справу з реалізацією спільної для германських і слов’янських мов формули «діяти (творити) + суд». Стосовно інших «правових фразеологізмів» пор. укр. *подавати до суду*, ст.-укр. «*k sudu priwoditi*», 1388 г. = ‘подавати до суду’, «*вести на соудъ*», «*на соудъ вести*», «*поставити на судѣ*», «*привести на соудъ*», «*на соудъ привести*», «*сѣсти на соудѣ*» [326: (2, с. 400)].

На відміну від наведених формул, що характеризують суд як *процес*, дію, такі стійкі вирази, як рос. стар. *искать суда, говорить суд* ‘словесно або по записці звинувачувати іншого, або виправдовуватися самому в суді’, *судоговорение* ‘вимовлення відповідачем виправдання, а позивачем доказів перед судом’ [329: (4, с. 245–246)], мають на увазі власне вербальний (і тільки) акт, мовленнєву дію, осуд, судження. Пор. також рос. *требовать суда* (= *искать суда*).

Стосовно типології деривації *судити* < *суд* пор. хакас. *чаргы* ‘суд’, ‘покарання’ і *чаргыла* ‘судити’ [334: с. 311], утворене від іменника за допомогою

суфікса *-ла*. Пор. ще шор. *чаргы* ‘суд’ > *чаргыла* ‘судити’ [340: с. 61], ойрот. *јаргы* ‘суд’ > *јаргылап* ‘судити’ [313: с. 741; 307: с. 48].

Так само, як і у випадку з **sodъ*, рефлекси **soditi*, крім власне правової, демонструють «ментальну» семантику ‘розмірковувати’, ‘думати’: ст.-сл. **соудити** ‘судити’ і ‘зіставляти’ [316: с. 804], **сждити** ‘судити, винести вирок’, ‘управляти, панувати’ і ‘судити, думати, розсудити, дійти висновку’, ‘роміркувати, вирішити, установити’, ‘задумати, хотіти’ [327: с. 398–399], серб., хорв. *судити* ‘судити’ і ‘висловлювати судження, думку’ [331: с. 921], рос. *судить* (про щось) та ін.

Дещо іншу картину спостерігаємо в евенкській мові, де назва розсудку не пов’язана із *суд*, *судити*, а є семантичним дериватом від ‘душа’, ‘серце’, пор. *эмугдэ* ‘душа’, ‘серце’, ‘розсудок’ [285: с. 380].

Типологічна паралель з подібним розвитком семантики може бути наведена в арабському ряді значень кореня *ħkt*: поряд з ‘бути мудрим’ подальший смисловий розвиток – ‘робити майстерно’, ‘судити’, ‘розбирати справи’, ‘управляти’, ‘керувати’ [38: с. 158].

3. Давні правові тексти містять певні формули, які являють собою повторення спільнокореневих слів («дієслово + іменник» або «іменник + дієслово») у рамках синтагми). Пор. одну з таких формул у «Судебнику» 1497 р. *судити суд*, яка буквально відповідає лат. *iudicium iudicare*, д.-англ. *dōm dēman*, с.-н.-нім. *een oordeel oordeelen*, нім. *ein Urteil erteilen*, хет. *ħan-nessar ħannai* з тим самим значенням. Пор. також інші приклади використання подібних конструкцій у юридичних текстах: ст.-рос. «... и ему того велети *казнити* смертною *казнью*», такі *figura etymologica*, як *правду правити*, *правежь правити*, *дѣла дѣлать* [81: с. 230–232]. Сюди ж використання цієї формули у ст.-укр. пам’ятках, пор. *судь (соуды) судити (судить), судити судь (соуды)* та ін. [326: (2, с. 400)].

Ще одна формула являє поєднання *судить & рядить*, *судница & рядница*. Ці конструкції семантично пов’язані як назви розбору певної (судової) справи і висновку з неї, тобто прийняття рішення, заключення договору, пор. ще ст.-рос. *рядити(ся)* ‘заключати договір (умова)’ і *рядь* ‘договір’, *рядница* ‘рядний договір, запис’ (часто вживалися у правових текстах). За словами В’яч. Вс. Іванова і

В. Н. Топорова, «в юридичних термінах *ряд, рядить, орудие* (пор. д.-рус *орудик* ‘судова справа’ до **rōd-, *rēdъ*) відтворюється релікт, який відсилає нас до міфопоетичної концепції універсального закону [81: с. 230–232]. З лінгвістичної літератури про правові формули див. ще: [104: с. 74].

На відміну від значення іменника **sōdъ*, що називав все-таки процес, дію, девербатив **sōdъba* (< **sōditi*), ймовірно, функціонував як назва *результату* дії, пор. д.-рус. *сѣдѣба, сѣдѣва* ‘суд’ і ‘вирок, рішення’, а також ‘доля’ [324: (3, с. 608)]. Так само можна витлумачити семантику згаданого вище слвн. *sodba* ‘судження, думка’, що має чи мало на увазі результативність дії – думка як висновок.

4. Терміни для позначення судді у слов’янських мовах представлені власне слов’янськими похідними за регулярними суфіксальними моделями:

а) деривати від **sōdъ* із суфіксом *-ьj-*: **sōdъji, *sōdъja* (: ст.-сл. *соудиа* ‘суддя’; [316: с. 804], д.-рус. *сѣдѣа, сѣдѣа* ‘суддя, той, що судить, що промовляє вирок’, ‘суддя (посадова особа)’; [324: (3, с. 600)], рос. стар. (похідне) *судейка* ‘волосний суддя з селян’; [329: (4, с. 245–246)], серб., хорв. *сѹдија* ‘суддя’; [331: с. 921]);

б) девербативи з суфіксальним формантом *-telъ*: ст.-сл. *сѹдѣтель* ‘суддя’ [329: (4, с. 245–246)], (похідне) *соудѣтеленъ* ‘що судить’ [316: 804];

в) утворення із суфіксом *-ьс-* від **sōdъ*: д.-серб. *соудьца, соудьць* ‘суддя’ [290: (3, с. 199)], серб., хорв. *сѹдац* ‘суддя’ [331: с. 921].

Збереження давніх назв судді не перешкоджало утворенню інноваційних термінів у діалектах окремих слов’янських мов, пор. похідне з суфіксом *-ик-* від ст.-сл. *доѹшевныи* ‘душевний’, а також *доѹшевникъ* ‘присяжний, суддя’ [316: с. 190], пор. аналогічне у дериваційному відношенні рос. *духовник* < *духовный*. Далі пор. рос. діал. *добросовестный* ‘старшина’, ‘суддя, який вибирався селянами для розбору тяжб і спорів’ [325: с. 78].

II. ‘Закон’ → ‘суд, правосуддя’. ЕМС відзначена у частині **західноіранських** лексем, зокрема, серед репрезентантів іран. **dātā-* ‘встановлений, покладений’ // ‘положення, статут, закон’, пор.: с.-перс. ран. *dāt*, пізн.

dād ‘закон’ і ‘правосуддя, справедливість’, кл. перс. *dād*, дарі *dād*, суч. перс. *dād*, тадж. *dod* ‘правосуддя, справедливість’, (похідні) с.-перс. ран. *dātistān*, пізн. *dādīstān* ‘закон’ і ‘справедливість, правосуддя; судова справа, процес’, с.-перс. ран. *ham-dātistān*, пізн. *ham-dādīstān* ‘одноголосне, одностайне судове рішення’ як новоутворення від **dāta-*, **dāti-* [312: (2, с. 423, 424–425)]. Пор. авест. *dāta-* ‘закон, право’, ‘припис, статут’, д.-перс. *dāta-* ‘закон’, де наявна лише давня правова семантика [312: (2, с. 423)].

Іранські рефлекси і.-є. **dhē-* демонструють інноваційне значення ‘суд’, вторинне до ‘закон’, на противагу слов’янським і германським, де представлений прямо протилежний розвиток семантики, пор. д.-рус. **сѣдѣ** ‘суд’ і ‘закон, статут’, пор. **«Сѣдѣ гарославль Володимирица Правда Роуськага»** [324: (3, с. 606)].

III. ‘Справа, здійснена суддею’, ‘діяння судді’ → ‘суд’. Подібний розвиток семантики спостерігається у **західноіранських** суфіксальних похідних від іран. **dāta-bara-* ‘суддя’ (див. нижче), пор.: с.-перс. ран. *dātavarēh*, пізн. *dādvarīh* ‘судове рішення, вирок’, кл. перс. *dāvarī* ‘правосуддя’, суч. перс. *dāvāri* ‘третейський суд’, ‘правосуддя’ та ін. [312: (2, с. 425–426)].

IV. ‘Хто несе закон’ → ‘суддя’. Такий розвиток значення знаходимо, імовірно, в одній з двох найдавніших **іранських** назв судді – **dāta-bara-* (пор. наст. **dāta-kara-*), де перша частина дорівнює **dāta-* ‘закон’, а друга – дієслівно-іменній основі зі значенням ‘нести’, ‘носії’. Ідеться про рефлекси терміна, що вже в ахеменидську добу позначав царського суддю, пор.: д.-перс. **dātabara-* (судячи з араб. *dtbry*) [227: с. 148, 149], с.-перс. ран. *dātavar*, пізн. *dādvar* ‘суддя’, тадж. кн., заст. *dovar* ‘хто творить справедливий суд, Праведний суддя (епітет Бога)’, парф. *dādbār* ‘суддя’, согд. будд. *δ'tβr*, хр. *d'tbr* ‘т. с.’, бактр. ман. *l'dβr* ‘т. с.’ та ін. [312: (2, с. 425): **dāta-bara-* як ‘той, хто несе (справедливий) суд; суддя’; 360: с. 136].

V. ‘Творити закон’ (→ ‘вершити суд’) → ‘хто творить закон’ → ‘хто вершить суд, суддя’. ЕМС репрезентована **согдійською** лексикою, пор. согд. *δ't'yk*, *δ't-kr'k* ‘суддя’ < **dāta-karāka-* < **dāta-kara-* ([360: с. 136]; в [312: (2, с. 424)] віднесене до вторинних утворень від **dāta-* ‘закон’; на с. 426: **dāta-kara-* ‘хто творить (справедливий) суд; суддя’).

Похідні від і.-є. основи *reġ-

VI. ‘Прямий (у тому числі як правильний)’ → ‘справедливе діяння’ → ‘суд’. ЕМС репрезентована германськими рефлексами і.-є. *reġ-. Утворені в рамках гнізда з цим етимом терміни для позначення суду являють собою: 1) семантичний дериват від п.-герм. adj. *rehta- ‘вірний, правильний, прямий, справжній’; 2) власне германське похідне з преф. *ga- від рефлексів основи п.-герм. *rehta- (про неї див., напр., [369: с. 348, 749; 300: (1, с. 421–422)]: п.-герм. *reht- ‘прямий’ < і.-є. *reġ- ‘робити прямим, витягувати, розтягувати’).

Прозорість словотвірної структури й чітка співвіднесеність наведених нижче форм на *ga- із репрезентантами *rehta- дає підстави для висновку про порівняно пізню хронологію цього утворення. До цього нас спонукає й обмеженість географії відповідних префіксальних дериватів від *rehta- (нім., нідерл., дат., норв. й матеріал д.-англ. пам'яток), що також може свідчити про ареально обмежену словотвірну інновацію, яка охопила лише частину германських мов, хоча не варто повністю відкидати можливість вживання *reht- у значенні ‘суд’ (як *‘правильне, вірне діяння’) уже в окремих прагерманських діалектах. У будь-якому разі, навіть якщо прийняти потенційну ймовірність існування *ga-reht- як цільнооформленої лексеми ще у прагерманську добу, все рівно ми не маємо достатніх підстав стверджувати наявність у неї правової термінологічної семантики у цей період, оскільки вона, вочевидь, виникла пізніше, пор. і зауваження Ф. Клуге про появу значення ‘який відповідає правосвідомості’ вперше у с.-в.-н. прикметника *gereht* [369: с. 348], однак, з іншого боку, пор. нижче значення д.-в.-н. лексеми *gerihtē*.

Отже, з урахуванням того, що етимологічне значення твірної п.-герм. основи *rehta- відновлюється як ‘вірний, правильний, прямий, справжній’, а також з опорою на часте в лексичній семантиці співвідношення понять *прямий* (як *правильний, вірний*) і *законний* (пор. рос. *прав* і *правило* ‘закон’), ми можемо запропонувати таку модель розвитку семантики: ‘прямий (у тому числі як правильний)’ → ‘справедливе діяння’ → ‘суд’ (див. ще у В. В. Левицького

пояснення еволюції «дотермінологічної» історії семантики як ‘робити прямим’ → ‘випрямлений (part.)’, ‘правильний’ → ‘правити’, ‘направляти’, де В. В. Левицький також пропонує порівняти цей семантичний перехід зі сполучуваністю значень ‘прямий’, ‘правильний’ і ‘праведний’ у тюркських мовах [300: (1, с. 421–422); 320: (3, с. 74)].

Отже, зазначений термін представлений такими формами:

д.-англ. *ge-riht* ‘суд’, ‘право’, ‘справедливість’, ‘праота, правильність’, ‘право, привілея’, ‘напрямок’, ‘прямий’, *ge-riht-wīslan* ‘виправдовувати’, ‘підтверджувати’, ‘здійснювати правосуддя’, *ge-riht-læcan* ‘т.с.’, а також ‘виправдовувати’, ‘підтверджувати’, ‘виправляти’, ‘спрямовувати’, ‘керувати, управляти’ [344: с. 431–432], **сх.-фриз.** *gerigt* ‘суд’ [361: (4, р. 1, ч. : 3637–3650)]. Англійська мова зберігає лише твірну основу з первинним (чи близькими до нього семемами) значенням: *right* ‘правий’, ‘правильний’, ‘вірний’, ‘справедливий’, (subst.) ‘право, привілея’, ‘справедливість’, ‘порядок’, (verb.) ‘випрямляти, виправляти’, ‘відновлювати справедливість’, ‘захищати’. Пор. ще думку про питомість англо-саксонського *riht* на відміну від скандинавського запозичення *law* [274: с. 17];

д.-в.-н., с.-в.-н. *gerihte* ‘суд, судове слідство, судочинство’, ‘судове рішення’, пор. «*got pevile demo chuninge... din gerihte ze tuonne*» ‘Боже, наділи Твоїм правом (законом) короля, а Твоєю справедливістю і правосуддям сина короля’, **с.-в.-н.** ‘управління, керівництво державою’, ‘уряд, правління, царювання’, ‘панування, влада’ і ‘місце, де король оголошує вирок, рішення суду в судовій справі’, ‘королівський, царський трон’. Поряд із цими значеннями пор. семантику **д.-в.-н.** *giriht* ‘звільнення когось’, ‘порятунок’, ‘кара, покарання’, ‘помста, відомщення’, *girihti* ‘помста, покарання’, яка становить інший результат еволюції ‘прямий’ → ‘справедливе діяння’ → ‘порятунок’ або ‘справедливе покарання’, ‘помста’. Далі: **нім.** *Gericht* ‘суд, судовий розгляд’, *ein geistliches Gericht* ‘церковний суд’, *das Jüngste Gericht* ‘страшний суд’, *über Gericht halten, über zu Gericht sitzen* ‘судити, чинити суд над ким-небудь, влаштувати суд над ким-небудь’, *gerichtlich* ‘судовий’, ‘за судом, судовим порядком’, *gerichtliche*

Macht ‘судова влада’, *Gerichtsbareit* ‘правосуддя’, ‘підсудність, юрисдикція’, *Gerichtswesen* ‘суд, судоустрій’, ‘судова система, система правосуддя’, *richterlich* ‘суддівський’, ‘судовий’, *richten* ‘судити; вершити суд’, діал. (рейн.) *geriecht* ‘т. с.’ [361: (4, р. 1, с. 3637–3650)]. Багата палітра значень нім. *Gericht* подана у «Словнику німецької мови» Я. Грімма: 1) ‘право’, ‘закон’, ‘законність’, ‘справедливість’, ‘правосуддя’, ‘привілея’, ‘Божа заповідь’; 2) ‘правове, юридичне, законне владнання (спору)’, ‘уплата, покриття, погашення, задоволення (вимоги)’; 3) ‘(судовий) вирок, рішення суду, постанова суду’, ‘судочинство’, ‘дотримання права, закону’, ‘здійснення правосуддя (судовими органами)’, ‘судова практика’; 4) ‘судові повноваження’, ‘судове право’, ‘юрисдикція’, ‘судова влада’; 5) ‘суд, судова інстанція’; 6) ‘зібрання суду’; 7) ‘день засідань суду’, ‘слухання справи’, ‘виклик до суду’; 8) ‘місце, де суддя слухає справу’; 9) ‘юрисдикція судової влади’; 10) ‘місце, посада судді’; 11) ‘здійснення, виконання рішення, постанова суду, виконання вироку’; 12) ‘совість’; 13) ‘Божий суд’ [361: (4, р. 1, с. 3637–3650)]. Цікаво відзначити семему ‘совість’, яку із високим рівнем імовірності можна трактувати як ‘суд над самим собою/здатність судити себе’;

нідерл. *gerécht* (с.-нідерл. *gerechte, gherecht*, н.-нідерл. *gerecht, gericht*: 361: (4, р.1: с. 3637) ‘суд’, ‘військовий трибунал’, а також як *adj.* ‘справедливий, правий, праведний’, ‘заслужений (про покарання)’, *voor het gerécht dágen* ‘викликати до суду’, *iem. aan het gerécht óverleveren* ‘піддати кого-небудь суду’, *geréchtelijk* ‘судовий’, ‘суддівський’, *een geréchtelijk ónderzoek* ‘судовий розгляд’, *geréchtigt* ‘який має право’, *geréchtigheid* ‘справедливість’, ‘правосуддя’, *geréchtsdag* ‘день засідань у суді’, *geréchtshof* ‘судова палата’, *geréchtszaak* ‘судовий процес’, *geréchtváardigt* ‘обґрунтований’, ‘законний’, ‘справедливий’ [305: с. 252].

Північногерманські мови оперують безпрефіксною формою, яка також розвинула відповідне значення:

дат. *ret* ‘право’, ‘пработа’, (pl. *retter*) ‘суд’, ‘правосуддя’, ‘закон’ поряд із давнім ад’єктивним значенням ‘прямий’, ‘правильний’, ‘вірний’, ‘істинний’,

rettens pleje ‘судочинство’, *indstævne for retten* ‘викликати (суч.) до суду’, *ad rettens vej* ‘судовим порядком’, *thi kendes for ret* ‘суд постановив’, *retssag* ‘судова справа’, *retsmøde* ‘судове засідання’, *retsvæsen* ‘система судочинства’, *retlig* ‘юридичний’, ‘судовий’, *være retlig forpligtet* ‘бути зобов’язаним за законом’, *retløs* ‘безправний’, *retmæssig* ‘законний’ [283: с. 548–549; 343: с. 340; 395: с. 157–158];

норв. *rett* ‘суд’, ‘засідання суду’, ‘право’, ‘закон’, ‘правосуддя’, *etter norsk rett* ‘за норвезькими законами’, *sitte i retten* ‘засідати в суді, бути суддею’, *stå til rette* ‘стати перед судом’, *gjøre rett og skjell* ‘судити справедливо’, *røttelig* ‘законний’, ‘закономірний’, ‘правовий’, ‘юридичний’, діал. ‘правильний, вірний’, *rèttergang* ‘судочинство’, ‘судовий процес’, *rettférdighet* ‘справедливість’, ‘право, правосуддя’, ‘праведність’, *rèttmessig* ‘законний’, ‘легальний’, ‘визнаний законом’, ‘обґрунтований, справедливий’, *rettsbehandling* ‘судовий розгляд (справи)’, *rettsbok* ‘книга судових протоколів’, *rettskjennelse* ‘рішення суду’, *rettskraft* ‘законна сила, законність’, ‘сила закону’, *rettsmøte* ‘засідання суду’ [280: (2, с. 118–120)];

шв. *retta* ‘судити’; «Всі *тинги* мають починатися перед полуднем. Радмани повинні судити (*retta*) на тингу сотні. Той із них, хто не прийде до полудня, нехай заплатить 3 ере тингу. Суди судяться і клятви приймаються не пізніше заходу сонця [84: с. 150].

Німецька назва судді *Richter* ‘суддя’ (пор. похідне від неї *richterlich* ‘суддівський’, ‘судовий’; 361: (4, р. 1, с. 3637–3650) – імовірно, порівняно пізнє, уже власне німецьке, похідне від *richten* ‘судити; вершити суд’.

Назви місця суду у гнізді похідних від **reht-*, так само, як і в групі герм. термінів із основою **dom-*, творяться складанням основ, друга з яких позначає приміщення, місце, пор., зокрема, нім. *geréchtshof* ‘судова палата’ (див. вище) із постпозитивним *Hof* ‘двір, подвір’я’, ‘садиба’.

Подібно до германських і слов’янських назв суду з і.-є. етимомом **dhē-*, германський термін *суд* із основою **reht-* розвинув значення ‘закон’, ‘право’, пор. вище: д.-англ. *ge-riht* ‘суд’ і ‘право’, нім. *Gericht* ‘суд’ і ‘право’, ‘закон’, ‘законність’, дат. *ret* (pl. *retter*) ‘суд’ і ‘право’, ‘закон’, норв. *rett* ‘суд’ і ‘право’,

‘закон’ поряд із д.-рус. **сѣдѣ, сѣдѣ** ‘суд’ і ‘закон, статут’, ‘право суду’ [324: (3, с. 603, 606)]. Так само деякі деривати від п.-герм. **reht-* демонструють семантичну еволюцію ‘справедливе діяння’, ‘суд’ → ‘справедливе покарання’, пор. вище д.-в.-н. *giriht* ‘суд’ і ‘кара’, а також д.-рус. **сѣдѣ, соудѣ** ‘кара’, ‘покарання’, пор. «**Како оубѣжите сѣда геоньскааго**», «**Без вины соудѣ прикмлеть моученикъ Борисъ**», 1163 р. [324: (3, с. 607)]. Однак є риса, що відрізняє семантичний діапазон термінів на позначення суду, які сягають п.-герм. **reht-*, від герм. і слов’ян. назв правосуддя, похідних від і.-є. **dhē-*, а саме – відсутність у дериватів із основою **reht-* вторинної семантики ‘доля’ при наявності ймовірного джерела такого значення, пор. семему ‘вирок’ у нім. *Gericht* ‘(судовий) вирок, рішення суду, постанова суду’.

Похідні від інших основ

VII. ‘Правий’ → ‘правити’ → ‘приймати справедливе рішення, виносити справедливий вирок’, ‘(правильно) судити’ → ‘суд’. ЕМС чітко засвідчена у словотвірному ланцюжку, на початку якого псл. **pravъ*¹⁹ (> **praviti* > **pravьda*): ст.-рос. *правити* ‘судити’, ‘розбирати тяжбу’, ‘приводити до виконання вирок суду’, *правда* (поряд з іншими значеннями ще ‘обітниця, обіцянка; присяга; веління, заповідь; постанова, правило; звід правил, законів; договір, право, права; виправдання; судові витрати; свідок; доказ’, ‘суд’ (семемі наведено за: [81: с. 234–235])). Згадане в літературі ст.-рос. кліше *судити право* ~ д.-рус. **правосѣдик** [81: с. 234–235] демонструє перетин двох термінологічних рядів (*правити* ‘судити’ і *судити* ‘правити’), сліди якого можна знайти у семантиці д.-рус. **сѣдѣти, сѣдѣти**. Серед його значень, крім ‘вирішити, постановити’, ‘оголошувати вирок’, ‘визначити, призначити’, ‘засудити’, ‘здійснити правосуддя’, ‘розмірковувати, вирішувати’, ‘судити, дізнавати невинність’, ‘розбирати справи, тяжби’, знаходимо також ‘правити, управляти’ [324: (3, с. 599)].

¹⁹ Етимологічно співвідносне з лат. *pro-bus* ‘добрий’, ‘правдивий, чесний’. Див.: [381: с. 264; 311: (2, с. 121); 333: (3, с. 352); 295: (4, с. 550–551); 389: с. 813: до і.-є. **prō-* ‘раніше’, ‘у свій час’].

Пор. ще **сѣдига, сѣдига** ‘суддя, той, що судить, що вимовляє вирок’ і ‘правитель’ [324: (3, с. 600)].

Імовірно, гніздо слов’ян. **sodь* мало сильний вплив на систему похідних від **pravь*, що призвело до утворення в ній (системі) слів із «судовим» значенням. Вік цього впливу сьогодні, при тому, що ми маємо обмежені свідчення, залишається дискусійним.

VIII. ‘Припущення’ → ‘тлумачення’, ‘інтерпретація (права, закону)’ → ‘суд’. Ця ЕМС в лексико-семантичній системі **іранських** мов репрезентована лише осетинським матеріалом, пор. *tærxon* ‘суд’ (процес), ‘судове рішення’, ‘рішення’, ‘судження’, ‘обговорення’, *nyllæw nyn tærxony* ‘стань нам суддею’, *ærbaddysty æmæ tærxon kænyn rajdydtoj* ‘вони всілись і почали вершити суд’, *dæxī ʒuxæj dyn ystærxon kænʒynæn* ‘твоїми устами буду судити тебе’, які, сформовані в етимологічному гнізді ар. **tṛkāna-*, **tarkāna-*, пор. такі його д.-інд. рефлекси, як *tarkaṇa-* ‘судження’, ‘припущення’, ‘здогадка’ < *tark-*, *tarkayati* ‘мати судження’, ‘робити припущення’, ‘робити висновок’, ‘розмірковувати’, ‘думати’, *pari-tark-* ‘допитувати на суді’ [277: (3, с. 275–277); 278: с. 511]. Судячи зі значення д.-інд. *pari-tark-* ‘допитувати на суді’, дієслова цієї лексичної сім’ї уже досить давно могли функціонувати в мові права, проте *іменні* похідні зі значенням ‘суд’ виникли лише в частині давніх північно-східних іранських діалектів (пор. далі скіф. **tarxān* ‘суддя’). Давність постульованого ланцюжка семантичних зрушень, із кінцевою ланкою ‘суд’ як тлумачення племінних звичаїв, інтерпретація законів роду, підтверджується історією значення ‘суддя’ у спільнокореневих формах, пор. нижче ‘суддя’ = ‘людина, що тлумачить норми права’, і саме таку функцію судді виконували в іраномовних країнах.

Механізм розвитку семем ‘рішення’, ‘судження’, ‘обговорення’ в осет. словах, імовірно, близький до представленого в герм. і слов’ян. назвах на позначення *суд, судити*. Так само і з осет. *tærxondon, tærxondonæ* ‘суд’ (установа) із другою частиною *don* ‘вмістище’ [277: (3, с. 277)], що демонструє аналогічну до слов’ян. та герм. назв приміщення суду логіку будови значення: ‘суд’ + ‘приміщення’/‘місце’ із відповідним приєднанням до іменника *суд* суфікса чи ще

однієї основи із семантикою ‘дім’, ‘будівля’. Однак існує риса, яка відрізняє семантичний діапазон осетинської назви суду, з одного боку, і слов’янської та германської – з іншого: ці дві останні сформували інноваційну семему ‘доля’ (див. вище), тоді як іранська – ні. Поняття долі в осетинській мові має інший семантичний код. Зокрема, тут воно пов’язане із: а) уявленням про приречення кимось когось, чиймось *указанням* на подальший життєвий шлях, пор. *amond* ‘доля’, ‘щастя’ – давня форма part. perf. від дієслова *amonun*, *amonin* ‘показувати’, тобто «передуказане» [277: (1, с. 51–52); 278: с. 511]; б) осмисленням майбутнього як написаного на чолі, пор. *пухуфуст* ‘доля’ = ‘написане (*фуст*) на лобі (*пуху*)’, так само і в перс. мові, де маємо *sarnivišt* (‘т. с.’ аналогічного утворення), *pīšānī* ‘лоб’ → ‘доля’ [277: (2, с. 222); 278: с. 511].

Стійке осет. словосполучення *tærxon kænun* ‘суд здійснювати’, де дієслово сягає іран. **kṣn-* < **kṣ-*, **kar-* із широким значенням дії різного типу [277: (1, с. 579–581); 312: (4, с. 234)], може бути пізнім відтворенням давнішої правової формули (правового мікротексту), представленого (з іншим лексичним наповненням) у псл. **tvoriti sodbъ*, **činiti sodbъ*.

ІХ. ‘Хто чинить суд’ → ‘суддя’. ЕМС засвідчена в **осетинській** лексиці, пор. *tærxongænæg*, *tærxony læg* ‘суддя’ [277: (3, с. 275–277); 278: с. 511]. Структура першої з цих одиниць засвідчує *tærxon* & *kænæg* – назва діяча за дієсловом *kænun*, *kænin* ‘робити’, ‘коїти’ (у різних значеннях) із одзвінченням *k > g*, як у *gænæn* ‘можливість’, ‘засіб’ < *kænæn* [277: (1, с. 513, 579)], отже *tærxongænæg* = «судотворець», пор. відомі рос. вирази *суд творящий*, *суд вершающий*. Наступна (складена) назва має другий компонент *læg* ‘чоловік’ [277: (2, с. 19); 278: с. 256], і так само може бути витлумачена як ‘особа, яка [здійснює, творить] суд’.

Осет. складний термін, де, як і в согд. *δ't-kr'k* (див. вище), другий компонент – рефлекс іран. *kar-* ‘здійснювати, діяти, творити’, може відтворювати давню правову формулу **tṣkāna-* & *kar-* ‘суд творити, чинити’ (див. вище *tærxon kænun* ‘суд здійснювати’), обмежену східноіранським вокабулярієм, носії якого мали давні сепаратні контакти з носіями слов’янського мовлення, якому також властивий правовий мікротекст *творити суд*, *чинити суд*. З огляду на визначений

у фаховій літературі (див., напр., праці О. М. Трубачова) факт слов'яно-іранської культурної взаємодії імовірно передбачати вироблення ідеологічно спільної для частини слов'ян та іранців правової формули, що мала різне лексичне (технічне) вираження.

Х. 'Упорядковувати', 'порядок' → 'суддя (= упорядник)'. Модель засвідчена в рефлексах **іран.** **arta-* 'порядок, істина, законність' (із арійськ. **ar-* : *ṛ-* 'приєднувати, зв'язувати; підходити', пор. похідне д.-інд. *ṛtu-* 'визначений час; порядок'):

**ratu-* : *ratau-* > авест. г., п. *²ratau-* : *ratu-* (ч. р.) 'суддя; третейський суддя, посередник; той, хто під час суду складає вирок і оголошує його; той, хто має авторитет; головний у своєму роді', а також 'судове рішення', д.-перс. **ratuka-* < **ratu-* 'суддя', особове ім'я **ratupāta-*, букв. 'хранитель закону' [312: (1, с. 204–205)].

согд. будд. *'ṛt'w*, ман. *xṭw* [(*ə*)*xṭu*] 'суддя' < авест. *ratu-* із перетворенням початкового складу під впливом авест. *ahū-* 'хазяїн дому', 'суддя', пор. авест. *ahuratu-* 'т. с.' [111: с. 385].

Як близьку аналогію пор. давні слов'янські лексеми з основою **ręd-*: д.-рус. **рѣдѣти** 'влаштувати', **рѣдѣ** 'порядок' і **рѣдѣць** 'сановник', 'вельможа' [324: (3, с. 230, 232, 236)].

ХІ. 'Припускати' → 'тлумач (права, закону)' → 'суддя'. Модель засвідчена у діал. **іранському** похідному в гнізді ар. **ṛk-*, **tark-* 'припускати', 'розмірковувати', 'думати', пор. скіф. **tarxān* 'суддя', 'перекладач' (далі – 'привілейована особа', 'пан'). Проміжна (і досить давня, за В. І. Абаєвим) семантична ланка 'тлумач' зберігається також у слов'ян. рефлексі і.-с. **telk-*, **tĭk-*, **telek-* 'штовхати', 'бити, ударяти' якого сягають арійські етимони, пор. ст.-слав. **тлъкъ** 'тлумач', 'перекладач' [277: (3, с. 276): 'суддя' ← 'тлумач звичайного права чи закону'; 278: с. 511; 389: (3, с. 1062)].

ХІІ. 'Господар', 'батько, старшина роду' → 'суддя'. Модель представлена **авестськими** лексемами, пор. авест. г., пізн. *a-hū-*, *a-ṛhū-*, *a-ruhī-* 'господар, хазяїн дому', 'батько роду', 'велитель' і 'суддя' [341: с. 281–282; 312: (1, с. 101)], де первісними були семемами 'господар', 'хазяїн', 'старшина роду', пор. виведення

значення ‘господар’ для праіранського **ahū-* ‘господар’ [312: (1, с. 101)]. У давньому суспільстві право арбітра, судді належало старійшині роду, що й відбилося у семантиці мовних одиниць. Цікаве поєднання двох давніх іран. назв судді в авест. *ahu-ratu-* ‘суддя’ (наведене за: [111: с. 385]).

3.5.3. Спільність і розбіжності у семантичній спеціалізації правової лексики

Підбиваючи ризику під сказаним, відзначимо семантичну багатоплановість генетичного гнізда з базовим і.-є. **dhē-*, яка виявилася не лише в утворенні ряду давніх «правових» семем, але також у формуванні широкого кола похідних від них значень (давніх і порівняно пізніх), які виходять за рамки правової сфери. Маємо підстави стверджувати, що процес семантичного генерування підпорядковувався програмі, закладеній ще в і.-є. прамові, про що свідчить подібний шлях еволюції значень спільнокореневих, термінологічно однопланових лексем у мовах кількох груп індоєвропейської сім’ї (слов’янських та германських мов). Не останню роль у формуванні багаті палітри значень слов’янських та германських рефлексів і.-є. **dhē-* відіграла власне семантична деривація, зумовлена широким використанням **sōdъ* і **dōmaz* (та їхніх похідних) із різною функцією у різних контекстах (юридичних формулах), у яких вони отримували новий сенс. Слов’яно-германські мовні контакти різного часу тільки підсилили цю «програму», показником чого, окрім всього іншого, вважаємо близькі шляхи формування словотвірної структури слов’янських і германських термінів зазначеної ЛСГ. Натомість, відсутність контактів іранців і слов’ян у період формування у них найдавнішої судової термінології зумовила різні шляхи правової спеціалізації семантики рефлексів **dhē-* у слов’янському та іранському словнику (пор. розвиток ‘закон’ → ‘суд’ в іран. і ‘суд’ → ‘закон’ у слов’ян.). Ще однією особливістю іранських рефлексів названої основи є відсутність у них значення ‘доля, фатум’ на противагу слов’янським і германським.

Зіставлення словотвірних характеристик етимологічно тотожних (спільнокореневих) слов'янських і германських термінів ЛСГ «Суд» свідчить, що обидві групи форм мають ряд спільних особливостей, пор., зокрема:

1) у мовах обох груп термін *суд* представлений кореневою, неподільною на праслов'янському й прагерманському ґрунті основою: слов'ян. **sǫdъ* : герм. **dōmaz*;

2) термін *суд* представлений похідною (суфіксальною) основою: ст.-сл. *соудѣнѣ* 'зібрання, рада суддів', а також 'суд', серб., хорв. *судилиште* 'суд', слвн. *sodišče, sodnija* 'судовий процес' та ін. поряд із такими герм. дериватами, як д.-в.-н. *tuomstuol*, норв. *dómstol*, швед., дат. *domstol*;

3) термінологічне значення 'суд (як процес)' розвинулось у похідних (утворені основоскладанням або суфіксацією) лексем, які первісно позначали місце або будівлю, приміщення суду: серб., хорв. *судилиште* 'суд' і 'судова палата, судовий зал' та ін. поряд із д.-англ. *dōmhūs*, норв. *domhus* (з другою частиною 'дім', пор. дат. *domhus* 'будівля суду'), д.-англ. *dōmstōw* (із постпозитивним *stōw* 'місце (як розміщення, положення, знаходження чогось, як приміщення, дім, місце проживання)' та ін.;

4) терміни зі значенням 'суддя' представлені суфіксальними дериватами: **sǫdъji, *sǫdъja* і пізніше ст.-сл. *судитель* 'суддя', серб., хорв. *судац* поряд із д.-англ. *dōmere*, англ. застар. і діал. *deemster* та ін.

Попри різну історію формування семантики 'суд' у слов'янських та германських рефлексів спільного індоєвропейського етимона подальша семантична історія похідних від 'суд' значень в обох мовах багато в чому збігається, що також пояснюється тісними тривалими культурними контактами їхніх носіїв.

ЕМС, засвідчені лише в термінології однієї групи порівнюваних мов:

(германські) 1) 'ставити', 'встановлювати' → 'положення', 'правило', 'закон' → 'суд'; 2) 'прямий (у тому числі як правильний)' → 'справедливе діяння' → 'суд';

(слов'янські) 1) 'спільний розгляд', 'спільне діяння' → 'суд' (→ 'положення', 'правило', 'право' (→ 'воля'), 'закон', 'покарання', 'вирок', 'огуда', 'рішення' → 'думка'); 2) 'правий' → 'правити' → 'приймати справедливе рішення, виносити справедливий вирок', '(правильно) судити' → 'суд';

(іранські) 1) 'закон' → 'суд, правосуддя'; 2) 'справа, здійснена суддею', 'діяння судді' → 'суд'; 3) 'хто несе закон' → 'суддя'; 4) 'творити закон' (→ 'вершити суд') → 'хто творить закон' → 'хто вершить суд, суддя'; 5) 'припущення' → 'тлумачення', 'інтерпретація (права, закону)' → 'суд'; 6) 'хто чинить суд' → 'суддя'; 7) 'упорядковувати', 'порядок' → 'суддя (= упорядник)'; 8) 'припускати' → 'тлумач (права, закону)' → 'суддя'; 9) 'господар', 'батько, старшина роду' → 'суддя'.

3.6. Співвідношення ритуального і правового чинників у процесі термінологізації семантики

Узагальнений погляд на хід семантичної спеціалізації засвідчує дві тенденції на шляху перетворення нетермінологічної лексики на правову термінологію. Перша – формування термінологічної семантики у рамках мови ритуалізованих дій (так відповідно до теорії ритуального глотогенезу). Саме такий результат показують приклади найдавніших термінів права: аналіз їхньої семантики із високим ступенем імовірності засвідчує логіку ритуалу, який «програмував» подальший розвиток слів як елементів мови давнього права. Можна впевнено виділити ЕМС, в яких першою ланкою був сценарій ритуальної поведінки.

I. Взяття сили роду: 1) 'сила', 'бути сильним' → 'влада', 'володарювати, бути при владі'; 2) 'рука' → 'влада'; 'хапати', 'збирати' → 'рука' → 'влада'; 3) 'отримувати', 'могти' → 'могутність' → 'влада'; 4) 'могти, мати силу' → 'володар'.

II. Ритуальне закладання основи, фундаменту як заporуки стабільності:

1) 'установлювати, ставити' → 'влада'; 2) 'встановлювати' → ('релігійний)

звичай') → 'закон'; 'закладати (в) основу' → ('(релігійний) звичай') → 'закон'; 3) 'започатковувати, починати' → 'установлений першим, початковий звичай' → 'закон'; 4) 'ставити', 'встановлювати' → 'положення', 'правило', 'закон' → 'суд'.

III. Символічне упорядкування хаотичного світу: 'упорядкований', 'придатний', 'відповідний ритуалу' → 'священний порядок', 'закон', '(релігійне) право'.

IV. Символічне указання жестом чи словом: 1) 'показувати, вказувати (словом)' → '(Боже) знамення/знак' → 'закон'; 2) 'слово' → 'закон'; 3) (?) 'вказувати (на), показувати (помсту)' → 'мститися, відплачувати'.

V. Ритуальний обмін і зобов'язання: 1) 'ставити' → 'застава'; 2) 'лежати', 'закладати' → 'застава'; 3) 'зв'язувати, пов'язувати' → 'застава'; 4) 'загострена паличка' → 'зарубка, мітка', 'ціль', 'знак' → 'застава'; 5) 'ціна' → 'застава'; 6) 'рахуватися з чимось' → 'карати', 'мститися' ↔ 'відшкодувати', 'платити ціну, штраф', 'спокутувати (провину)'; 7) 'обмін', 'змінювати' → 'помста', 'мститися'.

VI. Ритуальне полювання, переслідування: 'гнати, переслідувати' → 'мститися'; 'переслідування' → 'помста'.

VII. Ритуал принесення жертви як ціна за помсту: 'приносити жертву, жертвувати' → 'помста, відплата' → 'платити'.

Частина із цих давніх ЕМС тяжіє до універсальності, будучи поширеною за межами словника досліджуваних мов. Пор.: 1) 'сила', 'бути сильним' → 'влада', 'володарювати, бути при владі'; 2) 'збільшувати, примножувати силу' → 'здобувати владу, вплив'; 3) 'рука' → 'влада'; 'хапати', 'збирати' → 'рука' → 'влада'; 4) 'слово' → 'закон'; 5) 'встановлювати' → ('(релігійний) звичай') → 'закон'; 'закладати (в) основу' → ('(релігійний) звичай') → 'закон'; 6) 'упорядкований', 'придатний', 'відповідний ритуалу' → 'священний порядок', 'закон', '(релігійне) право'; 7) 'рахуватися з чимось' → 'карати', 'мститися' ↔ 'відшкодувати', 'платити ціну, штраф', 'спокутувати (провину)'; 8) 'обмін', 'змінювати' → 'помста', 'мститися'.

Загалом кількість ЕМС із «стартовим» ритуальним компонентом порівняно невелика через те, що мова у подальшому своєму розвитку поступово вийшла за

межі ритуалу, де формувалися перші поняття передправа. Царина (перед)права втрачає залежність від ритуальної практики, поступово стаючи власне правовою практикою, в якій довго зберігаються рудименти ритуалу. Відповідно, друга тенденція – формування юридичного значення у рамках юридичної практики. Правова практика, судячи із семантики проаналізованих слів, була складним комплексом обов'язкових для виконання моральних імперативів, релігійних настанов, дотримання звичаїв та інших нормативів поведінки. Саме така специфіка правової практики зумовила надалі формування правосвідомості як різновиду мовної свідомості, відображеної в мові права. Далі наведені ЕМС, які показують такі випадки.

I. Функції реалій права (суб'єктів і об'єктів) як регуляторів правових взаємин у суспільстві: 1) 'спрямовувати, направляти (= правити)' → 'правління', 'влада' (погляд на владу уже не як на поняття сакрального життя, а силу лідера, який веде фратрію, етнос); 2) 'державна' → 'влада' (функція утримання держави); 3) ('мірило' →) 'правило', 'принцип' → 'володарювання' (функція влади оцінювати поведінку членів суспільства й установлювати його норми); 4) 'люди, челядь, рать' → 'влада' (= 'захист, піклування') (захист членів фратрії, етносу); 5) 'хто захищає царство, владу' → 'правитель' (функція захисту держави).

II. Атрибути правових реалій та владних осіб: 1) ('крутити' →) 'спритність', 'умілість' → 'влада', 'сила'; 2) 'могти' → 'могутність' → 'влада' (властивість правління, влада як якість володаря).

III. Правові функції особи, наділеної владою і правом судити: 1) 'народ, плем'я' → 'володар (= вождь народу)' (вказівка на функцію старійшини роду, фратрії); 2) 'упорядковувати', 'порядок' → 'суддя (= упорядник)'; 3) 'хто несе закон' → 'суддя'; 'творити закон' (→ 'вершити суд') → 'хто творить закон' → 'хто вершить суд, суддя'; 4) 'хто чинить суд' → 'суддя' (хто має виняткове право на здійснення суду); 5) 'суддя' → 'правитель' (вказівка на право володаря вершити суд, а таке право не завжди було у царів, династій у різні періоди історії різних суспільств).

IV. Майновий ценз особи, наділеної функцією судді: ‘господар’, ‘батько, старшина роду’ → ‘суддя’ (погляд на суддю як на поважну персону, яка обиралась із числа найбагатших і найповажніших членів суспільства).

V. Інтелектуальні якості владної особи: ‘припускати’ → ‘тлумач (права, закону)’ → ‘суддя’ (привілейована особа, здатна тлумачити правові норми).

VI. Авторитет владної особи, її самодостатність у владі:
 1) ‘спрямовувати’, ‘робити прямим’ → ‘володар, правитель’ і ‘прямий’, ‘праведний’, ‘справедливий’ → ‘володар, правитель’ (?); 2) ‘славний, прославлений’, ‘високоповажний’ → ‘володар’; 3) ‘перший (серед народу)’ → ‘володар’; 4) ‘могти’ → ‘володар (= могутній)’; 5) ‘сильний’ → ‘володар’; 6) ‘самодостатній’ → ‘володар’; 7) ‘«самопосталий»’ → ‘володар’; 8) ‘рать, дружина’ → ‘правитель, володар’ (= ‘той, кого підтримує рать’).

VII. Мета здійснення правового акту: ‘стримувати, заважати, примушувати’ → ‘мститися’, ‘(кровна) помста’ (помста як стримання міжродової ворожнечі).

VIII. Спосіб здійснення правового акту: 1) ‘кермо’ → ‘керувати човном, кораблем’ → ‘правити’ (символічне позначення управління, що сягає корінням взаємин між лідером-вождем як *керманичем* і рядовими воїнами в умовах військових походів на човнах/ладдях); 2) ‘знати’ → ‘вершити правосуддя’ (→ ‘судитися’) (суд як установлення істини); 3) ‘спільний розгляд’, ‘спільне діяння’ → ‘суд’ (→ ‘положення’, ‘правило’, ‘право’ (→ ‘воля’), ‘закон’, ‘покарання’, ‘вирок’, ‘огуда’, ‘рішення’ → ‘думка’); 4) ‘справа, здійснена суддею’, ‘діяння судді’ → ‘суд’; 5) ‘припущення’ → ‘тлумачення’, ‘інтерпретація (права, закону)’ → ‘суд’ (суд як інтерпретація звичаєвого права).

IX. Характер правового акту чи стану, його оцінка: 1) ‘рух’, ‘хід’ → ‘звичка’, ‘(священний) звичай’ → ‘закон’, ‘право’; 2) ‘слід’ → ‘наслідування’, ‘звичай’ → ‘закон’ (*закон і право* як освячений традицією поколінь звичай); 3) ‘прямий’ → ‘справедливий’, ‘правий’ → ‘право’; 4) ‘закон’ → ‘суд, правосуддя’ (суд як законне діяння, встановлення закону); 5) ‘прямий (у тому числі як

правильний) → ‘справедливе діяння’ → ‘суд’; б) ‘правий’ → ‘правити’ → ‘приймати справедливе рішення, виносити справедливий вирок’, ‘(правильно) судити’ → ‘суд’; 7) ‘суд’ → ‘рішення суду, справедливість’ → ‘закон, право’ (закон як право, спричинене справедливим рішенням).

X. Спосіб реалізації власного права: 1) ‘здійснити, виконати’ → ‘помста’ (= ‘взяте’ чи ‘здійснене’); 2) ‘брати, хапати’ → ‘застава’; 3) ‘захоплювати’, ‘займати’ → ‘застава’ (арешт майна як гарантія повернення позики); 4) ‘дихати’ → ‘забрати душу (останній подих)’ → ‘карати, мститися’; 5) ‘стверджувати, виражати власну волю’ → ‘самовладець’ (концентрація владних повноважень в одних руках, автократичність).

XI. Переживання релігійно-правового почуття: 1) ‘знати’ → ‘прагнути (помсти), ставити/мати на меті (помсту)’ → ‘карати’, ‘мститися’; 2) ‘бути у стані ворожнечі’ → ‘мститися’ і ‘(смертельна) ворожнеча’ → ‘помста’; 3) ‘жага, жадання (відплати)’ → ‘помста’; 4) ‘бути у стані готовності, у змозі (здійснювати помсту, карати)’ → ‘помста’;

XII. Переживання правового стану: 1) ‘бажання’, ‘воля’ → ‘мати владу’; 2) ‘воля’, ‘бажання’ → ‘право’.

XIII. Розуміння права, закону як прозріння, мудрості: ‘знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’ (*правове знання як прозріння, закон як мудрість*).

XIV. Умови дотримання правового стану: 1) ‘віра’, ‘довіра’ → ‘застава’; ‘рука’ → ‘запорука’; 2) ‘зберігання, гарантія’ → ‘застава’; 3) ‘зберігати, тримати’ → ‘застава, заклад’ (варіація попередньої).

XV. Матеріальні цінності як об’єкти правових відносин: 1) ‘клаптик тканини’ → ‘застава’; 2) ‘посудина, жбан’ → ‘застава’.

Із-поміж ЕМС цього типу трапляються такі, які різною мірою можна попередньо визначати як універсальні явища у царині семантичних зрушень. Можливо, вони віддзеркалюють окремі типологічні риси правового мислення і правової практики у різних культурах, пор.: 1) ‘спрямовувати’, ‘робити прямим’

→ ‘володар, правитель’ і ‘прямий’, ‘праведний’, ‘справедливий’ → ‘володар, правитель’ (?); 2) ‘сильний’ → ‘володар’; 3) ‘кермо’ → ‘керувати човном, кораблем’ → ‘правити’; 4) ‘прямий’ → ‘справедливий’, ‘правий’ → ‘право’; 5) ‘знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’; 6) ‘віра’, ‘довіра’ → ‘застава’.

Зіставлення ритуального і правового компонентів у семантиці запропонованих ЕМС висвітлює таку їхню кореляцію: в ЕМС, посталих у рамках мови ритуалу, визначальним є сценарій поведінки, тоді як у ЕМС, сформованих у мові права – функція і атрибут (у тому числі дії – спосіб) правової реалії (суб’єкта і об’єкта). Запропоноване узагальнення і наведені вище історико-семасіологічні спостереження підтверджують структуру і внутрішню логіку постульованої вище моделі розвитку термінологічної правової семантики. Підтверджується і припущення про відкритість цієї моделі, що виявляється у профанації правового значення і переході його в розряд нетермінологічного (пор., зокрема, яскраву ілюстрацію, представлену групою лексем на позначення суду).

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

Узагальнення всіх виведених ЕМС дозволяє класифікувати їх за принципом репрезентованості/відсутності у лексико-семантичній системі трьох, двох чи однієї з мов.

1. У всіх досліджуваних мовах засвідчені такі ЕМС: (ЛСГ «Влада, володар, правити») ‘могти’ → ‘могутність’ → ‘влада’ (іран., слов’ян. форми з етимомом *ksē(i)- і слов’ян., герм. з етимомом *mogh-), ‘рука’ → ‘влада’ (сума неспоріднених між собою форм); (ЛСГ «Закон, (релігійне) право») ‘встановлювати’ → ((‘релігійний) звичай’) → ‘закон’; ‘закладати (в) основу’ → ((‘релігійний) звичай’) → ‘закон’ (герм., слов’ян. та іран. форми, похідні від і.-є. *legh-, а також етимологічно різні форми, що демонструють цю саму ЕМС); (ЛСГ «(Кровна) помста») ‘рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодовувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’ (іран., слов’ян. форми з і.-є. *k^hei-, *k^hoiṇā- і герм. – з іншою основою).

2. У слов'янських та іранських мовах репрезентовані такі ЕМС: (ЛСГ «Закон, (релігійне) право») ‘воля’, ‘бажання’ → ‘право’ (етимологічно тотожні форми); (ЛСГ «Застава») ‘ціна’ → ‘застава’ (споріднені форми).

3. У германських та іранських мовах засвідчені такі ЕМС: (ЛСГ «Влада, володар, правити») ‘спрямовувати’, ‘робити прямим’ → ‘володар, правитель’ і ‘прямий’, ‘праведний’, ‘справедливий’ → ‘володар, правитель’ (?) (споріднені утворення), ‘перший (серед народу)’ → ‘володар’ (неспоріднені утворення).

4. У германських і слов'янських мовах репрезентовані такі ЕМС: (ЛСГ «Влада, володар, правити») ‘сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’ (етимологічно тотожні утворення), ‘спрямовувати (= правити)’ → ‘правління’, ‘влада’ (генетично різні форми); (ЛСГ «Закон, релігійне право») ‘слово’ → ‘закон’ (неспоріднені форми); (ЛСГ «(Кровна) помста») ‘приносити жертву, жертвувати’ → ‘помста, відплата’ → ‘платити’ (споріднені лексеми).

5. Решта ЕМС засвідчена лише у словнику однієї групи досліджуваних мов, або має історико-семасіологічні й етимологічні відповідники поза рамками індоєвропейського вокабулярія, обраного для дослідження. У ряді випадків аналогії вдалося знайти загалом за межами індоєвропейських мов.

1. Федорова А. О. Семантика номінації термінів ЛСГ «Влада» в індоєвропейських мовах. Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 115. С. 338–343.

2. Федорова А. О. Семантика номінації термінів лексико-семантичної групи «Влада» в індоєвропейських мовах. II. Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 28. С. 203–216.

3. Федорова А. О. Семантика номінації термінів ЛСГ «Застава» у германських, слов'янських та іранських мовах (на індоєвропейському фоні). Функціональна лінгвістика : сб. науч. работ / Крымский республиканский институт последипломного педагогического образования. Симферополь, 2013. №5. С. 409–413.

4. Федорова А. О. Становлення семантики термінів лексико-семантичної групи «(Релігійне) право» в індоєвропейських мовах. Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 27. С. 189–204.

5. Федорова А. А. К семантической истории терминов ЛСГ «Суд» в германских языках. II: П.-герм. *dōmaz. Zbiór raportów naukowych. «Międzynarodowa konferencja naukowa wymiany osiągnięć naukowych» (30.08.2014–31.08.2014). Warszawa : Wydawca : Sp. z o. o. «Diamond trading tour», 2014. Р. 48–57.

6. Федорова А. О. К семантической истории терминов лексико-семантической группы «Суд» в славянских языках. Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2014. Вип. 29. С. 150–160.

7. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням ‘(Кровна) помста’ у германських та слов’янських мовах (історико-семасіологічний етюд). Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): Folia linguistica comparativa. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Випуск 133. С. 128–145.

8. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням ‘(Кровна) помста’ у германських, слов’янських та іранських мовах (історико-семасіологічний етюд). Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. Чернівці : Видавничий дім «Родовід», 2014. Вип. 708–709 : Германська філологія. С. 154–159.

9. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням ‘(крровна) помста’ у германських, слов’янських та іранських мовах (історико-семасіологічний етюд) II. Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 129. С. 225–230.

10. Федорова А. О. Моделювання семантичних процесів та еволюційна модель семантики. Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського: Лінгвістичні науки. Одеса, 2018. Вип. 27. С. 105–118.

11. Fedorova A. O. Germanic and Slavonic Etymological and Semasiological Parallels (Terminology of Court). Наукові записки. Серія: Філологічні науки. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. Вип. 165. С. 276–279.

ВИСНОВКИ

Проведене семасіологічне дослідження правової лексики германських, слов'янських та іранських мов дозволяє зробити ряд припущень і тверджень.

1. Правова свідомість – форма мовної свідомості, в якій членується і дістає лінгво-семіотичної фіксації сукупність поведінкових сценаріїв, сигналів (ритуально виправдане чи не виправдане, відповідне/невідповідне), переживань правового відчуття і очікувань результатів правового діяння. В умовах відсутності кодифікованих норм права при наявності правової дійсності, біхевіористичних і емотивних компонентів людського буття має місце правосвідомість передправа. Ця правосвідомість обслуговується спеціалізованим різновидом мови – давньою мовою права із властивими їй лексичними і фразеологічними експлікаторами.

2. Прийняття давньої термінологічної специфіки проаналізованих слів неодмінно відсилає нас до мови права, одиницею якої є кожна така термінолексема, і саме в межах мови права відбувалося правове «програмування» профанного слова. Принципова різниця між давніми правовими термінолексемами і юридичними термінами в сучасному розумінні полягає в тому, що перші – культурно-історичний феномен архаїчного передправового мислення, сформований у надрах релігійно-правової мови для задоволення комплексу морально-етичних, ритуально-релігійних і власне правових потреб, тоді як другі – штучний конструкт, створений правниками для обслуговування складного поняттєвого апарату права як системи наукових уявлень, який відзначається кодифікацією, як і будь-яка інша наукова термінологічна система. Семантика давнього правового терміна вмотивована ритуальним сценарієм, а значення наукового терміна – інтелектуальними уподобаннями його творців і змінами в науковій кон'юнктурі.

3. Специфіка семантики давньої правової термінології дає поштовх подальшому розвитку ідеї про нероздільний зв'язок сакрального та правового семантичних складників цієї групи слів. Цей синкретизм ілюструється синкретизмом правового і релігійного контекстів правової термінології і нечітко окресленою різницею між самими правовими і релігійними текстами, що

зумовлено неподільністю юридичної та сакральної інституцій у давньому суспільстві і єдністю цих понять у мовній свідомості давньої людини. Отже, поняття «правовий термін» зобов'язує визнати феномен релігійно-правової семантики, яка чітко дистанціювала відповідний клас лексем від інших семантичних класів слів, в тому числі тих, які належали до профанних (не правових, не сакральних) термінологічних систем. На відміну від них формування релігійно-правової термінологічної семантики відбувалося у межах спеціальних формул – правових мікротекстів, де певна лексична одиниця ставала елементом системи правових і сакральних кодів. Із моменту набуття словом такої семантики воно переходило на інший рівень мовної практики, пор. давнє інтегрування в правову термінологію досліджуваних мов прикметників зі значенням 'правий' як маркерів праведності, справедливості, і саме у цій функції вони ставали комунікативно спеціалізованими, пориваючи з розмовно-побутовою практикою.

4. Матеріал, представлений у дослідженні, доводить, що правовий мікротекст є мінімальною, завершеною у смисловому відношенні (а тому семантично автономною) мовною формулою для опису типових ситуацій, послідовності дій (процедури) чи атрибуції об'єктів/суб'єктів діяльності, властивих давньому праву. Поставши у період існування прамов різного хронологічного рівня, вони збереглись у мовах-нащадках як регулярно відтворювані загальні «сюжетні схеми», що уточнюються семантично чітко окресленим матеріалом. Техніка їхнього виконання (лексичне вираження) варіювалася в часі, проте загальна смислова схема і синтаксична позиція її складників лишалася незмінною у процесі еволюції мови. Отже, повторення синтаксично і семантично тотожних словосполучень у ряді споріднених мов указує на збереження спільної для них правової формули. Відповідно, писемно засвідчене відбиття давньої формули в окремій мові можна визначити як текстову трансформу, порівняно з якою власне прототекст прамови буде ядерною системою-еталоном. Попередні спостереження дозволяють розташувати правові мікротексти у хронологічній послідовності. Разом із відлунням прототекстів найдавнішого стану, проаналізована лексика консервує формули, які виникли в

умовах сепаратних ареальних контактів носіїв окремих іранських, слов'янських та германських мов у постспільноіндоєвропейський період. Ці формули характеризують владу, закон, техніку правосуддя, процедуру встановлення правди, істини, характер здійснення помсти. Нарешті, доступна слов'янська лексика дозволила виявити усталені правові вислови, сформовані, очевидно, ще у праслов'янський період. Вони відбивають деталі техніки здійснення правосуддя, втрату прав у давньому суспільстві, встановлення справедливості (додаток А).

5. Запропонована процедура дослідження правової термінології зумовила комплексне обстеження її семантики на рівні цієї ЛСГ, що дозволило:

- а) визначити ряд семантично однопланових одиниць (усіх синонімічних утворень) у системі засобів, які сукупно описували правове поняття у певний період існування мови/мов чи всієї її/їхньої писемної історії;
- б) простежити динаміку засобів опису відповідної правової реалії, оскільки заміна однієї лексеми на позначення певного поняття часто свідчить не про зміну самого поняття, а про зміну його розуміння наступною генерацією носіїв мови, звідки використання нового слова з іншою внутрішньою формою. Контрольно важливими для аналізу семантики групи правових термінів виявляються такі методичні прийоми, як: виявлення ізосемантичних рядів слів, моделювання семантичних процесів, прийом семантичної реконструкції. Порядок їхнього використання залежить від: а) питань, які об'єктивно виникають у процесі аналізу та верифікації матеріалу (коректність формулювання значень, регулярність їх відтворення в діахронії, можливість впливу семантично близьких форм); б) повноти порівнюваного мовного матеріалу;
- в) ступеня давності лексем;
- г) розбіжності між реліктовим характером лексем та інноваційністю їхньої термінологічної семантики, відзначеної вже у найдавніших пам'ятках;
- д) ступеня збереженості парадигми значень порівнюваних лексем на різних хронологічних зрізах.

6. Застосування у дослідженні спеціально розробленого під запропонований вище «покроковий» аналітичний алгоритм такого знаряддя, як *еволюційна модель семантики*, дозволило: а) побудувати модель наукового знання про шляхи еволюції лексичного значення і знайти *прояви семантичних законів*; б) пояснити

причини, механізми і типовість семантичної деривації (на відміну від уже давно відомого в семасіології каталогу семантичних переходів, який не передбачає пояснення і класифікацію змін у семантиці). Концепція ЕМС передбачає двоплановий вимір її дії: репрезентаційний (мовний) і ритуальний (поведінковий) аспекти. Її структура включає три компоненти: антецедент (передправо на рівні до ритуального стану і власне ритуалу), консеквент (власне правова техніка) і позаправова дійсність (позаправовий акт). Відповідно, термінологічне значення еволюціонувало від дискретних (розрізнених) смислів через етап ритуального (символічного) значення до правової семантики, а далі могло стати профанним, тобто втратити правову специфіку, що свідчить про відкритість структури ЕМС. Зіставлення ритуального і правового компонентів у семантиці ЕМС висвітлює таку їхню кореляцію: в ЕМС, посталих у рамках мови ритуалу, визначальним є сценарій поведінки, тоді як у ЕМС, сформованих у мові права – функція і атрибут правової реалії (суб'єкта, об'єкта, правової дії).

Маючи в основі ретроспективний принцип вивчення семантики слів, ЕМС передбачає послідовне зосередження уваги спочатку на пізніших етапах розвитку семантики і далі – на більш ранніх. Його застосування в комплексі зі словотвірним аналізом дає можливість довести факт похідності 'а' від 'b' і ближче підійти до встановлення імовірної початкової ланки в ланцюжку послідовних семантичних змін. Отже, використання ЕМС як інструменту дослідження дає високий рівень пояснювальної сили моделям семантичних законів і показує динамічну специфіку моделей семантичних законів. Дієвість ЕМС проілюстрована у результатах опису формування правової семантики германської, слов'янської та іранської лексики, яка демонструє солідну кількість джерел термінологічного значення. Сумарно результати їхнього опису викладено у додатках Б, Г.

7. Основні умови (ритуал і правова практика) й етапи еволюції правової термінологічної семантики лексики досліджуваних мов реконструйовано й описано у вигляді сукупності схем семантичного розвитку, загалом – 79 (додаток Г). Їхній вік і типовість у межах лексико-семантичних систем аналізованих мов встановлюються у кожному окремому випадку.

Спільність в еволюції термінологічного значення лексики трьох мовних груп полягає в тому, що ряд германських, слов'янських та іранських термінів, окрім однакової схеми еволюції значення, демонструє ще генетичну тотожність, тобто похідність від одного індоєвропейського етимона, пор. 'встановлювати' → (('релігійний) звичай') → 'закон'; 'закладати (в) основу' → (('релігійний) звичай') → 'закон', що встановлюється з урахуванням етимологічно ідентичних форм, які сягають і.-є. **legh-*. Однак переважна більшість термінолексем показує етимологічну розбіжність при тотожності схеми розвитку семантики. Пор.: 'могти' → 'могутність' → 'влада' (іран. і слов'ян. рефлексі і.-є. **ksē(i)-* і слов'ян., герм. з етимоном **mogh-*), 'рука' → 'влада' (неспоріднені утворення); 'встановлювати' → (('релігійний) звичай') → 'закон'; 'закладати (в) основу' → (('релігійний) звичай') → 'закон' (неспоріднені між собою форми); 'рахуватися з чимось' → 'карати', 'мститися' ↔ 'відшкодувати', 'платити ціну, штраф', 'спокутувати (провину)' (іран. і слов'ян. рефлексі і.-є. **k^hei-*, **k^hoiñā-*, тоді як герм. приклади мають іншу основу).

ЕМС, спільні лише для двох груп мов, репрезентовані: а) слов'яно-іранськими аналогіями, засвідченими в етимологічно тотожних лексемах ('воля', 'бажання' → 'право', 'ціна' → 'застава'); б) германо-іранськими аналогіями ('спрямовувати', 'робити прямим' → 'правитель' і 'прямий', 'праведний', 'справедливий' → 'правитель' (?), що виражена спорідненими формами, і 'перший (серед народу)' → 'володар' – неспорідненими); в) германо-слов'янськими аналогіями ('сила', 'бути сильним' → 'влада', 'володарювати, бути при владі'; 'приносити жертву, жертвувати' → 'помста, відплата' → 'платити' – у споріднених формах, а також 'спрямовувати (= правити)' → 'правління', 'влада' і 'слово' → 'закон' – у неспоріднених). Решта ЕМС або засвідчена лексикою *лише однієї* з аналізованих мов, або ж має історико-семасіологічні аналогії *за межами вокабулярія* мов, заявлених у дослідженні.

Установлено 14 типів семантичних зрушень, які через свою типовість для матеріалу багатьох мов різною мірою можуть претендувати на статус семантичних універсалій (Додаток Е).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. Л. : Изд-во АН СССР, 1949. 601 с.
2. Абаев В. И. Избранные труды. Общее и сравнительное языкознание. Владикавказ : Ир, 1995. Т. 2. 724 с.
3. Авакова О. В. Формирование и функционирование английской юридической терминологии в процессе становления государства и права в Англии : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва. 2006. 23 с.
4. Аникин А. Е. Опыт семантического анализа праславянской омонимии на индоевропейском фоне. Новосибирск : Наука (Сибир. отд-ние), 1988. 126 с.
5. Аністратенко Л. Запозичення як спосіб термінотворення японської літературознавчої термінології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Східні мови та літератури*. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2016. Вип. 1 (22). С. 6–9.
6. Аристотель. Риторика. Античные риторика : собр. текстов / статьи, комм. и общ. ред. проф. А. А. Тахо-Годи; пер. Н. Платоновой. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1978. С. 15–164.
7. Артыкуца Н. В. Русская терминология судоустройства XVII века в генетическом, структурном и функциональном аспектах : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев. 1990. 23 с.
8. Байрамова Л. К., Тазеев Г. Г. Казанская лингвистическая школа : Н. В. Крушевский и интерпретация его идей отечественными лингвистами. Казань : Центр инновационных технологий, 2015. 88 с.
9. Батюк Л. И. Язык летописи Самовидца (лексика, фразеология, морфология) : автореф. ... дис. канд. филол. наук. Львов. 1961. 19 с.
10. Бацевич Ф. С. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси : монографія. Київ : Академія, 2009. 192 с.
11. Бенвенист Э. Очерки по осетинскому языку / пер. с франц. К. Е. Гагкаева, предисл. В. И. Абаева. Москва : Наука, 1965. 168 с.

12. Бенвенист Э. Семантические проблемы реконструкции. *Общая лингвистика* / ред., с вступ. статьей и коммент. Ю. С. Степанова. Москва : Прогресс, 1974. С. 331–349.

13. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / пер. с франц. ; общ. ред. и вступ. ст. Ю. С. Степанова. Москва : Прогресс-Универс, 1995. 456 с.

14. Благова Н. Г. Лексика и фразеология памятников русского права XVII века (на материале Уложения 1649 г.). Санкт-Петербург : СПбГУ, 1998. 104 с.

15. Боев А. Л. Месть в мотивационной структуре преступного поведения (криминологический и уголовно-правовой аспекты) : автореф. ... дисс. канд. юрид. наук. Санкт-Петербург. 2002. 228 с.

16. Бойченко Н. В. Наименование правителей в прагерманском языке (опыт семантической реконструкции) : автореф. ... дисс. канд. филол. наук. Волгоград. 2011. 190 с.

17. Бойченко Н. В. К значению *dryhten/drihten* в древнеанглийском языке. *Индоевропейское языкознание и классическая филология-XV (чтения памяти И. М. Тронского)* : материалы междунар. конф. (г. Санкт-Петербург, 20–22 июня 2011 г.). Санкт-Петербург : Наука, 2011. С. 69–78.

18. Бородина М. А., Гак В. Г. К типологии и методике историко-семантических исследований (на материале лексики французского языка) / Институт языкознания АН СССР. Л. : Наука. Ленигр. отд-ние, 1979. 231 с.

19. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Київ. 2005. 19 с.

20. Браткин Д. А. Римский судебный протокол по данным папирологии как источник для изучения раннехристианской истории (на материале Деяний Апостолов): автореф. дисс. ... к. истор. н. Санкт-Петербург. 2008. 34 с.

21. Браткин Д. А. К вопросу о древнейшем римском судебном протоколе на папирусе. *Письменные памятники Востока*. 2009. №1 (10). С. 149–151.

22. Браткин Д. А. Судебные описания в Деяниях Апостолов, в романе Харитона и в римских судебных папирусах из Египта. *Индоевропейское языкознание и классическая филология-XVII (чтения памяти И. М. Тронского)* : материалы междунар. конф. (г. Санкт-Петербург, 24–26 июня 2013 г.). Санкт-Петербург : Наука, 2013. С. 107–118.

23. Брицын М. А. Юридическая терминология в восточнославянской письменности до XV века : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Хмельницкий. 1967. 19 с.

24. Будагов Р. А. Из истории языкознания (Соссюр и Соссюрианство). Материалы к курсам языкознания / общ. ред. В. А. Звегинцева. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1954. 32 с.

25. Будагов Р. А. Сравнительно-семасиологические исследования (Романские языки). Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1963. 301 с.

26. Будагов Р. А. Проблемы развития языка. Москва : Наука, 1965. 73 с.

27. Будилович А. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикологии. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян. Рассмотрение существительных, относящихся к естествознанию. Киев : Типография М. П. Фрица, 1878. Ч. I. 264 с.

28. Бурлак С. А. Историческая фонетика тохарских языков. Москва : Ин-т востоковедения РАН, 2000. 272 с.

29. Вакулик І. І. Метафорична номінація як семантична універсалія анатомічного термінополя. *Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика* : збірник наукових праць. Київ, 2015. С. 199–212.

30. Васильков Я. В. Индоевропейская поэтическая формула * $\text{u}i\text{h}_x\text{ro-re}^k\text{u-} + *ra\text{h}_2$ в текстах индийской традиции. *Индоевропейское языкознание и классическая филология – XIII (чтения памяти И. М. Тронского)* : материалы междунар. конф. (г. Санкт-Петербург, 22–24 июня 2009 г.). Санкт-Петербург, 2009. С. 101–112.

31. Вежбицкая А. Семантические универсалии и базисные концепты. (Язык. Семиотика. Культура). Москва : Языки славянских культур, 2011. 568 с.

32. Виндельбанд В. История древней философии. Київ : Тандем, 1995. 368 с.
33. Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Київ : Наук. думка, 1966. 151 с.
34. Виноградов В. В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования. *Вопросы языкознания*. 1995. № 1. С. 5–36.
35. Вітрів К.В. Терміни на позначення вищих посадових осіб у Марка Туллія Ціцерона. *Научные ведомости Белгородского государственного национального исследовательского университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика*. 2014. № 1. (172). Выпуск 29. С. 16–19.
36. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Москва : Территория будущего, 2005. 800 с.
37. Гаджиева Н. З., Журавлев В. К., Кумахов М. А. и др. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : Теория лингвистической реконструкции. Москва : Наука, 1988. 237 с.
38. Газов-Гинзберг А. М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? (Свидетельство прасемитского запаса корней). Москва : Наука, 1965. 183 с.
39. Гак В. Г. К проблеме общих семантических законов. *Общее и романское языкознание*. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1972. С. 144–157.
40. Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. Москва : Просвещение, 1989. 288 с.
41. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси : Изд-во Тбилисск. ун-та, 1984. Т. 1–2. 1329 с.
42. Гвоздецкая Н. Ю. Проблемы семантического описания древнеанглийского поэтического слова (опыт текстоцентрического анализа) : автореф. ... дисс. д-ра филол. наук. Иваново. 2000. 392 с.
43. Герценберг Л. Г. Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках. Институт языкознания АН СССР. Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1972. 275 с.

44. Герценберг Л. Г., Казанский Н. Н. Праязыковая реконструкция: общие проблемы. *Вестник Российской академии наук*. 2005. № 12. Т. 75. С. 1077–1088.

45. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура. *Мовознавство : науково-теоретичний журнал Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та українського мовно-інформаційного фонду НАН України*. 2010. № 6. С. 32–44.

46. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : монографія. Міністерство освіти і науки України, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» / відп. ред. В. М. Бріцин. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. 255 с.

47. Грамматика осетинского языка : Фонетика и морфология / ред. проф. Г. С. Ахвледиани. Орджоникидзе : Республ. книжн. типогр., 1963. Т. I. 368 с.

48. Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва : Госуд. изд-во политической литературы, 1953. 569 с.

49. Гроссе Р. Об изучении языка немецких правовых памятников эпохи позднего Средневековья. *Проблемы морфологического строя германских языков*. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. С. 176–185.

50. Гумовська І. М. Англійська юридична термінологія в економічних текстах: генезис, дериваційні та семантико-функціональні аспекти : автореф. ... дис. канд. філол. наук. Львів, 2000. 186 с.

51. Гурвич Г. Д. «Правда воли монаршей» Феофана Прокоповича и её западноевропейские источники. Юрьев : Типогр. К.Маттисена, 1915. 122 с.

52. Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 2007. 352 с.

53. Гуревич А. Я. Избранные труды. Норвежское общество. Москва : Традиция, 2009. 470 с.

54. Гусарова М. А. Эволюция концепций правосознания в советской правовой науке. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*: в 3-х ч. Тамбов : Грамота, 2015. №11 (61), ч. II. С. 67–71.

55. Гухман М. М. Готский язык. Москва : Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1958. 288 с.

56. Дадашев М. П. Лексические связи германских языков с иранскими: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва. 1965. 19 с.

57. Демьянков В. З. Теория прототипов в семантике и прагматике языка. *Структуры представления знаний в языке*. Москва : Ин-т науч. информ. по общественным наукам РАН, 1994. С. 32–86.

58. Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1955. 332 с.

59. Десницкая А. В. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1970. 99 с.

60. Десницкая А. В. К изучению языка памятников обычного права. *Вопросы языкознания*. 1983. №4. С. 64–74.

61. Десницкая А. В. Сравнительное языкознание и история языков. Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. 352 с.

62. Домброван Т. И. Диахроническая лингвосинергетика – новое направление в изучении истории языка. *Записки з романо-германської філології*. Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2014. Вип. 2 (33). С. 24–32.

63. Дыбо А. В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Соматические термины (плечевой пояс). Институт языкознания РАН. Москва : Языки русской культуры, 1996. 389 с.

64. Диасамидзе Г. И. Убийство на почве кровной мести по Советскому уголовному праву (по материалам Аджарской АССР): автореф. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1974. 19 с.

65. Долгова Е. Г. Балто-славянские этимологические корреляты в германских языках (К проблеме ареальной лингвистики) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Нижний Новгород, 1994. 16 с.

66. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. Исследования по фольклору и мифологии Востока / пер. с франц. Т. В. Цивьян. Москва : Наука, 1986. 234 с.

67. Дюмезиль Ж. Три осетинские процедуры против кровной мести. *Эпос и мифология осетин и мировая культура* / сост. и пер. Т. Т. Камболов. Владикавказ : Ир, 2003. С. 107–113.

68. Євченко В. В. Готська мова. Тексти, коментар, словник : навч. Посібник. Вінниця : Фоліант, 2004. 400 с.

69. Жуковский В. А. Человек и познание у персидских мистиков. Речь, читанная на годовичном акте Императорского С.-Петербургского Университета 8 февраля 1895 г. Санкт-Петербург. 1895. 32 с.

70. Журавлев В. К., Гаджиева Н. З., Кумахов М. А. Внутренняя реконструкция. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции / отв. ред. Н. З. Гаджиева. Институт языкознания АН СССР. Москва : Наука, 1988. С. 68–90.

71. Журавлев А. Ф. Эволюции смыслов. Москва : Издательский Дом ЯСК, 2016. 472 с.

72. Законы Великого князя Иоанна Василиевича и Судебник царя и Великого князя Иоанна Василиевича с дополнительными указами / Издание комиссии печатания Государственных грамот и Договоров, состоящей при Московском Главном Архиве Министерства Иностранных Дел. Москва : В Синодальной типографии, 1878. 76 с.

73. Зализняк Анна А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект «Каталога семантических переходов». *Вопросы языкознания*. 2001. №2. С. 13–25.

74. Зализняк Анна А. Русская семантика в типологической перспективе. Москва : Языки славянской культуры, 2013. 640 с.

75. Звегинцев В. А. Семасиология. Москва : Изд-во МГУ, 1957. 320 с.

76. Зозуля И. В. История развития судебной системы на Северном Кавказе во второй половине XIX – начале XX века : автореф. ... канд. истор. наук. Ставрополь, 1999. 19 с.

77. Зюков А. М. Кровная месть: внеправовой обычай и государственно-правовая политика. Владимир : ИП Журавлева, 2009. 160 с.

78. Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период) / отв. ред. И. И. Ревзин. Институт славяноведения АН СССР. Москва : Наука, 1965. 245 с.

79. Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. Москва : Наука, 1974. 342 с.

80. Иванов Вяч. Вс. Происхождение семантического поля славянских слов, обозначающих дар, обмен. *Славянское и балканское языкознание. Проблемы интерференции и языковых контактов* / отв. ред. Г. П. Клепикова. Институт славяноведения и балканистики АН СССР. М. : Наука, 1975. С. 50–78.

81. Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. О языке древнего славянского права (к анализу нескольких ключевых терминов). *Славянское языкознание: VIII Международный съезд славистов (Загреб–Любляна, сентябрь 1978 г.)*. Москва : Наука, 1978. С. 221–240.

82. Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Древнее славянское право: архаичные мифопоэтические основы и источники в свете языка. *Формирование раннефеодальных славянских народностей* / отв. ред. В. Д. Королюк. Москва : Наука, 1981. С. 10–31.

83. Иванова Г. П. Право и закон (методологический аспект) : автореф. ... дисс. канд. юрид. наук. Ленинград, 1983. 188 с.

84. Из ранней истории шведского народа и государства : первые описания и законы / отв. ред. и сост. д. истор. наук, профессор А. А. Сванидзе. Москва : Российский государственный гуманитарный университет ; Российско-шведский центр, 1999. 335 с.

85. Илиади А. И. К сравнительно-исторической семасиологии иранских и славянских языков. I. *Функциональная лингвистика*. 2013. № 5. С. 143–145.

86. Исаев М. И. Очерки по фразеологии осетинского языка. Орджоникидзе : Северо-Осетинское книжное издательство, 1964. 104 с.

87. Каменева О. В. Об этимологии герм. **til*- (др.-англ. *til*, др.-исл. *til*, др.-в.-н. *zīl*). *Индоевропейское языкознание и классическая филология-XII (чтения*

памяти И. М. Тронского) : мат-лы междунар. конф. (г. Санкт-Петербург, 23–25 июня 2008 г.). Санкт-Петербург: Нестор-История, 2008. С. 187–195.

88. Каменева О. В. Гот. *ip* и др.-англ. *ed-* в свете реконструкции праиндоевропейского текста. *Индоевропейское языкознание и классическая филология-XIII (чтения памяти И. М. Тронского)* : мат-лы междунар. конф. (г. Санкт-Петербург, 22–24 июня 2009 г.) Санкт-Петербург : Наука, 2009. С. 229–245.

89. Капшутарь Е. С. Становление английской системы терминов уголовного права и отражение этого процесса в переводе на русский язык : автореф. дисс. ... канд. филол. н. Москва. 2018. 26 с.

90. Карабанова К. И. Залог в Российской Федерации : некоторые проблемы правового регулирования : автореф. ... дисс. канд. юр. наук. Волгоград, 1998. 188 с.

91. Карамзин Н. М. Полное собрание сочинений в 18-ти томах. История государства Российского / вступ. ст. и послесл. А. Смирнова; коммент. А. Кузнецова. Москва : ТЕРРА–Книжный клуб, 1998. Т. 1. 576 с.

92. Каширский С. В. Становление и функционирование мировых судов в судебной системе России : автореф. ... дисс. канд. юрид. наук. Нижний Новгород. 2005. 191 с.

93. Кияк Т. Р. Відбір термінологічних одиниць в науково-технічному перекладі. *Обрії наукового пошуку: літературознавство, мовознавство, перекладознавство*: зб. на пошану проф. І. Мегели. Київ ; Дрогобич : Вадим Карпенко, 2011. С. 167–173.

94. Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований. Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1971. 86 с.

95. Климов Г. А. Основы лингвистической компаративистики. Москва : Наука, 1990. 168 с.

96. Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Т. VII: Специальные курсы (продолжение) / ред. В. Л. Янина; послесловие и коммент. сост. Р. А. Киреева, В. А. Александров и В. Г. Зимина. Москва : Мысль, 1989. 508 с.

97. Ковалев В. Н. Залог как способ обеспечения банковского кредита в Российской Федерации : автореф. ... дисс. канд. юр. наук. Москва. 2002. 19 с.

98. Ковалевский М. Первобытное право. Москва : Типография А. И. Мамонтова и К⁰, 1886. Вып. 1: Род. 169 с.

99. Ковалевский М. Современный обычай и древний закон. Обычное право осетин в историко-сравнительном освещении. Москва : Типография В. Гатцук, 1886. Т. I–II.

100. Колегаева И. М. Текстовая парадигма: микро-, макро-, мега-, гипер- и просто текст. *Записки з романо-германської філології*. Одеса : Фенікс, 2008. Вип. 20. С. 70–79.

101. Кононюк А. Е. Системология. Общая теория систем. В 4-х кн. Київ : Освіта України, 2014. Книга первая: Начала. 564 с.

102. Кострыкина С. Е. Семантическая реконструкция прагерманских форм **buzjanan* и **saljanan* (на материале древнегерманских библейских текстов) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2013. 25 с.

103. Котков С. И. Очерки по лексике южновеликорусской письменности XVI–XVIII веках. Москва : Наука, 1970. 317 с.

104. Кошкин И. Этимологическая реконструкция формул древнерусско-немецких договорных грамот. *Latvijas Universitātes Raksti. Valodniecība. Studia Etymologica. Germano – Balto – Slavica / Galv. red. Dr. habil. philol. prof. Andrejs Veisbergs*. Latvija : Latvijas Universitāte, 2007. 720. Sējums. С. 73–80.

105. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Сборник статей. Москва : Издательство иностранной литературы, 1962. 456 с.

106. Левицкий В. В. Этимологические и семасиологические исследования в области германских языков. Чернівці : Рута, 1997. 277 с.

107. Левицкий В. В. Семантический синкретизм в германском и индоевропейском. *Вопросы языкознания*. 2001. № 4. С. 94–106.

108. Левицкий В. В. Основы германістики. Вінниця : Нова Книга, 2008. 528 с.

109. Левицкий В. В. Семантические и фонетические связи в лексике индоевропейского праязыка. Опыт количественного анализа этимологического словаря. Черновцы : Рута, 2008. 232с.

110. Левицкий В. В. Семасиология : монография для молодых исследователей. Изд. 2, исправл. и дополн. Винница : Нова Книга, 2012. 680 с.

111. Лившиц В. А., Хромов А. Л. Согдийский язык. *Основы иранского языкознания : Среднеиранские языки* / отв. ред. В. С. Расторгуева. Институт языкознания АН СССР. Москва : Наука, 1981. С. 347–514.

112. Лившиц В. А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. Санкт-Петербург : Филолог. фак-т СПбГУ, 2008. 414 с., илл.

113. Лыкова Н. Н. Генезис языка права: начальный этап : на материале французских и русских документов X–XV веков : автореф. ... дис. д-ра. филол. наук. Екатеринбург. 2005. 21 с.

114. Линько А. В., Логинов А. В. Судебный процесс, наказание и божественное возмездие в микенское время. *Индоевропейское языкознание и классическая филология-XXI (чтения памяти И. М. Тронского)* : мат-лы междунар. конф., (г. Санкт-Петербург, 26–28 июня 2017 г.). Санкт-Петербург : Наука, 2017. С. 537–562.

115. Лукина Г. Н. Предметно-бытовая лексика древнерусского языка. Москва : Наука, 1990. 180 с.

116. Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. Институт русского языка АН СССР. Москва : Наука, 1966. 32 с.

117. Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». Институт русского языка АН СССР. Москва : Наука, 1975. 368 с.

118. Ляпунов Б. М. Из семасиологических этюдов в области русского языка: «досуг» и пр. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. 1946. Т. V. Вып. 1. С. 63–68.

119. Магомедов А. Х. Культура и быт осетинского народа : историко-этнографическое исследование. Владикавказ : Ир, 2011. 432 с.

120. Мазепова О. Внутрішній світ людини у перському лінгвоментальному просторі. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 440 с.

121. Макаев Э. А. Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики. Москва ; Ленинград : Наука, 1964. 58 с.

122. Макаев Э. А. Структура и стратиграфия общегерманской лексики. *Вопросы языкознания*. 1965. №5. С. 3–12.

123. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания. Москва : Наука, 1977. 58 с.

124. Межуєва І. Ю., Кечеджі О. В. Процеси термінотворення за участю елементів іншомовного походження в сучасній англійській мові. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 2015. № 28. С. 167–179.

125. Меркулова О. А. Сравнительно-историческое исследование регулярных семантических переходов в германских языках : автореф. ... канд. филол. наук. Москва, 2009. 23 с.

126. Мікіна О. Г. Історико-семасіологічне дослідження латинських і романських дієслів мовлення на індоєвропейському фоні. Донецьк : Юго-Восток, 2012. 450 с.

127. Мікіна О. Г. Доказова семасіологія (семантична історія латинського дієслова *dēmandāre*). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки: Studia semasiologica* / відп. ред. О. І. Іліаді. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 160. С. 88–100.

128. Мікіна О. Г. Про деякі шляхи формування значення ‘просити’ в латинській і романській мовах. *Науковий огляд*. 2017. Т. 10, № 42. С. 151–158.

129. Мікіна О. Г. Семантична еволюція від «молити» до «говорити» як універсальне явище: етимологічний етюд. *Studia Philologica (Філологічні студії)* : збірник наукових праць. 2017. Вип. 8. С. 3–10.

130. Митин С. С. Государственная власть: понятие и закономерности организации : автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Красноярск. 2004. 19 с.

131. Михайлова Т. А. Судьба и доля: к проблеме лексического оформления детерминистических представлений в раннеирландской традиции. *Вопросы языкознания*. 2001. № 6. С. 68–85.

132. Михайлов Н. А. К одной балто-южнославянской фольклорно-ритуальной формуле: лит. *laimė lėmė*, лтш. *laima polemj*, слвн. *sojenice sodijo*. *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*. Москва : Индрик, 2000. С. 193–197.

133. Мониц Ю. В. Проблемы этимологии и семантика ритуализованных действий. *Вопросы языкознания*. 1998. №1. С. 97–120.

134. Мониц Ю. В. К истокам человеческой коммуникации. Ритуализированное поведение и язык. Москва : Академия гуманитарных исследований, 2005. 443 с.

135. Мухаммед М. С. Ответственность за убийство на почве кровной мести по уголовному праву Республики Йемен : автореф. ... дисс. канд. юрид. наук. Москва. 1998. 19 с.

136. Назарова З. О. Отражение формулы клятвы в картине мира памирцев. *Вестник Российско-таджикского (Славянского) университета*. 2011. Т. 2, №2 (33). С. 194–201.

137. Никольский С. Л. Наследование и кровная месть (по материалам раннесредневековой Скандинавии). *Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В. Т. Пашуто* / ред. Т. Н. Джаксон и Е. А. Мельниковой. Москва : Языки русской культуры, 1999. С. 202–208.

138. Никольский С. Л. О характере участия женщин в кровной мести (Скандинавия и Древняя Русь). *Древнейшие государства Восточной Европы. 1999. Восточная и Северная Европа в Средневековье* / отв. ред. Г. В. Глазырина. Москва : Вост. литература, 2001. С. 160–168.

139. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / ред. Б. А. Серебренников. Москва : Наука, 1972. 565 с.

140. Овчинникова М. В. Терминология уголовного права XVIII века (на материале памятников деловой письменности Забайкалья): автореф. ... канд. филол. наук. Улан-Удэ. 2008. 25 с.

141. Огибенин Б. Л. Структура мифологических текстов «Ригведы». (Ведийская космогония). Москва : Наука, 1968. 115 с.

142. Омаров М. М. Убийство по мотивам кровной мести (уголовно-правовой и криминологический анализ по материалам Республики Дагестан) : автореф. ... дисс. канд. юрид. наук. Махачкала. 2006. 159 с.

143. Орел В. Э. Об одном институте индоевропейского права. Опыт лингвистического комментария. *Вестник древней истории*. 1986. №. 1. С. 130–144.

144. Откупщиков Ю. В. К истокам слова. Рассказы о науке этимологии / 2-е изд., испр. и доп. Москва : Просвещение, 1973. 256 с.

145. Откупщиков Ю. В. Очерки по этимологии. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2001. 482 с.

146. Откупщиков Ю. В. Из истории индоевропейского словообразования / 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : СПбГУ ; Москва : Академия, 2005. 320 с.

147. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки / В. И. Абаев, М. Н. боголюбов; отв. ред. В. С. Расторгуева. Москва : Наука, 1979. 380 с.

148. Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков / А. П. Непокупный, Н. Н. Быхолец, В. А. Пономаренко и др. ; отв. ред. А. П. Непокупный. Институт языковедения им. А. А. Потебни НАН Украины. К. : Довіра, 2005. 367 с.

149. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.

150. Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1975. 205 с.

151. Перегудов К. В. Свобода личности и современная власть: опыт социально-философского анализа : автореф. ... дис. канд. филос. наук. Волгоград. 2002. 21 с.

152. Периханян А. Г. Пехлевийские папирусы собрания ГМИИ имени А. С. Пушкина. *Вестник древней истории*. 1961. № 3. С. 78–93.

153. Периханян А. Г. Сасанидский судебник. «Книга тысячи судебных решений» / Академия наук Армянской ССР; Институт востоковедения АН СССР. Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1973. 573 с.

154. Периханян А. Г. Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды / Институт востоковедения АН СССР. Москва : Наука, 1983. 384 с.

155. Петлева И. П. О семантических истоках слов со значением ‘скупой’ в русском языке. *Этимология*. 1970 / отв. ред. О. Н. Трубачев; Институт русского языка АН СССР. М. : Наука, 1972. С. 207–216.

156. Петров А. В. О содержании категории правосознания. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2016. №5. С. 215–221.

157. Пихтовникова Л. С. Лингвосинергетика: основы и очерк направлений : монография. Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2012. 180 с.

158. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 512 с.

159. Піхтовнікова Л. С. Самоорганізація дискурсу: синергетичні принципи і підходи до лінгвістичного аналізу. *Сучасні фундаментальні теорії та інноваційні практики навчання іноземної мови у ВНЗ: колективна монографія* / ред. В. Г. Пасинок. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 218–231.

160. Плотников Б. А. Основы семасиологии : учебн. пособие для вузов. Минск : Вышэйшая школа, 1984. 223 с.

161. Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков. *Ученые записки Императорского московского университета : отдел историко-филологический*. Москва, 1896. Вып. 23. С. 1–124.

162. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. Москва : Госуд. изд-во, 1922. Т. I. 268 с.

163. Порциг В. Членение индоевропейской языковой области. / ред. и с предисл. А. В. Десницкой ; пер. с нем. Москва : Едиториал УРСС, 2003. 332 с.

164. Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. Москва : Наука, 1964. 187 с.

165. Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык. Москва : Наука, 1966. 160 с.

166. Розенбаум Т. М. Сложные слова и их семантика в англосаксонском языке (На материале законов, грамот и завещаний). Ленинград : Первый Ленингр. ин-т иностр. языков, 1940. 101 с.

167. Родионова И. В. Залог прав : автореф. ... дисс. канд. юр. наук. : 12.00.03 / Международный юридический институт при Министерстве юстиции Российской Федерации. Москва. 2007. 182 с.

168. Русецкий А. Е. Возникновение и развитие института ипотеки. [Электронный ресурс]. URL: <http://rusetskiy.ru/stati/?idnews=418> (дата звернення : 07.11.2013).

169. Саватюгин А. Л. Экономическая школа. 50 лекций по микроэкономике. Лекция 18. Потребительский выбор во времени. Раздел 4. Из истории ростовщичества. [Электронный ресурс]. URL: <http://50.economicus.ru/index.php?ch=2&le=18&r=4&z=1> (дата звернення : 08.12.2013).

170. Сараджева Л. А. Древнейшие религиозные представления праармян и праславян в свете данных сравнительно-исторического языкознания. *Историко-филологический журнал (Ереван)*. 1985. №2 (73). С. 73–84.

171. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде. Москва : Юрид. лит-ра, 1988. 176 с.

172. Селиванова Е. Е. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монографическое учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Киев : Брама, 2004. 336 с.

173. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : Підручник. Полтава : Довкілля-К., 2008. 712 с.

174. Сравнительная грамматика германских языков: в пяти томах / гл. ред.: М. М. Гухман, В. М. Жирмунский, Э. А. Макаев, В. И. Ярцева. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. Т. 1. 204 с.

175. Сергеев Ф. П. Русская терминология международного права XI–XVII вв. Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1972. 259 с.

176. Сердюк Е. И. Наименования лиц в языке древнегерманского права : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва. 1987. 20 с.

177. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / отв. ред. Э. Р. Тенишев, А. В. Дыбо. Институт языкознания РАН. Москва : Наука, 2006. 908 с.

178. Ситняк Р. М. Діахронна семасіологія : історія і сучасний стан : автореф. ... дисс. канд. філол. наук. Одеса, 2015. 18 с.

179. Смирницкий А. И. Хрестоматия по истории английского языка с VII по XVII в. с грамматическими таблицами и историческим и этимологическим словарем. Москва : Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1953. 285 с.

180. Смолина К. П. Лексика имущественной сферы в русском языке XI–XVII вв. Институт русского языка АН СССР. Москва : Наука, 1990. 206 с.

181. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / 2-е изд. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1896. Кн. 1 (Т. I–V). 879 с.

182. Соколова В. С. Авеста. Опыт морфологической транскрипции и перевод / подг. материалов к изд. и ред. И. А. Смирнова. Санкт-Петербург : Наука, 2005. 544 с.

183. Сороколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке XI–XVII вв. Институт русского языка АН СССР. Ленинград : Наука. Ленингр. отделение, 1970. 384 с.

184. Стеблин-Каменский И. М. Этимологический словарь ваханского языка. Санкт-Петербург : Петербургское Востоковедение, 1999. 480 с.

185. Стеблин-Каменский М. И. Древнеисландский язык. / изд. 2-е, испр. Москва : Едиториал УРСС, 2002. 288 с.

186. Стецюк Б. Р. Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини : автореф. ... дис. канд. філол. наук. Запоріжжя. 1999. 19 с.

187. Судолова Л. А. Судебная система и проблемы разрешения экономических споров в эволюции государства и права России с IX по XX вв. (историко-правовой аспект) : автореф. ... дисс. канд. юрид. наук. Санкт-Петербург. 2008. 22 с.

188. Тышкевич Н., Лучина Е. Глагольные аналитические конструкции семитского происхождения среди других перифрастических глаголов в идише. *Judaica Petropolitana*. 2015. № 4. С. 215–229. [Электронный ресурс]. URL : <https://www.hse.ru/data/> (дата звернения : 08.08.2014)

189. Толстая С. М. Славянские мифологические представления о душе. *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*. Москва : Издательство «Индрик», 2000. 400 с.

190. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды; Институт славяноведения и балканистики АН СССР. Москва : Наука, 1969. 262 с.

191. Топоров В. Н. Из наблюдений над этимологией слов мифологического характера. *Этимология*. 1967. Москва : Наука, 1969. С. 11–21.

192. Топоров В. Н. Мировое дерево. Универсальные знаковые комплексы. Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – Т. I–II.

193. Топоров В. Н. Исследования по этимологии и семантике. Т. I.: Теория и некоторые частные ее приложения. Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 816 с.

194. Топоров В. Н. Пиндар и Ригведа: Гимны Пиндара и ведийские гимны как основа реконструкции индоевропейской гимновой традиции. Москва : РГГУ, 2012. 216 с.

195. Топорова Т. В. О двух сюжетах скандинавской мифологии: войне асов и ванов и меде поэзии. *Известия Академии наук. Серия литературы и языка*. 1998. Т. 57, № 2. С. 52–57.

196. Топорова Т. В. Душа и тело в древнеанглийской концепции. *Индоевропейское языкознание и классическая филология – XIII (чтения памяти*

И. М. Тронского) : материалы международной конференции (г. Санкт-Петербург, 22–24 июня 2009 г.). Санкт-Петербург : Наука, 2009. 714 с.

197. Топорова Т. В. Древнеиндийский вратьи и их германские параллели. *Индоевропейское языкознание и классическая филология – XIII (чтения памяти И. М. Тронского)* : материалы междунар. конф. (г. Санкт-Петербург, 21–23 июня 2010 г.). Институт лингвистических исследований РАН. Санкт-Петербург : Наука, 2010. Ч. 2. С. 371–386.

198. Тронский И. М. Вопросы языкового развития в античном обществе / отв. ред. и послесл. А. В. Десницкой; изд. 2-е, испр. Москва : УРСС, 2004. 205 с.

199. Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. Институт славяноведения АН СССР. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. 211 с.

200. Трубачев О. Н. «Молчать» и «таять». О необходимости семасиологического словаря нового типа. *Проблемы индоевропейского языкознания. Этюды по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков* / отв. ред. В. Н. Топоров. Институт славяноведения АН СССР. Москва : Наука, 1964. С. 100–105.

201. Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции). Институт русского языка АН СССР. Москва : Наука, 1966. 416 с.

202. Трубачев О. Н. Реконструкция слов и их значений. *Вопросы языкознания*. 1980. № 3. С. 3–14.

203. Трубачев О. Н. Приемы семантической реконструкции. *Сравнительно-историческое изучение языков различных семей. Теория лингвистической реконструкции* / отв. ред. Н. З. Гаджиева. АН СССР Институт языкознания. Москва : Наука, 1988. С. 197–222.

204. Трубачев О. Н. Труды по этимологии. Слово. История. Культура. Москва : Языки слав. культ., 2005. Т. 2. 664 с.

205. Ульман С. Семантические универсалии. *Новое в лингвистике. Вып. V (Языковые универсалии)* / пер. с англ. ; ред. и с предисл. Б. А. Успенского. Москва : Прогресс, 1970. С. 250–298.

206. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. *Новое в лингвистике* / сост., ред. и вступит. статья В. А. Звегинцева. Москва : Издательство иностранной литературы, 1960. Вып. I. С. 135–169.

207. Успенский Б. А. Проблема универсалий в языкознании. *Новое в лингвистике*. Москва : Издательство «Прогресс», 1970. Вып. 5. С. 5–30.

208. Фалилеев А. И. Язык средневекового валлийского права как источник для общекельтской и индоевропейской реконструкции. *Вопросы языкознания*. 2001. №6. С. 57–67.

209. Федорова А. А. Типология номинации сакральных терминов со значением ‘*animus*’, ‘*anima*’ в индоевропейских языках. *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 26. С. 180–195.

210. Федорова А. О. Семантика номінації термінів ЛСГ ‘ВЛАДА’ в індоєвропейських мовах. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 115. С. 338–343.

211. Федорова А. О. Семантика номінації термінів лексико-семантичної групи «Влада» в індоєвропейських мовах. II. *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 28. С. 203–216.

212. Федорова А. О. Семантика номінації термінів ЛСГ ‘ЗАСТАВА’ у германських, слов’янських та іранських мовах (на індоєвропейському фоні). *Функциональная лингвистика* : сб. науч. работ / Крымский республиканский институт последипломного педагогического образования. Симферополь, 2013. № 5. С. 409–413.

213. Федорова А. О. Становлення семантики термінів лексико-семантичної групи «(Релігійне) право» в індоєвропейських мовах. *Типологія мовних значень у*

діахронічному та зіставному аспектах : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 27. С. 189–204.

214. Федорова А. А. К семантической истории терминов ЛСГ «Суд» в германских языках. II: П.-герм. *dōmaz. *Zbiór raportów naukowych. «Międzynarodowa konferencja naukowa wymiany osiągnięć naukowych»* (30.08.2014–31.08.2014). Warszawa : Wydawca : Sp. z o. o. «Diamond trading tour», 2014. Р. 48–57.

215. Федорова А. О. К семантической истории терминов лексико-семантической группы «Суд» в славянских языках. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах* : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2014. Вип. 29. С. 150–160.

216. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням «(КРОВНА) ПОМСТА» у германських та слов'янських мовах (історико-семасіологічний етюд). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): Folia linguistica comparativa*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Випуск 133. С. 128–145.

217. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням «(Кровна) помста» у германських, слов'янських та іранських мовах (історико-семасіологічний етюд). *Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць*. Чернівці : Видавничий дім «РОДОВІД», 2014. Вип. 708–709 : Германська філологія. С. 154–159.

218. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням «(Кровна) помста» у германських, слов'янських та іранських мовах (історико-семасіологічний етюд) II. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 129. С. 225–230.

219. Федорова А. О. Архаїчні правові терміни та позначення провини у германських та слов'янських мовах. *Науковий збірник Київського університету імені Бориса Грінченка «Studia philologica»*. Київ : Видавництво, 2015. Вип. 5. С. 62–67.

220. Федорова А. О. Правовий мікротекст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : Видавець Лисенко В. Ф., 2015. Вип. 137. С. 149–154.

221. Федорова А. О. До історії семантики кількох германських та іранських архаїчних правових термінів на позначення провини. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки (Мовознавство)»* : збірник наукових праць. Дрогобич, 2016. Вип. № 6. С. 197–199.

222. Федорова А. О. Історико-семасіологічний аспект розвитку поняття «Wergeld»/ «**Ві́ра**» у германських та давньоруській мовах. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки : Studia semasiologica*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 160. С. 101–112.

223. Федорова А. О. Моделювання семантичних процесів та еволюційна модель семантики. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського: Лінгвістичні науки*. Одеса, 2018. Випуск 27. С. 105–118.

224. Федорова А. О. Про мову давньогерманського права : релікти правових формул. На перетині мови і права : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 22 лютого 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 45–52.

225. Fedorova A.O. Germanic and Slavonic Etymological and Semasiological Parallels (Terminology of Court). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. Вип. 165. С. 276–279.

226. Филимонова Г. И. Развитие медицинской лексики и становление фармацевтической терминологии (на материале истории английского языка) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Санкт-Петербург. 1995. 14 с.

227. Фрай Р. Наследие Ирана / под ред. и с предисл. М. А. Дандамаева ; пер. с англ. В. А. Лившица и Е. В. Зеймаля. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Вост. литература, 2002. 463 с. : ил.

228. Фрейман А. А. Хорезмийский язык. Материалы и исследования. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1951. 118 с.

229. Ханаху Р. А. Мир культуры адыгов. Майкоп: ГУРИПП «Адыгея», 2002. 516с.

230. Хубецова З. Р. Осетинские клятвенные формулы. *Вопросы осетинского языкознания*. 1977. Т. XXXII. С. 63–86.

231. Цейтлин Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. София : Изд-во Болгарской Академии Наук, 1986. 355 с.

232. Цейтлин Р. М. Сравнительная лексикология славянских языков X/XI–XIV/XV вв. Проблемы и методы. Институт славяноведения и балканистики РАН. Москва : Наука, 1996. 232 с.

233. Чебаненко С. Б. Рец. на: Рогов В. А., Рогов В. В. Древнерусская правовая терминология в отношении к теории права (очерки IX – середины XVII в.). Москва : МГИУ, 2006. 269 с. / С. Б. Чебаненко // *Rossica Antiqua*. 2010. №2. С. 171–180.

234. Черватюк И. С. Власть как коммуникативная категория: автореф. ... дис. канд. филол. наук. Волгоград. 2006. 18 с.

235. Черных П. Я. Очерк русской исторической лексикологии (древнерусский период). Москва : Издательство Московского университета, 1956. 243 с.

236. Черных С. Н. Право и справедливость: единство и противоречие в социальном процессе : автореф. ... дисс. канд. филос. наук. Воронеж. 2011. 178 с.

237. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (Гніздовий підхід). Київ : Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАНУ, 2003. 480 с.

238. Чернявська О. В. Структурно-семантичні особливості давньоанглійських термінів на позначення суду й учасників судового процесу. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки: Studia semasiologica*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 160. С. 113–132.

239. Чмир О. Р. Лексика права у старослов'янській та давньоруській мовах : семантична мотивованість, шляхи концептуалізації : дис. ... канд. філол. наук. Київ. 2005. 179 с.

240. Чмир О. Р. Міфо-ритуальні джерела формування давньоруської лексики сфери права. *Мова та історія. Періодичний збірник наукових праць*. Київ. 2011. Вип. 179. С. 3–35.

241. Шабардина С. В. Становление терминосистемы права в английском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Московский педагогический государственный университет. Москва. 2002. 16 с.

242. Шаркић С. Утицај византијског права на средњовековно српско право. *Slověne*. 2015. Vol. 4, №2. С. 106–118.

243. Шкунаев С. В. Община и общество западных кельтов. Москва : Наука, 1989. 192 с.

244. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. Москва : Просвещение, 1964. 243 с.

245. Шнайдер Л. Г. Преступления по мотиву национальной, расовой, религиозной ненависти или вражды либо кровной мести в уголовном праве Российской Федерации : автореф. ... дисс. канд. юрид. наук. Москва. 2006. 19 с.

246. Шолько М. А. Особенности предварительного расследования убийств, совершенных по мотиву кровной мести и кровной вражды : автореф. ... дисс. канд. юрид. наук. Ижевск, 2007. 21 с.

247. Щербакова О. Л. Дискурс і текст як об'єкти лінгвістики. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки*. Ніжин. 2014 С. 294–297.

248. Ярцева В. Н. Историческая морфология английского языка. Институт языкознания АН СССР. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1960. 194 с.

249. Ярцева В. Н. Типологические универсалии и креолизация языка. *Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка*. М. : Изд-во АН СССР, 1990. Т. 49. № 6. С. 483–493.

250. Яцимирский А. И. Из славяно-румынских семасиологических наблюдений. *Известия Отделения русского языка и словесности Академии Наук*. 1904. Т. IX, кн. 2. С. 257–278.

251. Яцимирский А. И. Отголоски славянской пороты в обычном праве у румын XV–XVII вв. *Jagić-Festschrift : Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*. Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1908. С. 159–171.

252. Benzing J. Chwarezmischer Worterindex. / mit einer Einleitung von Helmut Humbach ; herausgegeben von Zahra Taraf. Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1983. 734 S.

253. Binchy D. Linguistic and legal archaisms in the Celtic law books. *Transactions of the Philological Society*. 1959. Vol. 58, Issue 1. P. 14–24.

254. Bréal M. Essai de sémantique, science de significations. Paris : Hachette, 1897. 372 p.

255. Bremmer Rolf H. An Introduction to Old Frisian : history, grammar, reader, glossary. Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2009. 237 p.

256. Darmesteter A. La vie des mots étudiée dans leurs significations. 5e éd. Paris : Delagrave, 1887. 234 p.

257. Holenstein E. Sprachliche Universalien. Eine Untersuchung zur Natur des menschlichen Geistes (Bochumer Beiträge zur Semiotik). Bochum : Studienverlag Dr. Norbert Brockmeyer, 1985. 258 S.

258. Horn P. Grundriss der Neupersischen Etymologie. Strassburg : Verlag von Karl J. Trübner, 1893. 386 S.

259. Iliadi A. I. Meanings ‘body’ and ‘person’, ‘self’, ‘soul’: one semantical universal. *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики : науковий журнал (= Topical Issues of Romance and Germanic Philology and Applied Linguistics : Scientific Journal)* / ред. кол. В. І. Кушнерик та ін. Чернівці : Родовід, 2017. Вип. 1 (14). С. 211–213.

260. Jagić V. Das Leben der Wurzel dě- in den slavischen Sprachen. Wien : Commissionsverlag von Carl Gerold's Sohn, 1871. 73 S.

261. Juodinytė-Kuznetsova K. Contrastive Semantics and Comparative Legal Terminology. *Socialinių Mokslų Studijos. Societal*. 2014. Vol. 6. № 3. С. 672–680. URL : <https://www3.mruni.eu/ojs/societal-studies/article/view/4061/3855> (дата звернення : 11.12.2014).

262. Kronasser H. Handbuch der Semasiologie. Kurze Einführung in die Geschichte, Problematik und Terminologie der Bedeutungslehre. Heidelberg : C. Winter, 1952. I Vol. 204 p.

263. Lehrer A. Prototype theory and its implications for lexical analysis. *Meanings and Prototypes. Studies in linguistic categorisation* / S. L. Tsahatzidis (Edit.). London ; New York : Routledge, 1990. P. 368–381.

264. Leiss E. Semantische Universalien. Einige «unterspülte» Begriffe der Semantik und ihre Überprüfung durch Ergebnisse aus der Patholinguistik. Göppingen : Kümmerle Verlag, 1983. 183 S.

265. Lockwood W. B. An Introduction to Modern Faroese. Tórshavn : Føroya Skúlabókagrunnur, 2002. 244 p.

266. Malinowski B. Crime and Custom in Savage Society. New York ; London : Harcourt, Brace & Company, Inc. ; Kegan Paul, Trench, Trubner & CO., LTD. 1926. 132 p.

267. Materynska O. Typologie der Körperteilbenennungen : Monographie / [Hgg. Andrzej Kałny, Katarzyna Lukas, Czesława Schatte]. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New-York, Oxford, Warszawa, Wien : Peter Lang, 2012. 246 S. (Danziger Beiträge zur Germanistik. Bd. 41.

268. Miglio V. Old Norse and Old English Language Contact: Scandinavian Legal Terminology in Anglo-Saxon Laws. *Nordicum-Mediterraneum. Icelandic E-Journal of Nordic and Mediterranean Studies*. Vol. 5, no. 1. 2010. URL : <http://nome.unak.is/nm-marzo-2012/5-1x/11-articles51/57-old-norse-and-old-english-language-contact-scandinavian-legal-terminology-in-anglo-saxon-laws17> (дата звернення : 08.09.2014).

269. Miller W. I. Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland. Chicago : The University of Chicago Press, 1990. 407 p.

270. Orel V. A Handbook of Germanic Etymology. Leiden ; Boston : Brill, 2003. 683 p.

271. Perikhanian A. The Book of a Thousand Judgements (A Sasanian Law-Book). Introduction, Transcription and Translation of the Pahlavi Texts, Notes, Glossary and Indexes / trans. from Russian by Professor Nina Garsoïan. Costa Mesa, California nad New York : Mazda Publishers, 1997. 432 p.

272. Szemerényi O. Studies in the Kinship Terminology of the Indo-European Languages, with Special References to Indian, Iranian, Greek and Latin. Leiden ; Téhéran ; Liège, 1977. (Acta Iranica. – Vol. VII. Varia, 1977; Acta Iranica,16). 240 p.

273. The Cambridge History of the English Language / General Editor N. Blake. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. Vol.2. 1066–1476 p.

274. Tiersma Peter M. Legal Language. Chicago, London : The University of Chicago Press, 1999. 315 p. URL : <http://nome.unak.is/nm-marzo-2012/5-1x/11-articles51/57-old-norse-and-old-english-language-contact-scandinavian-legal-terminology-in-anglo-saxon-laws17> (дата звернення : 08.12.1012).

275. Trier J. Holz. Etymologien aus dem Niederwald. Münster ; Köln : Böhlau, 1952. 180 S.

276. Von See K. Altnordische Rechtswörter. Philologische Studien zur Rechtsauffassung und Rechtsgesinnung der Germanen. Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1964. 263 S. URL : <https://books.google.com.tr/books?id=oR4jAAAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=von+see&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjs29fT79TOAhXDCiwKHW94Cg4Q6AEIKzAC#v=onepage&q=von%20see&f=false> (дата звернення : 08.01.1013).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

277. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР; Наука, 1958–1989. Т. I–IV.

278. Абаев В. И. Русско-осетинский словарь / изд. втор., испр. и доп. Москва : Сов. энцикл., 1970. 584 с.

279. Авеста в русских переводах (1861–1996) / сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И. В. Рака. Санкт-Петербург : Журнал «Нева» – РХГИ, 1997. 480 с.

280. Аракин В. Д. Большой норвежско-русский словарь: в 2 т. Свыше 200 000 слов и сочетаний. Москва : Живой язык, 2000. Т. I–II.

281. Баскаков А. Н. Турецко-русский словарь. Москва : Рус. язык, 1977. 966 с.

282. Баранцев К. Т. Англо-український фразеологічний словник. Київ : Рад. школа, 1969. 1052 с.

283. Большой датско-русский словарь / сост. Н. И. Крымова, А. Я. Эмзина, А. С. Новакович. Москва : Живой язык, 2000. 896 с.

284. Български етимологичен речник / съст. В. Георгиев и др. София : БАН, 1971–2002. Т. 1–6.

285. Болдырев Б. В. Эвенкийско-русский словарь. Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2000. Ч. 2 : Р–Я. 484 с.

286. Большой немецко-русский словарь / сост. Е. И. Лепинг, Н. П. Страхова, Н. И. Филичева Ю. М. и др. Москва : Рус. язык, 1980. 760 с.

287. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. Санкт-Петербург : Изд. автора, 1899. 1370 с.

288. Гудков В. П. Цепни српскохрватско-руски речник / 3, прерађ. и доп. изд. Москва : Руски језик, 1985. 431 с.

289. Даль В. Толковый словарь живаго великорускаго языка. Санкт-Петербург : Изд. книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1880–1882. Т. 1–4.

290. Даничић Ђ. Рјечник из књижевних старина српских. Биоград : Државна штампарија, 1863–1864. Дио. I–III.

291. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Москва : Русский язык, 1976. 1096 с.

292. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о восточной Европе (первая треть XI в.) (тексты, перевод, комментарий). Москва : Научно-издательский центр «Ладомир», 1994. 256 с.

293. Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары : Чуваш. книжн. изд-во «Чебоксары», 1964. 357 с.

294. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / рэд. Г. А. Цыхун. Мінск : Беларус. навука, 2006. Т. 11. 333 с.

295. Етимологічний словник української мови / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. I–VI.

296. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / под ред. О. Н. Трубачева и А. Ф. Журавлева. М. : Наука, 1974–2018. Вып. 1–41.

297. Закон України Про заставу від 02.10.1992 № 2654-XII. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2654-12> (дата звернення : 08.04.2013).

298. Краткий албанско-русский словарь / (с прил. кратк. очерка грамматики алб. языка, сост. Б. А. Серебренниковым. М. : ГИЗ иностр. и нац. Словарей, 1950. 384 с.

299. Климов Г. А. Этимологический словарь картвельских языков. Москва : Изд-во АН СССР, 1964. 305 с.

300. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков. Винница : Нова Книга, 2010. Т. I. 616 с.

301. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков. Supplement. Черновцы : Книги XXI, 2011. 152 с.

302. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков. Supplement-2. Черновцы : Книги XXI, 2012. 61 с.

303. Львовская летопись. *Полное собрание русских летописей, изданное по Высочайшему повелению Императорской археографической комиссией.* Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1910. Т. XX, ч. 1. 418 с.

304. Маковский М. М. Историко-этимологический словарь современного английского языка. Слово в зеркале человеческой культуры. Москва : Издательский дом «Диалог», 2000. 416 с.

305. Миронов С. А. В. О. Белоусов, Л. С. Шечкова и др. Нидерландско-русский словарь. Москва : Рус. язык, 1987. 918 с.
306. Новогреческо-русский словарь / сост. И. П. Хориков и М. Г. Малев. – Москва : Русский язык, 1980. 856 с.
307. Ойротско-русский словарь / сост. Н. А. Баскаков и Т. М. Тошакова. Москва : ОГИЗ, 1947. 312 с.
308. Понятие и определение. Суд. [Электронный ресурс]. URL : <http://slogos.ru/story/sud.html> (дата звернення : 04.04.2013).
309. Правда Русская П. Комментарии / под ред. Б. Д. Грекова. Москва ; Л. : Изд-во АН СССР, 1947. 862 с.
310. Правда Русская или Законы Великих Князей Ярослава Владимировича и Владимира Всеволодовича Мономаха (с приложением древнего наречия и слога и с объяснением слов и названий из употребления вышедших). [Б. м.] : Типогр. Святейшего Правительствующего Синода, 1792. 138 с.
311. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. Москва : Типогр. Г. Лиснера и Д. Совко, 1910–1914. Т. I–II.
312. Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. М. : Вост. литература, 2000–2015. Т. 1–5.
313. Русско-алтайский словарь / под ред. Н. А. Баскакова. Москва : Сов. энциклопедия, 1964. 875 с.
314. Русско-узбекский словарь : в 2-х т. Ташкент : Узбек. совет. энцикл-я, 1984. Т. II. 797 с.
315. Сэр Гавейн и Зеленый Рыцарь : сб. средневековых английских поэм / пер. со среднеанглийского Н. Резниковой и В. Тихомирова; общ. ред. О. А. Смирницкой. Москва : Аграф, 2006. 320 с.
316. Словарь древнего славянского языка. Составленный по Остромирову Евангелию / Ф. Миклошич, А. Х. Востоков, Я. И. Бередников, И. С. Кочетов. СПб. : Типография А. С. Суворина, 1899. 946 с.

317. Словарь современного русского литературного языка / гл. ред. В. И. Чернышев. Москва; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1950–1965. Т. 1–17.

318. Славянские древности. Этнолингвистический словарь / под ред. Н. И. Толстого. Москва : Международные отношения, 1995. Т. 2. 687 с.

319. Словарь церковнославянского и русского языка / сост. Вторым отделением Императорской академии наук. Санкт-Петербург : Типография императорской академии наук, 1847. Т. 1–4.

320. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва : Издательство «Наука», 1974–2003. Т. 1–7.

321. Словник української мови в 11 томах / гол. ред. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 1. 701 с.

322. Словник української мови / упор. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. Київ : Редакція журналу «Киевская старина», 1908. – Т. 2.

323. Словарь русского языка XI–XVII вв. / гл. ред. В. Б. Крысько. Москва : Наука, 2008. Вып. 1–28.

324. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Санкт-Петербург : Типогр. императорской академии наук, 1893–1912. Т. 1–3. 1420 с.

325. Словарь русских народных говоров / гл. ред. Ф. П. Филин. Ленинград : Наука, 1972. Вып. 4. 369 с.

326. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / за ред. Л. Л. Гумецької, І. М. Керницького. Київ : Наук. думка, 1977–1978. Т. I–II.

327. Словарь старославянского языка. Репр. изд.: В 4 т. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербургского. ун-та, 2006. Т. 4. 1054 с.

328. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков): около 10 000 слов / сост. Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес ; под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М. : Рус. яз., 1994. 842 с.

329. Словарь церковно-славянского и русского языка / сост. вторым отделением Императорской академии наук. Санкт-Петербург : Типография императорской академии наук, 1847. Т. 1–4.

330. Советский энциклопедический словарь: 4-е изд. / гл. ред. А. М. Прохоров. Москва : Сов. энциклопедия, 1986. 1600 с.

331. Толстой И. И. Сербско-хорватско-русский словарь. Москва : Госуд. изд-во иностр. и национ. словарей, 1957. 1168 с.

332. Узбекско-русский словарь / сост. Азизов О., Ризаева З. ; под ред. И. Хайрулаева. Ташкент : Укитувчи, 1989. 288 с.

333. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / пер. с нем. и доп. чл.-кор. АН СССР О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ларина; изд. второе, стереотип. Москва : Прогресс, 1986–1987. Т. I–IV.

334. Хакасско-русский словарь / под ред. Н. А. Баскакова. Москва : Госуд. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. 485 с.

335. Хащаб А. О. Русско-персидский словарь с краткой этимологией персидского языка. Санкт-Петербург : Типо-Литография Н. Евстифьева, 1906. 326 с.

336. Хорватско-русский словарь / под ред. А. Р. Багдасарова. Москва : ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзит-книга», 2003. 382 с.

337. Цаболов Р. Л. Этимологический словарь курдского языка. Москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001–2010. Т. I–II.

338. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов. – 2-е изд., перераб. и доп. Київ : Рад. шк., 1989. 511 с.

339. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Москва : Рус. язык, 1999. Т. I–II.

340. Шорско-русский и русско-шорский словарь / сост. Н. Н. Курпешко-Таннагашева, Ф. Я. Апонькин. Кемерово : Кемер. кн. изд-во, 1993. 149 с.

341. Bartholomae Chr. Altiranisches Wörterbuch. Strassburg : Verlag von Karl J. Trübner, 1904. 2000 p.

342. Bailey H. W. Dictionary of Khotan Saka. London ; New York ; Melbourne : Cambridge University Press, 1979. 558 P.

343. Bostrup L. Dansk-Russisk Ordbog / L. Bostrup, A. Uskov, S. Vvedenskaja, Larsen T. H. Vanløse, Danmark : Forlaget Bostrup, 2008. 515 s.

344. Bosworth J. An Anglo-Saxon Dictionary based on the manuscript collections of the late / supplement by T. Northcote Toller. London, Oxford : at the Clarendon Press, Oxford University Press, 1955. 1302 p.

345. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1985. 806 s.

346. Buck C. D. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas. Chicago, London : The University of Chicago Press, 1949. 1515 p.

347. Chambers's Etymological Dictionary of the English Language / W. & R. Chambers ; edited by J. Donald. London & Edinburgh : Printed by W. & R. Chambers, 1872. 592 p.

348. Corpus Fontium Manichaeorum. Vol. II: Dictionary of Manichaean Texts. Texts from Iraq and Iran (Texts in Syriac, Arabic, Persian and Zoroastrian Middle Persian) / ed. by François de Blois and Nicholas Sims-Williams. Brepols : Publishers Turnhout, 2006. 157 p.

349. Cheung G. Etymological Dictionary of the Iranian Verb. Boston : Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, 2007. 600 p.

350. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü. [Электронный ресурс]. URL : <http://www.nisanyansozluk.com/> (дата звернення : 08.16.2013).

351. Context Reverso Translation. [Электронный ресурс]. URL : <http://context.reverso.net/translation/russian-english/%D0%BC%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%8C> (дата звернення : 08.16.2015).

352. Dansk-russisk ordbog. Danmark : ForlagetBostrup, 2008. 515 s.

353. Ernout A., Meillet. A. Dictionnaire Etymologique de la Langue Latine. Histoire des Mots. Paris : Libraire C. Klincksieck, 1951. 1385 p.

354. English-Ukrainian Dictionary / M. I. Balla. Kyiv : Osvita Publishing House, 1996. Volume I–II.

355. Falileyev A. Etymological Glossary of Old Welsh. Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 2000. 159 p.

356. Falk H. S., Torp A. Norwegisch-Dänisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg : Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1910. Bd I. 808 S.

357. Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbusch. Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag; Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1962. Bd I–II.

358. Frisk H. Griechisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1960–1972. Band I–III.

359. Fjalor rusisht-shqip / red. Eshref Ymeri. Tiranë : EDFA, 2005. 1096 s.

360. Gharib B. Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English). Tehran : Farhang Publications, 1995. 517 P.

361. Grimm J., Grimm W. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Vierten Bandes Erste Abteilung Zweiter Theil / bearbeitet von R. Hildebrand und H. Wunderlich. Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1897. 4451 S.

362. Hadrovics L., Gáldi L. Magyar-orosz kéziszótár. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1980. 706 s.

363. Hall Clark J. R. A Concise Anglo-Saxon Dictionary / with a supplement by Herbert D. Meritt. Toronto, Buffalo, London : Published by University of Toronto Press, 1960. 432 p.

364. Hellquist E. Svensk Etymologisk Ordbok. Lund : C. W. K. Gleerups Förlag, 1922. 1283 s.

365. Hofmann J. B. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ (Etymologisches Wörterbuch Des Griechischen). München : Verlag von R. Oldenbourg, 1950. 543 S.

366. Icelandic-English Dictionary based on the MS. collections of the Late Richard Cleasby / by Gudbrand Vigfusson, M. A. London, Oxford : at the Clarendon Press, 1874. 780 p.

367. Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. Rīga : AVOTS, 1992. S. II: P–Ž. 671 s.
368. Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Dealing with the origin of words and their sense development thus illustrating the history of civilization and culture. Amsterdam, London, New York : Elsevier Publishing Company, 1966–1967. Volume I–II.
369. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / bearbeitet von E. Seebold. Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2002. 1023 S.
370. Kluge F., Lutz. F. English Etymology. A Select Glossary Serving as an Introduction to the History of the English Language. Boston : D. C. Heath & Co., Publishers, 1898 (Published by Forgotten Books, 2013). 234 p.
371. Köbler G. Althochdeutsches Wörterbuch. [Електронний ресурс]. URL : <http://homepage.uibk.ac.at/~c30310/ahdwbhin.html> (дата звернення : 12.12.2013).
372. Koolmann J. ten D. Wörterbuch der Ostfriesischen Sprache. Norden : Verlag von Herm. Braams, 1879–1884. Bd. I–III.
373. Longman Dictionary of Contemporary English. The Living Dictionary / director : Della Summers. London : Pearson Education Limited, 2003. 1950 p.
374. Lehman P. Winfred. A Gothic Etymological Dictionary. Leiden : B. J. Brill, 1986. 712 p.
375. Lyberis A. Lietuvių-rusų kalbų žodynas. Mokslo : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001. 951 s.
376. Matasović R. Etymological Dictionary of Proto-Celtic. Leiden ; Boston : Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series Brill, 2009. 458 p.
377. Mätzner E. AltEnglische Sprachproben. Nebst einem Wörterbuche. Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1885. Bd. II, Abtheilung II. 558 S.
378. Mayhew A. L., Skeat Walter W. A Concise Dictionary of Middle English from A. D. 1150 to 1580. Oxford : At the Clarendon Press, 1888. 272 p.
379. Mayrhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen (= A Concise Etymological Sanskrit Dictionary). Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1963. Bd. II. 700 S.

380. Mayrhofer M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen. Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1992–1996. Bd. I–II.

381. Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen. Wien : Wilhelm Braumüller, 1886. 548 S.

382. Merriam-Webster's Advanced Learner's English Dictionary. Springfield, Massachusetts, U.S.A. : Merriam-Webster, Incorporated, 2008. 1993 p.

383. ODS : Ordbog over det danske Sprog. [Elektronный ресурс]. URL : <http://ordnet.dk/ods/ordbog?aselect=Domstol&query=domstol> (дата звернення : 08.05.2014).

384. Oxford Latin Dictionary / by V. Ridler. Oxford : At the Clarendon Press. 1968. 2126 p.

385. Oxford Collocations. Dictionary for students of English. Oxford : Oxford University Press, 2002. 897 p.

386. Orel V. Albanian Etymological Dictionary. Leiden; Boston; Köln : Brill, 1998. 705 p.

387. Partridge E. Origins. A short Etymological Dictionary of Modern English. London; New York : the Taylor & Francis e-Library, 2006. 4218 p.

388. Pleteršnik M. Slovensko-nemški slovar / uredil M. Pleteršnik. Ljubljana : Katoliška tiskarna, 1894–1895. D. I–II.

389. Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Bern und München : Francke Verlag, 1959. Bd. I–III. 1183 S.

390. Rejzek J. Český etymologický slovník. Praha: Leda, 2001. 742 s.

391. Shipley J. T. Dictionary of Early English. NY. : Philosophical Library, 1955. 753 p.

392. Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb : JAZU, 1973. Knj. III. 703 s.

393. Tolman H. C. Ancient persian lexicon and the texts of the Achaemenidan inscriptions transliterated and translated with special reference to their recent re-examination. New York etc. : American book company, 1908. 134 P.

394. Trávníček F. Slovník jazyka českého. Praha : SN, 1952. 1801 s.

395. Vangmark H. Dansk-Russisk Ordbog. Grafisk : Grafisk Forlag, 1979. 237 s.
396. Vries de J. Altnordisches Etymologisches Wörterbuch. Leiden : E. J. Brill, 1977. 689 S.
397. Walde A. Lateinisches Etymologisches Wörterbuch / earb. von J. B. Hofmann. Heidelberg : Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1938–1954. Bd. I–II. 872 S.
398. Wedgwood H. A Dictionary of English Etymology. London : Trübner & CO., 8 & 60, Paternoster Row., 1872. 744 p.
399. Weekley E. An Etymological Dictionary of Modern English. London : John Murray, Albemarle Street, W., 1921. 1660 p.
400. Wessely I. E. Swedish-English Dictionary. [Электронный ресурс]. URL : <http://runeberg.org/wesselys/swedeng/0050.html> (дата звернення : 08.11.2012).

ДОДАТОК А

Таблиця 1

Формули праїндоевропейської доби

Мова, в якій функціонує чи функціонувала формула	Формула	Значення
інд.-іран.	* $\sqrt{dhā-}$ ṛtá-m	‘установлювати правду’
авест.	<i>ašəm ... daduyē</i>	‘т. с.’
д.-інд.	<i>ṛtám dadhá</i> («Ригведа»)	‘т. с.’
псл.	* <i>dēti pravьdŏ</i>	‘установлювати правду’
укр.	<i>ніде правди діти</i>	
псл.	* <i>staviti pravьdŏ</i>	‘ставити/установлювати правду’;
д.-рус.	ПРАВДУ СТАВИТЬ	‘т. с.’
д.-рус.	ПРАВДУ ОУСТАВИТЬ	‘т. с.’
д.-рус.	ПОЛОЖИТИ ПРАВДУ	‘класти правду’
Інд.-іран.	* $\sqrt{ghu-}$... ṛtá-	‘закликати ... правду’
авест.	<i>maībyō zbayā ašəm</i>	‘т. с.’
д.-інд.	<i>ṛtēna devān havate</i> (Ригведа)	‘т. с.’
серб. діал.	<i>зовем правду</i>	‘закликаю до справедливості’
д.-рус.	РЯДЫ РЯДИТИ	‘суд судити’
д.-рус.	ПРАВЕЖЬ ПРАВИТИ	‘виконувати судовий вирок’
д.-рус.	СУДЫ СУДИТИ	‘суд судити’
ст.-укр.	<i>судъ (соуды) судити (судить), судити судъ (соуды)</i>	‘т. с.’
хетт.	<i>ḥan-nessar ḥannai</i>	‘т. с.’
лат.	<i>iudicium iudicare</i>	‘т. с.’
д.-англ.	<i>dōm dēman</i>	‘т. с.’
с.-н.-н.	<i>een oordeel oordeelen</i>	‘т. с.’
нім.	<i>ein Urteil erteilen</i>	‘т. с.’
хор.	<i>mSkn 'h y' kynk 'h</i>	‘я помстився йому’ (букв. ‘(я) взяв помсту-йому’)
	« P ₁ + O (об’єкт права ₁)» із дієсловом <i>брати/взяти (P)</i> і назвою помсти (O)	
англ.	<i>to take revenge (up)on smb.</i>	‘мститися комусь’, ‘відплачувати’
нім.	<i>Rache nehmen</i>	‘помститися комусь’
нім.	<i>blutige Rache nehmen</i>	‘примусити поплатитися кров’ю’ = (букв.) ‘взяти кровну помсту’
дат.	<i>tage hævn over ngn</i>	‘мститися комусь’
норв.	<i>få ta hevnr over noen</i>	‘помститися комусь’
ісл.	<i>at hefnsk á e-m</i>	‘мститися комусь’, букв. ‘«зтягнути» з когось помсту’
ісл.	<i>hefni-leið</i>	‘почати відомщення’, ‘мститися комусь’
їдиш	<i>nekome nemn</i>	‘мститися’, букв. ‘брати помсту’

д.-рус.	принимать мѣсть	«прийняти помсту/зазнати помсти від когось»
	« A + S », де A – прикметник, похідний від <i>кров</i> , а S – <i>помста</i> .	
дат.	<i>blodhævn</i>	‘кровна помста’
норв.	<i>blodig hevn</i>	‘т. с.’
нім.	<i>blutige Vergeltung</i>	‘т. с.’
гол.	<i>blóedwraak</i>	‘т. с.’
серб., хорв.	<i>крвна освета</i>	‘т. с.’
чес.	<i>krevní msta</i>	‘т. с.’
рос.	<i>кровная мѣсть</i>	‘т. с.’
укр.	<i>кровна помста</i>	‘т. с.’
	« P₁ + O (об’єкт праваз)»	«брати/взяти кров»
осет.	<i>туг исын</i>	‘мститися’, букв. – ‘брати кров’
алб.	<i>te marrë gjak</i>	‘взяти кров’ (= ‘помститися’)

Таблиця 2

Пізнi формули періоду ареальних контактів окремих індоєвропейських мов

Мова, в якій функціонує чи функціонувала формула	Формула	Значення
	« P (x) C₁ », що складалася з: P – дієслова (чи віддієслівного іменника) на позначення володарювання, правління; (x) – атрибутивного елемента зі значенням ‘твердий’; C₁ – назви руки = <i>влади</i> як переживання правового стану	
гот.	<i>handus</i>	‘рука’ і ‘влада’
англ.	<i>hand</i>	‘рука (кисть)’ і похідні значення – ‘контроль’, ‘влада’; <i>to rule sb. with an iron hand/fist</i> ‘правити твердою рукою (= владою)’
рос.	<i>править железной/твердой рукой</i>	
рос.	<i>своя рука – владыка</i> , тобто ‘влада’	
	« (y) S + P » або « S (y) + P », S – суб’єкт дії (<i>слово</i>), (y) – атрибут суб’єкта (присвійний займенник), P – складний предикат, що складається з екзистенційного дієслова-зв’язки <i>бути</i> + іменник <i>закон</i> .	
англ.	<i>sb’s word is law</i>	‘моє слово – закон’
рос.	<i>моё слово – закон</i>	
	« P₂ + D (правовий процес)», де P – дієслово <i>створювати, давати, виконувати, чинити, установлювати</i> , а D – іменник <i>суд</i>	
псл.	<i>*tvoriti sōdъ</i>	‘чинити судочинство, судити, вершити суд’

псл.	<i>*činiti sōdъ/*sōdъ činiti</i>	‘т. с.’
псл.	<i>*γьršiti sōdъ</i>	‘т. с.’
псл.	<i>*dati sōdъ</i>	‘проводити судовий розгляд у справі, що підпадає під повний перегляд’
псл.	<i>*praviti sōdъ</i>	‘судити’, ‘розбирати тяжбу’
псл.	<i>*praviti rēdъ</i>	‘вершити суд’
д.-рус.	правити рядъ	‘т. с.’
осет.	<i>tærxon kænyn</i>	‘суд здійснювати’
норв.	<i>holde dom</i>	‘судити будь кого’
нім.	<i>Gericht halten</i>	‘творити суд (розправу)’
англ.	<i>the court held that she was entitled to receive compensation</i>	‘суд постановив, що вона мала право отримати компенсацію’
	« P₃ + O (об’єкт права ₂)», де P – дієслово <i>шукати/знаходити</i> , а O – іменник <i>істина, правда</i>	
англ.	<i>find truth</i>	‘дізнаватися, встановлювати правду’
нім.	<i>die Wahrheit finden</i>	‘т. с.’
д.-рус.	искати сѹдъ	‘вимагати судового розбору’
	« P₄ + O (об’єкт права ₂)», де P – дієслово <i>ставити, встановлювати</i> , O – іменник <i>істина</i>	
нім.	<i>Wahrheit feststellen</i>	‘встановлювати істину’
рос.	<i>установить истину</i>	‘т. с.’
	« P₅ + O (об’єкт права ₂)», оновлення якого відбулося завдяки витісненню питомого дієслова (чи віддієслівного іменника?) запозиченим	
англ.	<i>to establish truth</i>	‘встановлювати істину’
серб., хорв.	<i>утврѣдити истину/utvrđiti istinu</i>	‘т. с.’
	« P₆ + C₂ », де P – дієслово <i>наповнюватися, робитися повним</i> з етимологічно тотожною (sic!) в обох мовах основою і.-є. <i>*pel-</i> ‘литися, наповнюватися’, а C – іменник <i>помста</i> .	
норв.	<i>hevnyfyllt</i>	‘сповнений почуття помсти’
англ.	<i>be filled with vengeance</i>	‘т. с.’
серб.	<i>испуњен ђсветом</i>	‘сповнений помстою’
рос.	<i>преисполниться мести</i>	‘т. с.’
хор.	<i>Ђ-кунк р’rwzd ’у zrzћ</i>	‘його серце стало сповненим помсти, ненависті’

	(«P ₈ + C ₁ »)	
англ.	<i>to have a supreme authority/power</i>	‘мати абсолютну владу’
	(«P ₇ + O (об’єкт права ₃)»)	
англ.	<i>avenge smb.’s blood</i>	‘відомстити кров’
д.-рус.	КРЪВЬ ОТМЪСТИТИ	‘т. с.’
	(«P ₂ + O (об’єкт права ₆)»)	
д.-рус.	«КЛАТВЫ ПОГАНЫИХЪ СЪВЪРШИТИ»	‘створити (= дати, принести) клятву’
с.-перс.	<i>var & varz-</i>	‘робити (= давати) клятву’

Таблиця 3

Формули, що виникли незалежно в мові права окремих мов

Мова, в якій функціонує чи функціонувала формула	Формула	Значення
	(«P ₉ + C ₃ »):	
псл.	<i>*dati pravo</i>	‘ставитися справедливо’
чес.	<i>právo dáti</i>	‘т. с.’
д.-рус.	ПРАВДА ДАТИ	‘т. с.’
	(«P ₉ + C ₃ »)	
псл.	<i>*gubiti pravo</i>	‘втрачати право’
хорв.	<i>gubiti pravo</i>	‘т. с.’
д.-рус.	ПОГЪБИТИ ПРАВЪДЪ	‘втратити право’
	(«P ₂ + D»)	
псл.	<i>*praviti ređь</i>	‘вершити суд’
д.-рус.	ПРАВИТИ РЯДЪ	‘т. с.’
	(«P ₂ + D»)	
псл.	<i>*(u)činiti pravьdъ:</i>	‘встановлення істини’, ‘влаштування праведного суду’
	(«P ₁₀ + O (об’єкт права ₄)»)	‘звинувачувати когось у чомусь’, ‘звинувачувати’, ‘покласти провину на когось’
псл.	<i>*(vъ) vinъ (po)staviti; 2) vinъ; 3)</i>	‘звинувачувати’, ‘покласти провину’
псл.	<i>*(vъz)ložiti/*(po)ložiti</i>	‘т. с.’
псл.	<i>*vinъ dati</i>	‘т. с.’
ст.-рос.	<i>въ вину ставити, поставити</i>	‘звинувачувати когось у чомусь’, ‘звинувачувати’, ‘покласти провину на когось’
ст.-укр.	<i>вину ставляти, возложити, положити на когось-либо вину</i>	‘покласти провину на когось’

ст.-укр.	ст.-укр. <i>виноу дати</i>	
	(«P ₁₁ + O (об'єкт права ₄)»)	
д.-рус.	искати вины	‘звинувачувати’
	(«P ₁₂ + O (об'єкт права ₅)»)	
д.-рус.	заклад положити	‘лишити заставу’
	(«P ₂ + D»)	
с.-перс.	<i>vičīr kart</i>	‘робити (виносити) рішення’ (результат судового розбору)
с.-перс.	<i>vičīr kunišn</i>	другий компонент має значення ‘дія, діяння, акт’
с.-перс.	<i>dātastān dātan/kartan</i>	‘надати, влаштувати судовий процес, засідання суду’
	(«A ₁ + O (об'єкт права ₆)»)	
с.-перс.	<i>zūr xvart</i>	‘неправдива клятва’
с.-перс.	<i>var bavandak</i>	‘клятва/ордалія достатня’
	(«P ₁₃ + D»):	
д.-англ.	<i>ryht racian wið ...</i>	‘скористатись правом проти когось (букв. направити закон/суд на когось)’
д.-англ.	<i>to ryhte brengan</i>	‘привести до суду’
	(«P ₁₃ + C ₄ »)	
д.-англ.	<i>to folcrynhte læde</i>	‘досягти справедливості (букв. привести справедливість’

ДОДАТОК Б

Таблиця 4

Гене́за значе́нь ‘влада’, ‘володар’, ‘правити’

№	ЕМС	І.-є. основа	Герм.	Слов.	Іран.
1.	‘Сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’	* <i>u̯al(dh)-</i> ‘сила’, ‘бути сильним’	+	+	
	‘Збільшувати, примножувати силу’ → ‘здобувати владу, вплив’	* <i>au̯eg-/*u̯og-/*aug-/*ug-</i> ‘прибувати’, * <i>au̯g-os-</i> , * <i>au̯g-es-</i> ‘сила’			+
2.	‘Спрямовувати, направляти (= правити)’ → ‘правління’, ‘влада’	* <i>re̯g-</i> ‘прямий’, ‘відвертий’ ~ * <i>re̯k-</i> ‘направляти’	+		
		* <i>rgōco-</i> , * <i>rgav̯h-</i> ‘прямий’		+	
3.	‘Рука’ → ‘влада’, ‘хапати’, ‘збирати’ → ‘рука’ → ‘влада’	* <i>m̥ṛg-</i> /-n-(t ^[h])- ‘рука’, ‘влада’, ‘віддавати у владу’, ‘правити’	+		
		* <i>kent-</i> , * <i>kant-</i> , * <i>kont-</i>	+		
		псл. * <i>roka</i> , і.-є. * <i>ren-k-</i> ‘хапати’		+	
		курд. <i>dasafāt</i> ‘сила’, ‘влада’			+
4.	‘Держава’ → ‘влада’	ст.-сл. * <i>dyr̥žava</i> ‘держава’ від * <i>dyr̥žati</i> , тобто «зосередження влади в руках»		+	
5.	‘?’ → ‘влада’ ‘закон’ → ‘влада’ ‘воля’, ‘свобода волі’ → ‘влада’	д.-англ. <i>dōm</i>	+		
			+		+
6.	(‘Мірило’ →) ‘правило’, ‘принцип’ → ‘володарювання’	англ. <i>rule</i> , лат. <i>rēgula</i>	+		
7.	(‘Крутити’ →) ‘спритність’, ‘умілість’ → ‘влада’, ‘сила’	* <i>gr̥eg-</i> (розширення * <i>ger̥ə-</i> ‘звивати, крутити, повертати’)	+		
8.	‘Могти’ → ‘могутність’ → ‘влада’	* <i>ksē(i)-</i> , іран. * <i>xšā(y)-</i> ~ д.-інд. <i>kṣā-</i> ‘могти’, ‘мати владу, силу’, ‘панувати’, ‘царювати’, ‘бути хазяїном’, ‘розпоряджатися’			+
		псл. * <i>mogt’ь</i> ‘міць, сила’ при вторинному ‘влада’	+	+	
9.	‘Могти’ → ‘володар (=	іран. * <i>xšā(y)-</i> ‘могти’			+

	могутній)				
10.	‘Спрямувати’, ‘робити прямим’ → ‘володар, правитель’ і ‘прямий’, ‘праведний’, ‘справедливий’ → ‘володар, правитель’ (?)	*reĝ- ‘прямий’, (перен.) ‘відвертий’ (італійськ., кельт., арійськ.), етимологічно пов’язане з *reġ- ‘направляти’, ‘виправляти’, ‘вирівнювати’	+		+
		rġoċ-, (<i>pravъ</i> ‘прямий’ >) * <i>praviti</i>		+	
11.	‘Хто бере за руку [і веде]’ → ‘володар’	dast ‘рука’ й gīr – основа теп. часу дієслова griftan ‘брати’			+
12.	‘Хто високо тримає голову’ → ‘володар’	sar ‘голова’ & dār – презентна основа дієслова dāstan ‘тримати’, ‘мати’			+
13.	‘Сильний’ → ‘володар’	i.-с. *kēu-, *kēuə ‘розбухати, збільшуватися розширюватися’, ‘розбухання’, ‘опуклість’			+
14.	‘Самодостатній’ → ‘володар’	*x ^v a-taċa-, *x ^v a-taċja-, *x ^v a-tāċan-, *x ^v a-tāċant- ‘володар, пан’, ‘хазяїн’			+
15.	‘«Самопосталий»’ → ‘володар’	*x ^v a-baċa-			+
16.	‘Славний/прославлений’, ‘високоповажний’ → ‘володар’	i.-с. *kēns-, *kēns- ‘(урочисто, з експресією) говорити, оголошувати’			+
17.	‘Перший (серед народу)’ → ‘володар’	i.-с. *p ₁ rġi-jo-, *p ₁ rġi- ‘перший’	+		+
18.	‘Народ, плем’я’ → ‘володар (= вождь народу)’	i.-с. *teuṭā ‘народ, нація’, ‘плем’я’, ‘клан, рід’	+		
19.	‘Бажання’, ‘воля’ → ‘мати владу’	іран. *vāra- ‘бажання’			+
20.	‘Кермо’ → ‘керувати човном, кораблем’ → ‘правити’	псл. *k ₁ rma I ‘корм’		+	

Таблиця 5

Гене́за значень ‘закон’, ‘(релігійне) право’

№	ЕМС	І.-с. основа	Герм.	Слов.	Іран.
1.	‘Встановлювати’ → ‘(релігійний) звичай’ → ‘закон’; ‘закладати (в) основу’ → ‘(релігійний) звичай’ → ‘закон’	i.-с. *legh- ‘лежати’, ‘бути розташованим’, ‘класти’, ‘вгамовуватися’, ‘слабшати’	+	+	+
		*d ^[h] eH-, *dhē- ‘ставити’,			

		‘встановлювати’, ‘класти’, ‘розміщувати’, ‘направляти’			+
		псл. *šīnъ		+	
		i.-с. *stā-		+	
		setzen ‘класти, встановлювати, розміщувати, саджати’	+		
2.	‘Рух’, ‘хід’ → ‘звичка’, ‘(священний) звичай’ → ‘закон’, ‘право’	i.-с. *eĭ- ‘йти’, ‘ходити’, ‘діяти’ з формантом -ц-	+		
3.	‘Упорядкований’, ‘придатний’, ‘відповідний ритуалу’ → ‘священний порядок’, ‘закон’, ‘(релігійне) право’	іран. *arta- : *ṛta- ‘який годиться, придатний, правильний’			+
4.	‘Показувати, вказувати (словом)’ → ‘(Боже) знамення/знак’ → ‘закон’	i.-с. *deĭk- ‘показувати’, ‘демонструвати’, ‘вказувати’			+
5.	‘Воля’, ‘бажання’ → ‘право’	i.-с. *uel- ‘хотіти’, ‘бажати’, ‘вибирати’, *uolō- ‘вибір’, ułti-s ‘воля’, ‘бажання’		+	+
6.	‘Започатковувати, починати’ → ‘установлений першим, початковий звичай’ → ‘закон’	псл. *za-kopъ		+	
7.	‘Слово’ → ‘закон’		+	+	
8.	‘Прямий’ → ‘справедливий’, ‘правий’ → ‘право’	i.-с. *rġō-uo-s, псл. *pravo ‘право’		+	
9.	‘Знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’	п.-герм. *witon ‘те, що побачене’; i.-с. (s)mer- ‘думати’, ‘пам’ятати’	+		+

Таблиця 6

Гене́за значення ‘застава’

№	ЕМС	I.-с. основа	Герм.	Слов.	Іран.
1.	‘Ставити’ → ‘застава’	i.-с. *stā- ,*sthā- ‘стояти’, ‘знаходиться’, ‘перебувати’, ‘стати’		+	
2.	‘Лежати’, ‘закладати’ → ‘застава’	i.-с. *legh- ‘лежати, знаходиться’, *klā- ‘класти’, ‘покласти’	+	+	
3.	‘Віра’, ‘довіра’ → ‘застава’	i.-с. *kred d ^h eh ₁ , *kerd-/*kṛd- ‘серце’			+
4.	‘Зв’язувати, пов’язувати’	*uadh-, *uedh- ‘з’вязувати,			

	→ ‘застава’	пов’язувати’	+		
5.	‘Брати, хапати’ → ‘застава’	д.-іран. *graba- від grab- ‘брати’, ‘хапати’			+
6.	‘Загострена паличка’ → ‘зарубка, мітка’, ‘ціль’, ‘знак’ → ‘застава’	арійськ. *nikšana-			+
7.	‘Клаптик тканини’ → ‘застава’	рефлекс лат. rannum, асс. від rannus ‘клаптик тканини’	+		
8.	‘Рука’ → ‘запорука’			+	
9.	‘Ціна’ → ‘застава’	*uces-no- ‘ціна’		+	+
10.	‘Зберігання, гарантія’ → ‘застава’		+		

Таблиця 7

Гене́за значення ‘(кровна) помста’

№	ЕМС	І.-є. основа	Герм.	Слов.	Іран.
1.	‘Рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’	*k ^h ei- ‘звертати увагу’, ‘рахуватися з чимось’		+	+
		лат. rāsāre ‘заспокоювати’, ‘встановлювати порядок’, у вульгарній латині також ‘платити, виплачувати’	+		
		і.-є. *krū-s/*krūce-s, *krūcim (*krūm)		+	
2.	‘Знати’ → ‘прагнути (помсти), ставити/мати на меті (помсту)’ → ‘карати’, ‘мститися’	і.-є. *ǵeid-, *ǵoid- ‘знати’	+		
	‘знати’ → ‘вершити правосуддя’ (→ ‘судитися’)	і.-є. *ǵeid-, *ǵoid- ‘знати’		+	
3.	‘Стримувати, заважати, примушувати’ → ‘мститися’, ‘(кровна) помста’	і.-є. *kem-/kom- ‘стискати, тиснути’, ‘примушувати’	+		
4.	‘Бути у стані ворожнечі’ → ‘мститися’; ‘(смертельна) ворожнеча’ → ‘помста’	і.-є. *reiǵ-/*reik ‘налаштований вороже, недобррозичливо, неприязно’	+		
5.	‘Дихати’ → ‘забрати душу	герм. *an-/and- ‘дихати’, ‘дух’	+		

	(останній подих) → 'карати, мститися'				
6.	'Жага, жадання (відплати)' → 'помста'	i.-ε. *el-, *elə-, з k- розширенням *elk-, *elək- 'голодний', 'поганий'	+		
7.	'Бути у стані готовності, у змозі (здійснювати помсту, карати) → 'помста'	i.-ε. *kāk-/kēk- 'бути у змозі, могти', 'допомагати'			+
8.	'Обмін', 'змінювати' → 'помста', 'мститися'	i.-ε. *meit(h)- 'змінювати', *mei- tu- 'обмін'		+	
9.	'Гнати, переслідувати' → 'мститися'; 'переслідування' → 'помста'	i.-ε. *u̯reg-/u̯erg- 'штовхати, бити', 'гнати, виганяти, підганяти, нестися', 'переслідувати (когось)'	+		
10.	'Приносити жертву, жертвувати' → 'помста, відплата' → 'платити'	i.-ε. *ghel-dh- 'платити', i.-ε. *ghel- 'різати'	+	+	
11.	(?) 'Вказувати (на), показувати (помсту) → 'мститися, відплачувати'	*deik- 'показувати, вказувати, виказувати, виявляти'	+		

Таблиця 8

Гене́за значень 'суд', 'суддя'

№	EMC	I.-ε. основа	Герм.	Слов.	Іран.
1.	'Ставити', 'встановлювати' → 'положення', 'правило', 'закон' → 'суд'	i.-ε. *d ^[h] eH- 'ставити', 'класти', 'установлювати', 'направляти'	+		
2.	'Спільний розгляд', 'спільне діяння' → 'суд' (→ 'положення', 'правило', 'право' (→ 'воля'), 'закон', 'покарання', 'вирок', 'огуда', 'рішення' → 'думка')	i.-ε. *somdhos 'спільний розгляд'	(+)	+	
3.	3.5.1.3. 'Закон' → 'суд, правосуддя'	іран. *dātā- 'встановлений, покладений'			+
4.	'Справа, здійснена суддею', 'діяння судді' → 'суд'	іран. *dāta-bara- 'суддя'			+
5.	'Хто несе закон' → 'суддя'	іран. *dāta- 'закон'			+

6.	‘Творити закон’ (→ ‘вершити суд’) → ‘хто творить закон’ → ‘хто вершить суд, суддя’	іран. *dāta-kara-			+
7.	‘Прямий (у тому числі як правильний)’ → ‘справедливе діяння’ → ‘суд’	і.-с. *reḡ- ‘робити прямим, витягувати, розтягувати’	+		
8.	‘правий’ → ‘правити’ → ‘приймати справедливе рішення, виносити справедливий вирок’, ‘(правильно) судити’ → ‘суд’	псл. *pṛavъ		+	
9.	‘Припущення’ → ‘тлумачення’, ‘інтерпретація (права, закону)’ → ‘суд’	ар. *tṛkāna-, *tarkāna-			+
10.	‘Хто чинить суд’ → ‘суддя’	іран. *kṛn- < *kṛ-, *kar-			+
11.	‘Упорядковувати’, ‘порядок’ → ‘суддя (= упорядник)’	іран. *arta- ‘порядок, істина, законність’			+
12.	‘Припускати’ → ‘тлумач (права, закону)’ → ‘суддя’	ар. *tṛk-, *tark- ‘припускати’, ‘розмірковувати’, ‘думати’			+
13.	‘Господар’, ‘батько, старшина роду’ → ‘суддя’	праіранського *ahñ- ‘господар’			+

ДОДАТОК В

Індоєвропейські етимони:

І.-с. етимон	Значення
*ar-	‘працювати’
*ar-(t ^{hl} o-)	‘підходити’, ‘відповідати’, ‘з’єднувати’, в ритуально-правовому вжитку ‘годитися’, ‘відповідати установленню’
a ^u eg-/ ^u og-/*aug-/*ug- (*h ₂ é ^u g-os, *h ₂ é ^u g-es)	‘прибувати’, ‘набувати (сили)’
*a ^u g-os-, *a ^u g-es-	‘сила (правителя)’
*bhā-; *bhā-s-	‘говорити’, ‘сяяти’
*deǵk-	‘показувати’, ‘демонструвати’, ‘вказувати’
*dhē-, *d ^{hl} eH-,	‘ставити, закладати в основу’, ‘встановлювати’, ‘класти’, ‘розміщувати’, ‘направляти’
*d ^{hl} eH-m- (*d ^{hl} ōH-m)	‘що відноситься до ритуально-правового установлення’
*dhəs-/*dhēs-	як позначення релігійного поняття чи ритуалу, зміст якого не встановлюють, а лише стверджують, що цей етимон належав до сфери сакрального
*dhar-(*dher-; *d ^h er-mo-)	‘тримати’, ‘підтримувати’
*dh _r -	‘підтримка’, ‘влада, вплив на когось’
*eǵ- з формантом - ^u - (*ei ^u ā/*oi ^u ā)	‘йти’, ‘ходити’, ‘діяти’
*el-, *elə-, з k-розширенням *elk-, *elək-	‘голодний’, ‘поганий’
*esnos esos	‘володар крові’
*g ^h eid ^h -	‘бажати, чекати на’
*ǵhel-	‘різати’
*ghel-dh-	‘платити’
*g ^h ep- (розширення *gerə-)	‘звивати, крутити, повертати’
*H ₂ ed-	‘визначати, встановлювати’
*k ^h ak-/*k ^h ek-	‘бути у змові, могти’, ‘допомагати’
*k ^h eHs-; *k ^h ens-, *k ^h ns-	‘(урочисто, з експресією) говорити, оголошувати’
*kem-/kom-	‘стискати, тиснути’, ‘примушувати’, ‘перешкоджати, заважати, ставити перепони’
*kent-, *kant-, *kont-, *kenh ₁ -	‘напружувати сили’, ‘намагатися’

*k̂eu-, *k̂euə-; *k̂uh ₁ ro-; *k̂euā-	‘розбухати, збільшуватися, розширюватися’, ‘розбухання’, ‘опуклість’
*k ^[h] er-/ *k ^[h] r-ej-	‘купувати’
*klā-	‘класти’, ‘покласти’, ‘саджати’, ‘розміщувати’
*k̂red d ^h eh ₁ , *k̂kerd-/ *k̂k̂rd-	‘серце’
*ksē(i)- (*k̂pē(i)-, *k̂pə(i)-	‘отримувати владу та управління’, ‘заробляти, отримувати’
*k ^ʷ ej̄-n-u-/ *k ^ʷ ej̄-n-o- *k ^ʷ ej̄(ə)-	‘лежати, покоїтися’, ‘класти’
*k ^ʷ ei-	‘звертати увагу’, ‘рахуватися з чимось’, (похідне)
*k ^ʷ ei-(t)	‘звертати увагу на’, ‘рахуватися з чимось’, ‘стежити за кимось’, ‘лякатися’, ‘побоюватися’, ‘поважати’, ‘шанувати’, і ‘карати’, ‘мститися за когось’, ‘спокутувати провину’, ‘поплатитися за щось’, ‘спокута, покаяння, каяття’, ‘відплата, кара; відомщення, помста’, ‘грошовий штраф, пеня’, ‘вартість, ціна’, ‘оцінка чогось’
*k ^ʷ oi-nā- (*k[h] ^o e/oj̄-(nā-) (*k ^ʷ ej̄-n- : *k ^ʷ oj̄n-ā-)	‘ціна’, ‘покарання, стягнення, штраф’
*krū-s/*krūye-s, *krūȳm (*krūȳm), (*kreu-, *kreuə- : *krū-, *k̂r̂uo-s)	‘густа кров’, ‘сире м’ясо’
*k ^ʷ i-ti-	‘розуміння’, ‘винагорода’, ‘відплата, помста’
*la-/lē-	‘низький’, тобто ‘класти’ → ‘положення’, ‘закон’
*legh-/leugh-	‘лежати, знаходитися’, ‘бути розташованим’, ‘класти’, ‘вгамовуватися’, ‘слабшати’
*meit(h)-	‘змінювати’
*mei-tu-	‘обмін’
*m̂r -/n-(t ^h); m̂r-tā, рідше m̂r- dhā	‘рука’, ‘влада’, ‘віддавати у владу’, ‘правити’
*pej̄-/ *pī-	‘завдавати шкоди’
*peiĝ-/ *peik̂	‘налаштований вороже, недобррозичливо, неприязно’
*pel-	‘литися, наповнюватися’
*p̂r̂ĥjo-, *p̂r̂ĥjo-	‘перший’

*prō - (*prǝ-uo-, *prō-uo-s)	‘раніше’, ‘у свій час’
reġ- ((H)rēġ-, *(H)rēġs)	‘прямий’, (перен.) ‘відвертий’ (італійськ., кельт., арійськ.), етимологічно пов’язане з *reġ-
*reġ-	‘направляти’, ‘виправляти’, ‘вирівнювати’
*sak-	
*(s)ker-	‘вигинати, кривити, крутити’
*sekə-/skem-	‘різати’
*(s)mer-	‘думати’, ‘пам’ятати’
*somdhos	‘спільний розгляд’: * som- прийменник сумісності діяння + * dhē- ‘справа, діло, діяти’
*stā-/*sthā-	‘стояти’, ‘знаходитися’, ‘перебувати’, ‘стати’
*telk-, *tġk-, *telek-	‘штовхати’, ‘бити, ударяти’
*teuṭā	‘народ, нація’, ‘плем’я’, ‘клан, рід’
*tēu-	‘розбухати, збільшуватися, розширюватися’
*uadh-, *uedh-	‘з’вязувати, пов’язувати’, ‘направляти’, ‘управляти, володіти’, ‘одружуватися, виходити заміж’
*ual-	‘панувати, володарювати’
*ual(dh)-	‘сила’, ‘бути сильним’
*ueid-, *uoid-	‘знати’, ‘бачити’
*ueiə- (*uei-)	‘переслідувати, наступати’
*uel-	‘хотіти’, ‘бажати’, ‘вибирати’
*uēro-s	‘істинний’, ‘справжній’, ‘дійсний’, ‘правильний’
*ues-	‘купувати’, ‘продавати’
*ues-no-	‘ціна’
*ue/os-(n)-	‘продавати’, ‘купувати’, ‘ціна’, ‘торгівельна ціна’
*ui-	‘нарізно, урізнобіч, поодиноці’
*ulti-s	‘воля’, ‘бажання’
*uolo-	‘вибір’
*ureg-/*uerg- (*u(e)reg-/*urg- похідні від *uer- ‘крутити’, ‘вити’, ‘скручувати’), *urgh-	‘штовхати, бити’, ‘гнати, виганяти, підганяти, нестися’, ‘переслідувати (когось)’, ‘тиснути’, ‘гнобити, притискати’, ‘гнати’
*wēr-	‘довіра’, ‘вірність, надійність’, ‘згода, схвалення’

Прагерманські основи:

П.-герм., герм. корінь	Значення
<i>*an-/and-</i>	‘дихати’, ‘дух’
<i>*dō-</i>	‘покладати’
<i>*dōmaz</i>	‘положення’, ‘вирок’
<i>ehe</i>	‘шлюб’, первісно – ‘закон’, ‘право’
<i>*faih¹-/*faiǵ-</i>	‘ворожий’, ‘підступний’
<i>faihiþa</i>	‘довготривала, часто спадкова ворожнеча’
<i>*geld- (*geldja-/guldja-)</i>	‘платити, жертвувати’
<i>*geldan-</i>	‘приносити жертву’
<i>*gēr-</i>	‘спис’
<i>*haþ¹-/haf-/hōf-</i>	‘мати, піднімати’
<i>*hǣf-, *hafniþō</i>	‘схоплювати’
<i>*hafþja-</i>	‘то, чим хапають’
<i>*haldan-</i>	‘випасати худобу’ (звідси – ‘тримати, утримувати’)
<i>*har¹- (*heri)</i>	‘військо’
<i>ham¹-</i>	‘стримувати’, ‘примушувати’
<i>*witan, *id(a)-wīt-a</i>	‘знати’
<i>*kraþ-</i>	‘сила’
<i>*regin-</i>	‘порада’
<i>*rehta-</i>	‘вірний, правильний, прямий, справжній’
<i>*rīk-</i>	‘влада’, ‘царство’, ‘сила’
<i>*rīk-(ja-)</i>	‘могутній’, ‘власний’, ‘правитель’
<i>taikna-</i>	‘знак’, ‘символ’, ‘знамення’
<i>*wald-</i>	‘сила, влада’
<i>*wald-(ja)</i>	‘сила’, ‘управляти’, ‘володіти’
<i>*wad</i>	‘застава’
<i>*wadja-</i>	‘застава’
<i>*wad-jōjan-</i>	‘пов’язувати договором’
<i>*wīta-</i>	‘карати’
<i>*witon</i>	‘те, що побачене’
<i>*wrek-/*wrak-/*wræk-, *wreg-</i>	‘гнати, переслідувати’

<i>/*werg-</i>	
Праслов'янські основи:	
<i>*bha-</i>	‘говорити’
<i>*čīnъ : *cěna</i>	‘ціна’
<i>*čīniti sōdъ/*sōdъ čīniti</i>	‘вершити суд’, ‘звершувати правосуддя’
<i>*dati pravo</i>	‘ставитися справедливо, установлювати правду’
<i>*dati sōdъ</i>	‘провести новий судовий розгляд у справі, що підпадає під повний перегляд’
<i>*dъržati</i>	‘зосереджувати владу в руках’
<i>*dъržava</i>	‘держава’
<i>*dēti pravъdō</i>	‘установлювати правду’
<i>*ęti sōdъ</i>	‘судитися з кимось’
<i>*gubiti pravo</i>	‘втрачати право’
<i>*kajati (sę)</i>	‘розкаюватися, шкодувати’ і ‘мститися’
<i>*kajaznъ</i>	‘каяття’
<i>*kъrma I</i>	‘кормá’
<i>*kъrmiti</i>	‘керувати’
<i>*krivъ(jъ)</i>	‘кривий’
<i>*krivo sōditi</i>	‘неправильно судити’
<i>*krъvъnina</i> – від прикм. <i>*krъvъnъ</i> < <i>*kry/*krъve</i> , <i>*krъvъ</i>	‘кровна помста’ і ‘грошова плата за вбивство’
<i>k sudu priwoditi</i>	‘піддати суду’
<i>*leg-, *log-/*lož-</i>	‘лягати (в основу)’
<i>*mogъ’ъ</i>	‘міць, сила’ при вторинному ‘влада’
<i>*mъstъ</i> утворене з суф. <i>*-tъ</i> від дієслівної основи <i>*meit-/*mit-</i> ; <i>*mъsta</i>	‘помста, покара’
<i>*mъstiti</i>	‘мститися’
<i>*otъdati na sōdъ</i>	‘віддати на суд, піддати суду’
<i>*perdati sōdu</i>	‘віддати на суд’
<i>*prav-: *pravъ</i>	‘прямий’
<i>*pravъda</i>	‘обітниця, обіцянка; присяга; веління, заповідь; постанова, правило; звід правил, законів; договір, право, права; виправдання; судові

	витрати; свідок; доказ', 'суд'
<i>*praviti</i>	'правити', 'звершувати', 'вершити'
<i>*praviti rēdъ</i>	'вершити суд'
<i>*praviti sōdъ</i>	'судити, піддати суду'
<i>*praviteljъ</i>	'правитель, володар'
<i>*pravjēnъje</i>	'правління'
<i>*pravo</i>	'право'
<i>*posegati, *posegnōti</i>	'посягати на щось'
<i>*rōd-, *rēdъ</i>	'судова справа'
<i>*rōka</i>	'рука'
<i>*rēkt'i</i>	'збирати', 'схоплювати'
<i>*šatriti</i>	'дивитися (можливо, якимось по-особливому)'
<i>*seg(a)ti, *segnōti</i>	'схопити', 'ловити', 'простягати руку, щоб схопити', 'дотягнутися'
<i>*stav-</i>	позначає як саму дію установлення, так і власне закон
<i>*staviti</i>	'ставити, установлювати'
<i>*staviti pravъdō</i>	'ставити/установлювати правду'
<i>*sōdъ</i>	'суд'
<i>*sōdъba</i>	'доля'
<i>*sōditi</i>	'судити'
<i>*sōdъji</i>	'суддя'
<i>*sōdъja</i>	'суддя'
<i>*tvoriti sōdъ</i>	'чинити суд, піддати суду, судити'
<i>*vědati</i>	'знати'
<i>*viděti</i>	'бачити'
<i>*volděti</i>	'володіти', 'правити', 'керувати'
<i>*volstъ</i>	'володіння'
<i>*vorgъ</i>	'ворог'
<i>*vъršiti sōdъ</i>	'чинити суд, піддати суду, судити'
<i>*za-čęti</i>	'почати, започаткувати'
<i>*za-konъ ; *zā-kanъ</i>	'закон'
<i>*za-kladъ</i>	'залог'
<i>*za-klasti (*klad-)</i>	'закладати'
<i>*za-legt'i</i>	'закласти'

<i>*za-logъ</i>	‘застава’
<i>*za-stava</i>	‘застава’
<i>*za-staviti</i>	‘заставити щось, віддати під заставу’

Праіранські основи:

<i>*ahǵ-</i>	‘господар’
<i>*arta- : *ṛta-</i>	‘порядок, істина, законність’, що для них відновлюють етимологічну семантику ‘який годиться, придатний, удатний, правильний’, а також ‘Істина; справедливість; світовий порядок; право, закон; священний порядок; персоніфіковане божество істини, світового порядку Арта, Аша’
<i>*ar- : ṛ-</i>	‘приєднувати, зв’язувати; підходити, бути др міри’
<i>*¹aug- (: auǵ-)/ug-/uag-</i>	‘збільшувати(ся), укріпляти(ся), посилювати(ся), рости’; ‘бути сильним, могутнім’
<i>*auga(h), *auǵah-</i>	‘сила, могутність’
<i>*dad-ta- ~ *dā-, *da-</i>	‘встановлювати, ставити, покладати, створювати’
<i>*dasta-, *dasta-bara-</i>	
<i>*dātāñ (*dāta-, *dāti-)</i>	‘встановлений, покладений в основу’ // ‘положення’, ‘закон’, ‘статут’
<i>*dāta-bara-</i>	‘суддя’
<i>*dāta-kara-</i>	‘хто творить (справедливий) суд; суддя’
<i>*dāta-karāñka- < *dāta-kara-</i>	‘суддя’
<i>*dhā-</i>	‘ставити, закладати в основу’
<i>*√dhā- ṛtā-m</i>	‘установлювати правду’
<i>*graba-</i> від <i>grab-</i>	‘брати’, ‘хапати’
<i>*³kai- : ki- / *čai- : čī-</i>	‘віддавати належне’, ‘мститися’ (і протилежні ‘каятися’, ‘оплачувати’, ‘спокутувати провину’)
<i>*kaina-</i>	‘помста, відплата’, ‘покарання’
<i>*kaina-ka-</i>	‘помста’, ‘ворожість’
<i>*nikšana- (*nixšana-)</i>	*‘те, чим проколюють’
<i>*kṛn- < *kṛ-, *kar-</i>	широке значення дії різного типу (наприклад, ‘діяти’, ‘чинити’)
<i>*nipāḱ</i> , похідне від <i>*ni-pā-</i>	‘тримати, зберігати’, ‘закладати’
<i>*ratu- : ratau-</i>	‘суддя; третейський суддя, посередник; той, хто під час суду складає вирок і оголошує його; той, хто має авторитет; головний у своєму роді’, а також ‘судове рішення’
<i>*ratupāta-</i>	‘хранитель закону’

<i>*sač⁻¹</i>	‘бути відповідним’, ‘бути підходящим, придатним’, ‘бути здатним, компетентним, знаючим’, ‘готувати, приводити у стан готовності’, ‘командувати чимось’
<i>*tau-</i>	‘могти; бути у стані’
<i>*tʃk-, *tark-</i>	‘припускати’, ‘розмірковувати’, ‘думати’
<i>*tʃkāna-, *tarkāna-</i>	‘судження’, ‘припущення’, ‘здогадка’
<i>*vah-</i>	‘купувати’, ‘продавати’
<i>*vāra-</i>	‘бажання’, ‘воля’
<i>*xšā(y)-</i>	‘могти’
<i>xšaθra (xšatra-)</i>	‘сила, влада’
<i>*x^ʷa-</i>	‘сам, само-’, ‘свій’
<i>*x^ʷa-baṇa-, *bau-</i>	‘бути, ставати’
<i>*x^ʷa-taṇa-, *x^ʷa-taṇā-, *x^ʷa-tāṇan-, *x^ʷa-tāṇant-</i>	‘володар, пан’, ‘хазяїн’

Пракельтські основи:

<i>*adilo-</i>	‘обов’язок, ціль’
<i>*adestu-</i>	‘заслуга’, ‘гідність’, ‘поведінка, що заслуговує на схвалення’
<i>*ad(u)-</i>	‘закон’, ‘право’, ‘правило’
<i>*Cuno-valos</i>	‘сильний, як вовк’
<i>*dedm-</i>	‘закон’, ‘звичай’
<i>*gēstlo-, *ghistlo</i>	‘застава’
<i>*uīros</i>	‘істинний, правильний’
<i>*wlati-</i>	‘панування’

ДОДАТОК Г

Гене́за значе́нь ‘влада’, ‘володар’, ‘правити’

№	ЕМС	І.-є. основа	Приклад
1.	‘Сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’	* <i>ual(dh)-</i> ‘сила’, ‘бути сильним’	гот. <i>waldan</i> ‘керувати домашнім господарством’, ‘управляти’, ‘володіти’, англ. <i>wield</i> ‘володіти (владою), мати в своєму розпорядженні’, укр. <i>володіти</i> ‘володіти, керувати’
	‘Збільшувати, примножувати силу’ → ‘здобувати владу, вплив’	* <i>aug-</i> /* <i>uog-</i> /* <i>aug-</i> /* <i>ug-</i> ‘прибувати’, * <i>aug-os-</i> , * <i>aug-es-</i> ‘сила’	хс. <i>oṗa-</i> ‘хто має могутність’, авест. г., п. <i>aogah-</i> ‘сила, могутність’, лат. <i>auctōritās</i> ‘влада, вплив, авторитет’
2.	‘Спрямовувати, направляти (= правити)’ → ‘правління’, ‘влада’	* <i>reġ-</i> ‘прямий’, ‘відвертий’ ~ * <i>reġ-</i> ‘направляти’	д.-англ. <i>ġealdan</i> ‘бути сильним, могутнім’, ‘правити, володарювати’, д.-в.-н. <i>ri(h)an</i> ‘сила’, ‘влада’, ‘могутність’, ‘право’, ‘вплив’, ‘державна’
		* <i>reġ-</i> , * <i>reġ-</i> ‘прямий’	укр. <i>правити</i> , рос. <i>править</i> ‘управляти, володарювати’ і ‘виправляти, робити прямим’
3.	‘Рука’ → ‘влада’; ‘хапати’, ‘збирати’ → ‘рука’ → ‘влада’	* <i>m̥r̥-</i> <i>-/n-(t^[h])-</i> ‘рука’, ‘влада’, ‘віддавати у владу’, ‘правити’	д.-англ. <i>mund</i> ‘рука’ і ‘захист’, ‘опіка’, д.-в.-н. <i>mun</i> ‘рука’ і ‘захист’, ‘опікун’, лат. <i>manus</i> ‘рука’, ‘хоробрість’, ‘сила’, ‘могутність’, ‘боротьба’ і вторинне ‘влада’, хет. <i>manijahh-</i> ‘вручати, передавати (владу)’, ‘правити’
		* <i>kent-</i> , * <i>kant-</i> , * <i>kont-</i>	гот. <i>handus</i> ‘рука’ і ‘влада’, гот. <i>handus</i> < <i>-hinþan</i> ‘схопити’, д.-англ. <i>hand</i> , <i>hond</i> < <i>hentan</i> ‘спробувати схопити, атакувати, заволодіти’, швед. <i>hand</i> ~ д.-ісл. <i>henda</i> ‘схопити’
		псл. * <i>roka</i> , і.-є. * <i>ren-</i> <i>k-</i> ‘хапати’	лит. <i>renkù</i> , <i>riñkti</i> ‘збирати’, пов’язане чергуванням із <i>rankà</i> ‘рука’
		псл. * <i>seġ(a)ti</i> , * <i>seġnoṭi</i> в значеннях ‘схопити’, ‘ловити’, ‘простягати руку, щоб схопити’, ‘дотягнутися’	ст.-сл. <i>присахтти</i> , <i>присагати</i> , чес. <i>sahati</i> , <i>sahnouti</i> , укр. <i>сягати</i> , <i>сягнути</i>
		<i>das(t)</i> ‘рука’, а в другій – основа мин. часу преф. дієслова <i>hał-hātin</i> ‘підійматися’	курд. <i>dasalāt</i> ‘сила’, ‘влада’
4.	‘Держава’ → ‘влада’	* <i>dǫrǫzava</i> ‘державна’ від * <i>dǫrǫzati</i> , тобто «зосередження»	ст.-сл. <i>дръжава</i> ‘державна, панування, сила’ і ‘влада’, болг.

		влади в руках»	държава 'держава'
5.	'?' → 'влада' 'закон' → 'влада' 'воля', 'свобода волі' → 'влада'	д.-англ. <i>dōm</i>	лат. <i>lēs, lēgis</i> 'закон, юридична норма', 'правило, принцип', 'порядок', 'визначення, рішення', 'договір, угода', мн. 'право' і 'управління, влада'; осет. <i>bag/bagæ</i> 'воля' (< іран. * <i>vāga</i> - 'бажання', 'воля') і <i>bagūn</i> 'що має владу', 'владний'
6.	('Мірило' →) 'правило', 'принцип' → 'володарювання'		англ. <i>rule</i> 'звичай', 'судова постанова', 'правління', 'володарювання', мн. 'статут', (як дієслово) 'правити', 'панувати', 'володарювати', 'управляти', 'встановлювати правові норми', с.-англ. <i>reule, riule</i> < лат. <i>rēgula</i> 'брусок', 'планка', 'лінійка'
7.	('Крутити' →) 'спритність', 'умілість' → 'влада', 'сила'	* <i>gēr-</i> (розширення * <i>gērə-</i> 'звивати, крутити, повертати')	д.-англ. <i>cræft</i> 'сила', 'фізична сила', 'влада', 'вплив' і 'уміння', 'майстерність', д.-фриз. <i>krēft</i> 'сила', 'міць', 'стійкість', 'могутність', 'влада'
8.	'Отримувати', 'могти' → 'могутність' → 'влада'	* <i>ksē(i)-</i> , іран. * <i>xšā(y)-</i> ~ д.-інд. <i>kṣā-</i> 'могти', 'мати владу, силу', 'панувати', 'царювати', 'бути хазяїном', 'розпоряджатися'	авест. <i>xšaθra</i> 'царська влада', 'влада' і 'сила'
		псл. * <i>mogt'ь</i> 'міць, сила' при вторинному 'влада'	болг. <i>мощ</i> 'сила, могутність, міцність' і 'влада', нім. <i>Macht</i> 'сила, міць' і 'влада'
9.	'Могти' → 'володар (= могутній)'	іран. * <i>xšā(y)-</i> 'могти'	термін у Хотані <i>xšāvan</i> 'самодержець'
10.	'Спрямовувати', 'робити прямим' → 'володар, правитель' і 'прямий', 'праведний', 'справедливий' → 'володар, правитель' (?)	* <i>reġ-</i> 'прямий', (перен.) 'відвертий' (італійськ., кельт., арійськ.), етимологічно пов'язане з * <i>reġ-</i> 'направляти', 'виправляти', 'вирівнювати'	гот. <i>reiks</i> 'правитель', * <i>reikeis</i> 'аристократія, еліта, знать'; авест. <i>kaṛšō-gāzah</i> 'хто встановлює закони для країни', д.-інд. <i>gājan-</i> 'цар', 'правитель'
		* <i>prōco-</i> , (* <i>pravь</i> 'прямий' >) * <i>praviti</i>	укр. <i>правити</i> , рос. <i>править</i> 'управляти, володарювати' і 'виправляти, робити прямим'
11.	'Хто бере за руку' → 'володар'	<i>dast</i> 'рука' й <i>gīr</i> – основа теп. часу дієслова <i>griftan</i> 'брати'	с.-перс. поетичне <i>dast-gīr</i> 'хто рятує', 'помічник'
12.	'Хто високо тримає голову' →	<i>sar</i> 'голова' & <i>dār</i> –	с.-перс. <i>sardār</i> 'вождь'

	‘володар’	презентна основа дієслова dāštan ‘тримати’, ‘мати’	
13.	‘Сильний’ → ‘володар’	i.-є. *kēu-, *kēuə ‘розбухати, збільшуватися, розширюватися’, ‘розбухання’, ‘опуклість’	авест. sūra- ‘герой’, ‘головна діюча особа’, ‘володар’, ‘правитель’
14.	‘Самодостатній’ → ‘володар’	*x ^v a-taṭa-, *x ^v a-taṭja-, *x ^v a-tāṭan-, *x ^v a-tāṭant- ‘володар, пан’, ‘хазяїн’	с.-перс. ран. x ^v atāu ‘пан, володар, правитель, цар, велитель’
15.	‘«Самопосталий»’ → ‘володар’	*x ^v a-baṭa-	авест. п. *x ^v a-dāta- ‘сам собою встановлений’, ‘ім’я божества’
16.	‘Славний/прославлений’, ‘високоповажний’ → ‘володар’	i.-є. *kēns-, *kēns- ₃ ‘(урочисто, експресією) говорити, оголошувати’	д.-інд. śāstār- ‘володіти’, ‘правити’, ‘володарювати’, ‘керувати’
17.	‘Перший (серед народу)’ → ‘володар’	i.-є. *r̥h ₁ u ₁ -jo-, *r̥h ₁ u ₁ - ‘перший’	гот. frauja ‘пан’, ‘володар’, ‘Господь Бог’; д.-перс. raḡuīya ‘той, що попереду’
18.	‘Народ, плем’я’ → ‘володар (= вождь народу)’	i.-є. *teu ₁ tā ‘народ, нація’, ‘плем’я’, ‘клан, рід’	д.-англ. þēoden ‘король’, ‘пан’, ‘велитель’, ‘володар’, ‘Господь’
19.	‘Бажання’, ‘воля’ → ‘мати владу’	іран. *vāga- ‘бажання’	перс. bār ‘можливість’, осет. bar/baræ ‘воля’, ‘право’
20.	‘Кермо’ → ‘керувати човном, кораблем’ → ‘правити’	псл. *kьгма I ‘кормá’	ст.-сл. крѣмити ‘направляти, управляти’, ‘правити’, укр. кермувати, ‘керувати’

Гене́за значе́нь ‘закон’, ‘(релі́гійне) право’

№	ЕМС	I.-є. основа	Приклад
1.	‘Встановлювати’ → ‘(релігійний) звичай’ → ‘закон’; ‘закладати (в) основу’ → ‘(релігійний) звичай’) → ‘закон’	i.-є. *legh- ‘лежати’, ‘бути розташованим’, ‘класти’, ‘вгамовуватися’, ‘слабшати’	англ. law ‘закон’, ‘право’, ‘правило’, д.-фриз. laga, д.-ісл. lög ‘закон’; авест. gāzan-: gāšn-, gāzar- ‘заповідь’, ‘наказ, вимога’, ‘статут’; д.-рус. ꙋложити ‘постановити’
		*d ^[h] eH-, *dhē- ‘ставити’, ‘встановлювати’, ‘класти’, ‘розміщувати’, ‘направляти’ i.-є. *d ^h er-мо-	авест. dāta- ‘закон, право; припис, статут’, д.-перс. dāta- ‘закон’ палі dhamma- ‘закон’, ‘порядок’
		псл. *сінь	чес. čín ‘спосіб’, ‘порядок’, ‘звичай’

		i.-є. *stā-	укр. постановити > постанова
		setzen ‘класти, встановлювати, розміщувати, саджати’	Satzung ‘статут’, ‘положення’
2.	‘Рух’, ‘хід’ → ‘звичка’, ‘(священний) звичай’ → ‘закон’, ‘право’	i.-є. *eġ- ‘йти’, ‘ходити’, ‘діяти’ з формантом -u-	д.-англ. áw, á ‘закон’, ‘священний звичай’, ‘шлюб’
3.	‘Придатний’, ‘відповідний чомусь’ → ‘священний порядок’, ‘закон’, ‘(релігійне) право’	іран. *arta- : *rta-	авест. г., п. arəta-, п. ərəta- ‘закон, право, священне право’, д.-перс. arta- ‘закон, правосуддя; справедливість’, ‘божество Арта’, ‘право’, ‘священне право’
4.	‘Показувати, вказувати (словом)’ → ‘(Боже) знамення/знак’ → ‘закон’	i.-є. *deġk- ‘показувати’, ‘демонструвати’, ‘вказувати’	авест. ādišti-š ‘інструкція’, ‘припис, наказ, розпорядження, доручення, вказівка, директива’; д.-англ. tāken ‘знак’, д.-в.-н. zeihhan ‘знак’, ‘знамення’
5.	‘Воля’, ‘бажання’ → ‘право’	i.-є. *uel- ‘хотіти’, ‘бажати’, ‘вибирати’, *uolo- ‘вбір’, ułti-s ‘воля’, ‘бажання’	осет. bar/baræ ‘воля’ і ‘право’, bargun ‘що має владу’, ‘владний’; рос. воля (пор. вислів моя доля – моя воля, де воля вжите як ‘право’)
6.	‘Започатковувати, починати’ → ‘установлений першим, початковий звичай’ → ‘закон’	псл. *za-kopъ	болг. заст. і діал. закон ‘правило, звичай’
7.	‘Слово’ → ‘закон’	типол. тло з i.-є. основою *bhā-s- < *bhā- ‘говорити’, ‘сяяти’	рос. моё слово – закон; англ. sb’s word is law
8.	‘Прямий’ → ‘справедливий’, ‘правий’ → ‘право’	i.-є. *rġo-u-s, псл. *rġavo ‘право’	чес. právo, рос., укр., блр. право
9.	‘Знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’	п.-герм. *witon ‘те, що побачене’; i.-є. (s)mer- ‘думати’, ‘пам’ятати’	д.-в.-н. wizzōd ‘т. с.’, с.-в.-н. wizzōt ‘т. с.’, нідерл. wet ‘закон’; д.-інд. smṛti- (у традиційному розумінні) ‘зібрання законів, кодекс’ при первісному ‘пам’ять’

Гене́за значення ‘застава’

№	ЕМС	I.-є. основа	Приклад
1.	‘Ставити’ → ‘застава’	i.-є. *stā-, *sthā- ‘стояти’, ‘знаходитися’, ‘перебувати’, ‘стати’	серб., хорв. застава ‘застава, земля під заставою’
2.	‘Лежати’, ‘закладати’ → ‘застава’	i.-є. *legh- ‘лежати, знаходитися’, *klā- ‘класти’,	д.-рус. злогъ ‘застава’, ‘заповіт’, to lay one’s skirt ‘битися об заклад’, блр. заклад

		‘покласти’	
3.	‘Віра’, ‘довіра’ → ‘застава’	і.-є. *kʰred dʰeh₁, *kʰerd-/ *kʰrd- ‘серце’	пехл. sraḏ- означали ‘застава’, ‘довіра’, курд. amānat, āmānat, āpamatī ‘довіра’, ‘застава, заклад’
4.	‘Зв’язувати, пов’язувати’ → ‘застава’	*uadh-, *uēdh- ‘з’вязувати, пов’язувати’	гот. wadi ‘гарантія’, ‘запорука’, ‘обов’язок’, д.-англ. wedd ‘застава’, ‘обіцянка’
5.	‘Брати, хапати’ → ‘застава’	д.-іран. *graba- від grab- ‘брати’, ‘хапати’	курд. girēv, giraw, gāraw ‘застава, завдаток, ставка’
6.	‘Загострена паличка’ → ‘зарубка, мітка’ → ‘те, що намічено, ціль’ → ‘застава’	арійськ. *nikšana-	осет. nysan (mysan), nisan ‘знак’, ‘мітка’, ‘прикмета’ і ‘застава’, ‘те, що намічено’, ‘ціль’
7.	‘Клаптик тканини’ → ‘застава’	рефлекс лат. rannum, асс. від rannus ‘клаптик тканини’	д.-в.-н. pfant ‘застава’, нім. Pfand ‘застава’, англ. pawn ‘застава’
8.	‘Рука’ → ‘запорука’		ст.-укр. зарука ‘грошове забезпечення на користь правителя або його урядників у випадку порушення однією із сторін складеної угоди’, ‘заклад’
9.	‘Ціна’ → ‘застава’	*ues-no- ‘ціна’	курд. bahā ‘завдаток’, застава’, д.-рус. вѣно ‘платня’, ‘ціна за наречену’
10.	‘Зберігання, гарантія’ → ‘застава’	лат. bājulāre ‘займатися ремеслом носія, носильника’	англ. bail ‘застава’, ‘запорука’

Гене́за значення ‘(кровна) помста’

№	ЕМС	І.-є. основа	Приклад
1.	‘Рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’	*kʰei- ‘звертати увагу’, ‘рахуватися з чимось’	авест. kāu- ‘платити’, ав. г. kaṣa- ‘помста, відплата’, осет. kīna, kena ‘помста’, курд. tōl ‘помста’, д.-рус. каяти ‘мстити’
		лат. rāsāge ‘заспокоювати’, ‘встановлювати порядок’, у вульгарній латині також ‘платити, виплачувати’	рау back ‘відплатити’, ‘помститися’, рау off ‘поплатитися сповна’, ‘розраховуватися з кимось’
		і.-є. *krū-s/*krūce-s, *krūim (*krūim)	болг. кръвнина ‘кровопролиття, пролита кров; пеня за пролиту кров’
2.	‘Знати’ → ‘прагнути (помсти), ставити/мати на меті’	і.-є. *uēid-, *uoid- ‘знати’	гот. fra-weit ‘помста’, fra-weitan ‘мститися’

	(помсту) → ‘карати’, ‘мститися’		
	‘знати’ → ‘вершити правосуддя’ (→ ‘судитися’)	i.-є. * <i>ȳeid-</i> , * <i>ȳoid-</i> ‘знати’	ст.-сл. вѣдати сѣдъ ‘судити, вирішувати справи’
3.	‘Стримувати, заважати, примушувати’ → ‘мститися’, ‘(кровна) помста’	i.-є. * <i>kem-/kom-</i> ‘стискати, тиснути’, ‘примушувати’	норв. <i>hevn</i> ‘помста’, <i>blodig hevn</i> ‘кровна помста’, <i>øve hevn</i> ‘мститися комусь’
4.	‘Бути у стані ворожнечі’ → ‘мститися’; ‘(смертельна) ворожнеча’ → ‘помста’	i.-є. * <i>reiġ-/*reiġ</i> ‘налаштований вороже, недобррозичливо, неприязно’	д.-англ. <i>fæhð</i> ‘ворожнеча, ворожість, неприязнь’ ‘ворожий акт’, ‘жорстокість, насилля’ і ‘помста, відомщення, вендетта’
5.	‘Дихати’ → ‘змушувати «видихнути себе, душу»’ → ‘карати, мститися’	герм. * <i>an-/and-</i> ‘дихати’, ‘дух’	н. <i>ahnden</i> (заст.) ‘карати, мститися, відплачувати’
6.	‘Жага, жадання (відплати)’ → ‘помста’	i.-є. * <i>el-</i> , * <i>eġ-</i> , з к-розширенням * <i>elk-</i> , * <i>eġk-</i> ‘голодний’, ‘поганий’	англ. <i>ultion</i> ‘помста’, лат. <i>ultio</i> ‘помста’, ‘покарання’, ‘покара’
7.	‘Бути у стані готовності, у змозі (здійснювати помсту, карати)’ → ‘помста’	i.-є. * <i>kak-/*kek-</i> ‘бути у змозі, могли’, ‘допомагати’	курд. <i>sazā</i> ‘компенсація’, ‘помста’, ‘покара’
8.	‘Обмін’, ‘змінювати’ → ‘помста’, ‘мститися’	i.-є. * <i>meit(h)-</i> ‘змінювати’, * <i>meitu-</i> ‘обмін’	д.-рус. мєсть, мьсть ‘відплата, помста’, укр. поет., діал. <i>мста</i> ‘помста’
9.	‘Гнати, переслідувати’ → ‘мститися’; ‘переслідування’ → ‘помста’	i.-є. * <i>ȳreg-/*ȳerg-</i> ‘штовхати, бити’, ‘гнати, виганяти, підганяти, нестися’, ‘переслідувати (когось)’	д.-англ. <i>wġaka</i> ‘помста, покарання’, д.-в.-н. <i>rāhha</i> ‘помста’
10.	‘Приносити жертву, жертвувати’ → ‘помста, відплата’ → ‘платити’	i.-є. * <i>ghel-dh-</i> ‘платити’, i.-є. * <i>ġhel-</i> ‘різати’	н. <i>Vergeltung</i> ‘відплата’, ‘помста’, ‘покара’, ‘розплата’, ‘віддяка’, ‘винагорода’, <i>blutige Vergeltung</i> ‘кровна помста’, рос. (заст.) <i>желеду, желести</i> ‘платити’, ‘відплачувати, мститися’, ‘спокутувати провину’
11.	(?) ‘Вказувати (на), показувати (помсту)’ → ‘мститися, відплачувати’	* <i>deik-</i> ‘показувати, вказувати, виказувати, виявляти’	англ. <i>venge</i> ‘мститися’, ‘відплачувати’, англ. <i>vengeance</i> ‘помста’, ‘відплата’, ‘відомщення’, лат. <i>vindicāre</i> ‘карати’, ‘мститися’

Гене́за значе́нь ‘суд’, ‘суддя’

№	ЕМС	I.-є. основа	Приклад
1.	‘Ставити’, ‘встановлювати’ → ‘положення’, ‘правило’, ‘закон’ → ‘суд’	i.-є. * <i>d^[h]eH-</i> ‘ставити’, ‘класти’, ‘установлювати’	д.-англ. <i>dōm</i> ‘суд’, ‘суддя’, ‘орган правосуддя’, <i>dōmhūs</i> ‘суд’, ‘суд, діючий по нормам статутного й

		‘направляти’	загального права’, д.-в.-н. tuom ‘суд’, ‘судовий розгляд’, ‘вирок’, д.-ісл. dómr ‘суд’, ‘судді’
2.	‘Спільний розгляд’, ‘спільне діяння’ → ‘суд’ (→ ‘положення’, ‘правило’, ‘право’ (→‘воля’), ‘закон’, ‘покарання’, ‘вирок’, ‘огуда’, ‘рішення’ → ‘думка’)	i.-є. *sōmdhos ‘спільний розгляд’	ст.-сл. сждѣ, ст.-сл. сждити ‘судити, винести вирок’ укр. суд, серб., хорв. сѹд ‘суд’, д.-інд. samdhīṣ, samdhā ‘договір, зв’язок, об’єднання’
3.	‘Закон’ → ‘суд, правосуддя’	іран. *dātā- ‘встановлений, покладений’	с.-перс. ран. dāt, пізн. dād ‘закон’ і ‘правосуддя, справедливість’
4.	‘Справа, здійснена суддею’, ‘діяння судді’ → ‘суд’	іран. *dāta-bara- ‘суддя’	кл. перс. dāvarī ‘правосуддя’
5.	‘Хто несе закон’ → ‘суддя’	іран. *dāta- ‘закон’	с.-перс. ран. dātavar, пізн. dādvar ‘суддя’
6.	‘Творити закон’ (→ ‘вершити суд’) → ‘хто творить закон’ → ‘хто вершить суд, суддя’	іран. *dāta-kara-	согд. δ’t’ук, δ’t-kr’k ‘суддя’
7.	‘Прямий (у тому числі як правильний)’ → ‘справедливе діяння’ → ‘суд’	i.-є. *reġ- ‘робити прямим, витягувати, розтягувати’	д.-англ. ge-riht ‘суд’, ‘право’, ‘справедливість’, ‘праота, правильність’, ‘право, привілея’, ‘напрямок’, ‘прямий’, д.-в.-н., с.-в.-н. gerihte ‘суд, судове слідство, судочинство’
8.	‘правий’ → ‘правити’ → ‘приймати справедливе рішення, виносити справедливий вирок’, ‘(правильно) судити’ → ‘суд’	псл. *rāvъ	ст.-рос. правити ‘судити’, ‘розбирати тяжбу’, ‘приводити до виконання вирок суду’
9.	‘Припущення’ → ‘тлумачення’, ‘інтерпретація (права, закону)’ → ‘суд’	ар. *tṛkāna-, *tarkāna-	осет. tærxon ‘суд’ (процес), ‘судове рішення’, ‘рішення’, ‘судження’, ‘обговорення’
10.	‘Хто чинить суд’ → ‘суддя’	іран. *kṛn- < *kṛ-, *kar-	осет. tærxongænæg, tærxony læg ‘суддя’
11.	‘Упорядковувати’, ‘порядок’ → ‘суддя (= упорядник)’	іран. *arta- ‘порядок, істина, законність’	авест. г., п. ² rataV- : ratu- (ч. р.) ‘суддя; третейський суддя, посередник; той, хто під час суду складає вирок і оголошує його; той, хто має авторитет; головний у своєму ряду’, а також ‘судове рішення’
12.	‘Припускати’ → ‘тлумач (права, закону)’ → ‘суддя’	ар. *tṛk-, *tark- ‘припускати’, ‘розмірковувати’, ‘думати’	скіф. *tarxān ‘суддя’, ‘перекладач’
13.	‘Господар’, ‘батько, старшина роду’ → ‘суддя’	праіранського *ahū- ‘господар’	авест. ahu-ratu- ‘суддя’

ДОДАТОК Г

Гене́за значе́нь ‘влада’, ‘володар’, ‘правити’

Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій

1. ‘Сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’.
‘збільшувати, примножувати силу’ → ‘здобувати владу, вплив’
2. ‘Рука’ → ‘влада’; ‘хапати’, ‘збирати’ → ‘рука’ → ‘влада’
3. ‘Отримувати’, ‘могти’ → ‘могутність’ → ‘влада’.
4. ‘Установлювати, ставити’ → ‘влада’
5. ‘Могти, мати силу’ → ‘володар’

Значення, сформовані в рамках правової практики

6. ‘Спрямовувати, направляти (= правити)’ → ‘правління’, ‘влада’.
7. ‘Держава’ → ‘влада’
8. ‘?’ → ‘влада’
9. ‘закон’ → ‘влада’
10. ‘воля’, ‘свобода волі’ → ‘влада’
11. (‘Мірило’ →) ‘правило’, ‘принцип’ → ‘володарювання’
12. (‘Крутити’ →) ‘спритність’, ‘умілість’ → ‘влада’, ‘сила’
13. ‘Люди, челядь, рать’ → ‘влада’ (= ‘захист, піклування’)
14. ‘Могти’ → ‘володар (= могутній)’
15. ‘Спрямовувати’, ‘робити прямим’ → ‘володар, правитель’ і ‘прямий’, ‘праведний’, ‘справедливий’ → ‘володар, правитель’ (?)
16. ‘Направляти, правити’ → ‘правитель’
17. ‘Хто бере за руку [і веде]’ → ‘володар’
18. ‘Хто високо тримає голову’ → ‘володар’
19. ‘Сильний’ → ‘володар’
20. ‘Самодостатній’ → ‘володар’
21. ‘«Самопосталий»’ → ‘володар’
22. ‘Славний/прославлений’, ‘високоповажний’ → ‘володар’
23. ‘Стверджувати, виражати власну волю’ → ‘самовладець’, ‘цар’
24. ‘Хто захищає царство, владу’ → ‘правитель’
25. ‘Перший (серед народу)’ → ‘володар’
26. ‘Народ, плем’я’ → ‘володар (= вождь народу)’
27. ‘Рать, дружина’ → ‘правитель, володар’ (= ‘той, кого підтримує рать’)
28. ‘Суддя’ → ‘правитель’
29. ‘Бажання’, ‘воля’ → ‘мати владу’
30. ‘Кермо’ → ‘керувати човном, кораблем’ → ‘правити’

Гене́за значе́нь ‘закон’, ‘(релігійне) право’

Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій

31. ‘Встановлювати’ → (‘(релігійний) звичай’) → ‘закон’; ‘закладати (в) основу’ → (‘(релігійний) звичай’) → ‘закон’.

32. ‘Упорядкований’, ‘придатний’, ‘відповідний ритуалу’ → ‘священний порядок’, ‘закон’, ‘(релігійне) право’
 33. ‘Показувати, вказувати (словом)’ → ‘(Боже) знамення/знак’ → ‘закон’
 34. ‘Започатковувати, починати’ → ‘установлений першим, початковий звичай’ → ‘закон’
 35. ‘Слово’ → ‘закон’

Значення, сформовані в рамках правової практики

36. ‘Рух’, ‘хід’ → ‘звичка’, ‘(священний) звичай’ → ‘закон’, ‘право’
 37. ‘Слід’ → ‘наслідування’, ‘звичай’ → ‘закон’.
 38. ‘Суд’ → ‘рішення суду, справедливість’ → ‘закон, право’
 39. ‘Воля’, ‘бажання’ → ‘право’
 40. ‘Прямий’ → ‘справедливий’, ‘правий’ → ‘право’
 41. ‘Знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’

Гене́за значення ‘застава’

Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій

42. ‘Ставити’ → ‘застава’
 43. ‘Лежати’, ‘закладати’ → ‘застава’
 44. ‘Зв’язувати, пов’язувати’ → ‘застава’
 45. ‘Загострена паличка’ → ‘зарубка, мітка’, ‘ціль’, ‘знак’ → ‘застава’
 46. ‘Ціна’ → ‘застава’

Значення, сформовані в рамках правової практики

47. ‘Віра’, ‘довіра’ → ‘застава’
 48. ‘Брати, хапати’ → ‘застава’
 49. ‘Захоплювати’, ‘займати’ → ‘застава’
 50. ‘Зберігати, тримати’ → ‘застава, заклад’
 51. ‘Посудина, жбан’ → ‘застава’
 52. ‘Клаптик тканини’ → ‘застава’
 53. ‘Рука’ → ‘запорука’
 54. ‘Зберігання, гарантія’ → ‘застава’

Гене́за значення ‘(кровна) помста’

Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій

55. ‘Рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’
 56. ‘Обмін’, ‘змінювати’ → ‘помста’, ‘мститися’
 57. ‘Гнати, переслідувати’ → ‘мститися’ і ‘переслідування’ → ‘помста’
 58. ‘Приносити жертву, жертвувати’ → ‘помста, відплата’ → ‘платити’
 59. (?) ‘Вказувати (на), показувати (помсту)’ → ‘мститися, відплачувати’

Значення, сформовані в рамках правової практики

60. ‘Знати’ → ‘прагнути (помсти), ставити/мати на меті (помсту)’ → ‘карати’, ‘мститися’
 61. ‘Стримувати, заважати, примушувати’ → ‘мститися’, ‘(кровна) помста’
 62. ‘Бути у стані ворожнечі’ → ‘мститися’ і ‘(смертельна) ворожнеча’ → ‘помста’
 63. ‘Дихати’ → ‘забрати душу (останній подих)’ → ‘карати, мститися’

64. 'Жага, жадання (відплати)' → 'помста'
 65. 'Бути у стані готовності, у змозі (здійснювати помсту, карати)' → 'помста'
 66. 'Здійснити, виконати' → 'помста' (= 'взяте' чи 'здійснене')

Гене́за значе́нь 'суд', 'суддя'

Значення, сформовані у рамках ритуалізованих дій

67. 'Ставити', 'встановлювати' → 'положення', 'правило', 'закон' → 'суд'

Значення, сформовані в рамках правової практики

68. 'Спільний розгляд', 'спільне діяння' → 'суд' (→ 'положення', 'правило', 'право' (→ 'воля'), 'закон', 'покарання', 'вирок', 'огуда', 'рішення' → 'думка')
 69. 'Закон' → 'суд, правосуддя'
 70. 'Справа, здійснена суддею', 'діяння судді' → 'суд'
 71. 'Хто несе закон' → 'суддя'
 72. 'Творити закон' (→ 'вершити суд') → 'хто творить закон' → 'хто вершить суд, суддя'
 73. 'Прямий (у тому числі як правильний)' → 'справедливе діяння' → 'суд'
 74. 'Правий' → 'правити' → 'приймати справедливе рішення, виносити справедливий вирок', '(правильно) судити' → 'суд'
 75. 'Припущення' → 'тлумачення', 'інтерпретація (права, закону)' → 'суд'
 76. 'Хто чинить суд' → 'суддя'
 77. 'Упорядковувати', 'порядок' → 'суддя (= упорядник)'
 78. 'Припускати' → 'тлумач (права, закону)' → 'суддя'
 79. 'Господар', 'батько, старшина роду' → 'суддя'

ДОДАТОК Д

ІНДЕКС ЛЕКСЕМ

Індоєвропейські мови

1. Праіндоєвропейська мова

	*ar-
*ar-(t ^[h] o-)	*a _u eg-/*u _o g-/*aug-/*ug- (*h ₂ éug-os, *h ₂ éug-es)
*a _u g-os-, *a _u g-es-	*bhā-; *bhā-s-
*deǵk-	*dhē-, *d ^[h] eH-,
*d ^[h] eH-m- (*d ^[h] ōH-m)	*dhəs-/*dhēs-
*dhar-(*dher-; *d ^h er-mo-)	*dhr-
*eǵ- з формантом -u- (*ei _u ā/*oi _u ā)	*el-, *elə-, з k-розширенням *elk-, *elək-
*esnos esos	*g ^h eid ^h -
*ǵhel-	*ǵhel-dh-
*ǵrep- (розширення *gerə-)	*H ₂ ed-
*kāk-/*kēk-	*kēHs-; *kēns-, *k _ŋ s-
*kem-/kom-	*kent-, *kant-, *kont-, *kenh ₁ -
*kēu-, *kēuə-; *kuh ₁ ro-; *kēuā-	*k ^[h] er-/*k ^[h] er-eǵ-
*klā-	*kred d ^h eh ₁ , *k ^h kerd-/*k ^h kr̥d-
*ksē(i)- (*kpē(i)-, *kpə(i)-)	*k ^u ei _n -u-/ *k ^u ei _n -o- ~ *k ^u ei _(ə) -
*k ^u ei-	*k ^u ei-(t-)
*k ^u oi-nā- (*k ^[h] e/o _i -(nā-), (*k ^u ei _n - : *k ^u oi _n -ā-)	*krū-s/*krūe-s, *krūūim (*krūūm), (*kreu-, *kreuə- : *krū-)
*k ^u i-ti-	*la-/lē-
*legh-/leugh-	*meit(h)-
*mei-tu-	*m ^h r /-n-(t ^[h]); m ^h -tā, p ^h ue m ^h -dhā
*peǵ-/*pī-	*peiǵ-/*pei ^h
*pel-	*p ^h Hu _o -io-, *p ^h Hu _o -
*prō - (*prō-u _o -, *prō-u _o -s)	*reǵ- (*(H)rēǵ-, *(H)rēǵs)
*re ^h k-	*sak-
*(s)ker-	*sekə-/skem-
*(s)mer-	*somdhos
*stā-/*sthā-	*telk-, *t _l k-, *telek-
*teutā	*tēu-
*uadh-, *uedh-	*ual-
*ual(dh)-	*ueǵd-, *uoid-
*ueǵə- (*uei-)	*uel-
*uēro-s	*ues-
*ues-no-	*ue/os-(n)-
*ui-	*ulti-s
*uolo-	*ureg-/*uerg- (*u(e)reg-/*ur̥g-, похідні від *uer-), *ur̥gh-
*wēr-	

Прагерманська мова

*an-/and-	*dō-
-----------	------

<i>*dōmaz</i>	<i>*ehe</i>
<i>*faih¹-/*faiġ-</i>	<i>*faihiþa</i>
<i>*geld-</i>	<i>*geldja-/guldja-</i>
<i>*geldan-</i>	<i>*gēr-</i>
<i>*haþ¹-/haf-/hōf-</i>	<i>*hæf-, *hafniþō</i>
<i>*haftja-</i>	<i>*haldan-</i>
<i>ham¹-</i>	<i>*har¹- (*heri)</i>
<i>*witan, *id(a)-wīt-a</i>	<i>*kraþ-</i>
<i>*regin-</i>	<i>*rehta-</i>
<i>*rīk-</i>	<i>*rīk-(ja-)</i>
	<i>taikna-</i>
<i>*wald-</i>	<i>*wald-(ja)</i>
<i>*wad</i>	<i>*wadja-</i>
<i>*wad-jōjan-</i>	<i>*wīta-</i>
<i>*witon</i>	<i>*wrek-/*wraġ-/*wræġ-, *wreg-/*werg-</i>

Готська мова

<i>at-augjan</i>	<i>sakan</i>
<i>dōmjan</i>	<i>dōms</i>
<i>fana</i>	<i>fra-gildan</i>
<i>frauja</i>	<i>fraujinon</i>
<i>fra-weit</i>	<i>fra-weitan</i>
<i>gateihan</i>	<i>*ga-wadjon</i>
<i>*ga-waldan</i>	<i>ga-widan</i>
<i>handus</i>	<i>*heiwa-frauja</i>
<i>-hinþan</i>	<i>id-weit</i>
<i>id-weitjan</i>	<i>þiuda</i>
<i>þiudans</i>	<i>þiudanon</i>
<i>þiudinassus</i>	<i>raihts</i>
<i>reiks</i>	<i>*reikeis</i>
<i>*reiki</i>	<i>reikinon</i>
<i>staua</i>	<i>taikns</i>
<i>us-gildan</i>	<i>wadi</i>
<i>waldan</i>	<i>waldufni nia</i>
<i>witan</i>	<i>witoþ</i>
<i>wraka</i>	<i>wrikan</i>
<i>wrekei</i>	

Давньосаксонська

<i>alowaldo</i>	<i>brōðorgyld</i>
<i>êo</i>	<i>fano</i>
<i>giwald</i>	<i>pant</i>
<i>thiodan</i>	<i>wrāka</i>

Давньоанглійська (англосаксонська)

<i>a-wreken</i>	<i>céw, cé</i>
<i>cræft</i>	<i>dēman, dǣman</i>
<i>dōm</i>	<i>dōmbōc</i>
<i>dōm dēman</i>	<i>dōm-eádig</i>
<i>dōmere</i>	<i>dōmhūs</i>
<i>dōm-hwæt</i>	<i>dōmdæg</i>
<i>dōm-settend</i>	<i>dōmstōw</i>

<i>dryhten</i>	<i>drihten</i>
<i>dryht</i>	<i>dryhtscipe</i>
<i>fāh</i>	<i>fæhð</i>
<i>fæhþe</i>	<i>fæhþ-bōt</i>
<i>ge-riht</i>	<i>ge-riht-læcan</i>
<i>ge-riht-wīsian</i>	<i>gewyldan</i>
<i>gieldan</i>	<i>hand</i>
<i>hentan</i>	<i>hond</i>
<i>þēod</i>	<i>þēoden</i>
<i>zeweald</i>	<i>lagu</i>
<i>mund</i>	<i>rīcaian</i>
<i>rice</i>	<i>rīcsian</i>
<i>riht</i>	<i>tīon</i>
<i>taken</i>	<i>tēon</i>
<i>wealdan</i>	<i>wedd</i>
<i>wed undōn</i>	<i>wræc</i>
<i>wracu</i>	<i>wræc</i>
<i>wrāka</i>	<i>wrecan</i>
<i>wreche</i>	<i>wreken</i>

Середньоанглійська

<i>dōm</i>	<i>fede, feide</i>
<i>gieldan</i>	<i>laghe</i>
<i>lawe</i>	<i>paien, payen</i>
<i>paun</i>	<i>riule</i>
<i>reule</i>	<i>wed</i>

Англійська

<i>admit one's guilt</i>	<i>adroit</i>
<i>authority</i>	<i>avenge</i>
<i>bail</i>	<i>court</i>
<i>blood feud</i>	<i>crave</i>
<i>craft</i>	<i>deemster</i>
<i>deem</i>	<i>dempster</i>
<i>deme</i>	<i>establish</i>
<i>doom</i>	<i>establish smb.'s guilt</i>
<i>expiate one's guilt</i>	<i>find</i>
<i>feud</i>	<i>foe</i>
<i>fill</i>	<i>Gerald</i>
<i>Harold</i>	<i>hand</i>
<i>go/be/become/stand bail for smb</i>	<i>hold (the court)</i>
<i>hem</i>	<i>knack</i>
<i>in pawn, at pawn</i>	<i>lay down (the law)</i>
<i>lay</i>	<i>law (obey the law)</i>
<i>lay one's skirt</i>	<i>might</i>
<i>lie</i>	<i>pay</i>
<i>pawn</i>	<i>pay off</i>
<i>pay back</i>	<i>power</i>
<i>pay out</i>	<i>vengeful</i>
<i>revenge (to take revenge)</i>	<i>Ronald, Reynold</i>
<i>right</i>	<i>skill</i>

<i>rule (obey the rule)</i>	<i>take</i>
<i>statute</i>	
<i>truth</i>	<i>ultion</i>
<i>vendetta (to pursue, conduct, lead a vendetta)</i>	<i>venge</i>
<i>vengeance</i>	<i>vengeful</i>
<i>vindicate</i>	<i>vindictive</i>
<i>wage</i>	<i>Waldemaar</i>
<i>Walter</i>	<i>wield</i>
<i>word (sb's word is law)</i>	<i>wreak</i>
<i>wreak vengeance on</i>	<i>yield</i>

Давньофризька

<i>dōm</i>	<i>feithe</i>
<i>faithe</i>	<i>faythe</i>
<i>feythe</i>	<i>hemma</i>
<i>ielda</i>	<i>kreft</i>
<i>mund</i>	<i>pand, pond</i>
<i>thiād</i>	<i>tēken</i>
<i>wed</i>	<i>walda</i>
<i>wrēke</i>	<i>wreka</i>

Східнофризька

<i>gerigt</i>

Давньоверхньонімецька

<i>al(e)walto</i>	<i>antōn</i>
<i>ēwa</i>	<i>far-wīzan</i>
<i>fēhida</i>	<i>geltan</i>
<i>gelten</i>	<i>gerihthe</i>
<i>gisezzida</i>	<i>giriht</i>
<i>girihti</i>	<i>gi-walt</i>
<i>kraft</i>	<i>munt</i>
<i>pfant</i>	<i>rāhha</i>
<i>rehhan</i>	<i>rīh(h)i</i>
<i>rīh(h)isōn</i>	<i>stouwen</i>
<i>thiota</i>	<i>truhtīn</i>
<i>tuom</i>	<i>tuomen*</i>
<i>tuomgott*</i>	<i>tuomheit</i>
<i>tuomida*</i>	<i>tuomkwiti*</i>
<i>tuomlīh*</i>	<i>tuomo</i>
<i>tuompfaffo*</i>	<i>tuomsedal*</i>
<i>tuomstuol*</i>	<i>tuomtag*</i>
<i>tuomunga*</i>	<i>tuomus</i>
<i>waltan</i>	<i>wetti</i>
<i>wini</i>	<i>wizzan</i>
<i>wizzōd</i>	<i>wrehhan</i>
<i>zeihhan</i>	<i>z-ougan</i>

Середньоверхньонімецька

<i>gerihthe</i>	<i>wizzōt</i>
-----------------	---------------

Середньонижньонімецька

<i>een oordeel oordeelen</i>	
------------------------------	--

Німецька

<i>ahnden (заст.)</i>	<i>als [zum] Pfand geben [setzen]</i>
-----------------------	---------------------------------------

<i>an j-m Rache üben</i>	<i>auf Rache sinnen</i>
<i>blutige Vergeltung</i>	<i>Blutrache</i>
<i>das Jüngste Gericht</i>	<i>die Rache ist mein, ich will vergelten</i>
<i>Gericht</i>	<i>ein geistliches Gericht</i>
<i>ein Gesetz auslegen</i>	<i>ein Urteil erteilen</i>
<i>Fehde</i>	<i>feststellen</i>
<i>finden</i>	<i>geréchtshof</i>
<i>Gericht halten</i>	<i>gerichtlich</i>
<i>gerichtliche Macht</i>	<i>Gerichtsbarkeit</i>
<i>Gerichtswesen</i>	<i>geriecht (діал. рейн.)</i>
<i>Gesetz</i>	<i>(Gericht) halten</i>
<i>hemmen</i>	<i>Kraft</i>
<i>Macht</i>	<i>nehmen</i>
<i>Pfand</i>	<i>Rache</i>
<i>rächen</i>	<i>rechnen</i>
<i>Reich</i>	<i>richterlich</i>
<i>richten</i>	<i>Richter</i>
<i>richterlich</i>	<i>Satzung</i>
	<i>Setzen</i>
<i>über Gericht halten, über zu Gericht sitzen</i>	<i>um Rache schreien</i>
<i>Unterpfand</i>	<i>vergelten</i>
<i>Vergeltung</i>	<i>Vormund</i>
<i>Wahrheit</i>	<i>walten</i>
<i>Wergeld</i>	<i>wissen</i>

Шведська

<i>dom</i>	<i>lanz domeri</i>
<i>domstol</i>	<i>hand</i>
<i>hamna (діал.)</i>	<i>hämna</i>
<i>kraft</i>	<i>retta</i>

Датська

<i>ad rettens vej</i>	<i>blodhævn</i>
<i>dom</i>	<i>domhus</i>
<i>domfælde</i>	<i>dommer</i>
<i>dommedag</i>	<i>dommermagt</i>
<i>dommerkendelse</i>	<i>domsforhandling</i>
<i>dommerembede</i>	<i>domstol</i>
<i>domskraft</i>	<i>magt</i>
<i>hævn</i>	<i>retlig</i>
<i>indstævne for retten</i>	<i>retmæssig</i>
<i>ret (pl. retter)</i>	<i>retsmøde</i>
<i>retløs</i>	<i>retsvæsen</i>
<i>rettens pleje</i>	<i>tage</i>
<i>retssag</i>	<i>være retlig forpligtet</i>
<i>thi kendes for ret</i>	

Норвезька

<i>blodig hevn</i>	<i>dom</i>
<i>domhus</i>	<i>dømmedag</i>
<i>dømmer</i>	<i>dómsmyndighet</i>
<i>dómsring</i>	<i>dómssong</i>
<i>dómstol</i>	<i>etter norsk rett</i>

<i>fylt, fyll</i>	<i>gjøre rett og skjell</i>
<i>hevn</i>	<i>hevnakt</i>
<i>hevnbegjær</i>	<i>hevne</i>
<i>hevnen fornærmelse</i>	<i>hevner</i>
<i>hevnfylt</i>	<i>hevngjerrig</i>
<i>holde dom</i>	<i>lov</i>
<i>lovlig</i>	<i>makt</i>
<i>øve hevn</i>	<i>rett</i>
<i>røttelig</i>	<i>rettfærdighet</i>
<i>røttergang</i>	<i>rettsbehandling</i>
<i>røttmessig</i>	<i>rettsbok</i>
<i>rettskjennelse</i>	<i>rettskraft</i>
<i>rettsmøte</i>	<i>sitte i retten</i>
<i>stå til rette</i>	<i>ta</i>
<i>vite</i>	

Голландська (нідерландська)

<i>blóedwraak</i>	<i>een geréchtelijk ónderzoek</i>
<i>gerécht</i>	<i>gerechte (с.-нідерл.)</i>
<i>gherecht (с.-нідерл.)</i>	<i>gerecht (н.-нідерл.)</i>
<i>geréchtelijk</i>	<i>geréchtigt</i>
<i>geréchtigheid</i>	<i>geréchtsdag</i>
<i>geréchtshof</i>	<i>geréchtszaak</i>
<i>geréchtváardigt</i>	<i>gericht (н.-нідерл.)</i>
<i>hand</i>	<i>iem. aan het gerécht óverleveren</i>
<i>uit de hand lopen</i>	<i>vermógen</i>
<i>voor het gerécht dágen</i>	<i>wet</i>

Східноскандинавська

<i>*lagu</i>

Давньоісландська

<i>anda</i>	<i>andask</i>
<i>bann</i>	<i>dómar</i>
<i>dómari</i>	<i>dómi</i>
<i>dómr</i>	<i>dróttinn</i>
<i>drott</i>	<i>einvaldi</i>
<i>freyr</i>	<i>gialld (д.-сканд.)</i>
<i>gjald (д.-сканд.)</i>	<i>gjalda</i>
<i>gildi</i>	<i>hefna (д.-сканд.)</i>
<i>hafna</i>	<i>henda</i>
<i>hemja (hamda) (д.-сканд.)</i>	<i>krefja</i>
<i>kraptr</i>	<i>lag</i>
<i>leita hefnda</i>	<i>lög</i>
<i>leggja</i>	<i>lögberg</i>
<i>lög</i>	<i>rāk</i>
<i>logsögumanni</i>	<i>sæt</i>
<i>reka</i>	<i>sahti-</i>
<i>sätt-</i>	<i>vita</i>
<i>vald, valda</i>	

Ісландська

<i>dómi</i>	<i>hefnask</i>
<i>hefni-leið</i>	<i>sæt</i>

Фарерська

dómur

Ідиш

nekome

nemem

Давньофранкська

*wadi

СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ

Праслов'янська мова

*činiti sǫdъ/*sǫdъ činiti	*činy : *čěna
*dati sǫdъ	*dati pravo
*dъržava	*dъržati
*ęti sǫdъ	*děti pravъdǫ
*kajati (sę)	*gubiti pravo
*kъrta	*kajazny
*krъnyina – від прикм. *krъnyъ < *kry/*krъve, *krъny	*kъrmiti
*leg-, *log-/*lož-	*krivo sǫditi
*mъstъ утворене з суф. *-тъ від дієслівної основи *meit-/*mit-*mъsta	k sudu priwoditi
*otъdati na sǫdъ	*mogt'ъ
*prav-: *pravъ	*mъstiti
*praviti	*perdati sǫdu
*praviti sǫdъ	*pravъda
*pravjъnyje	*praviti rędъ
*posegati, *posegnoti	*pravitelъ
*rōka	*pravo
*šatriti	*rǫd-, *rędъ
*stav-	*rękt'i
*staviti pravъdǫ	*seg(a)ti, *segnoti
*sǫdъba	*staviti
*sǫdъji	*sǫdъ
*tvoriti sǫdъ	*sǫditi
*vidęti	*sǫdъja
*volstъ	*vędati
*vъršiti sǫdъ	*voldęti
*za-kony ; *zā-kany	*vorgъ
*za-klasti (*klad-)	*za-čęti
*za-logъ	*za-kladъ
*za-staviti	*za-legt'i
*za-stava	

Старослов'янська

ВИНА	ВЛАДЖ
ВЛАДѢТИ	ВЛАСТИ
ВЛАСТЬ	ВѢДАТИ СЪДЪ
ВѢДАТНСІА	ДРЪЖАВА
ДОУШЕВНЫИ	ДОУШЕВНИКЪ
ЖЛАСТИ	ЖЛАДЖ
ЖЛѢСТИ	ЖЛѢДЖ

залогъ	заложити
кривъ	крѣмити
мошь	мьсть
мьстити	правъ
право	присагати
присашти	сждъ
сждити	соудъ
соудиа	судитель
соудителенъ	соудительный
соудити	соудитса
соудитиса	соудице
тлѣкъ	цѣна
чинъ	

Давньоруська

вѣно	дати
доска	държава, дръжава, держава
дѣла дѣлатъ	закладная грамота
закладъ	законъ
законъ ѓложити	законъ положити
залогъ	заложеніе
заложити (ся)	кабала
искати	
каяти	крѣвныи, кровный
крѣвь, кровь	лакнѣтъ
лакати, лачѣ, лакнѣти	мьсть
местъ	мстителъ
мьстити	Мѣрило правдѣное
мьстителъ	Ѡложити
орѣдик	память
поконъ	положити
погѣбити правдѣ	порядъ
посагати	посагнѣти
почати	правда
Правда Роусьская	правити
правителъ	правленіе
правосѣдик	радити
радъ	рядъ
радьць	слово
ставило	сѣднѣа, сѣднѣа
сѣдити, сждити	сѣдъ
Соудъ	сѣдъ, сждъ
сѣдѣва, сждѣва	ѣложеныя
ѣложити	ѣставъ
чинъ	

Староукраїнська

<i>вину ставляти</i>	<i>возложити, положити на кого-либо вину</i>
<i>виноу дати</i>	<i>вести на соудъ, на соудъ (прі)вести</i>
закладъ	закладъ браніе
залогъ	заложити

ЗАЛОЖИТИСЯ	зару́ка
ЗАСТАВА	заставити
КРИВО ОУЧИННИТИ	судъ имати, соудъ мати
<i>k sudu priwoditi</i>	поставити на судъ
сѣсти на соудъ	судъ (соуды) судити (судить), судити судъ (соуды)

Українська

<i>битися об заклад</i>	<i>відволóдати</i>
<i>відомщати</i>	<i>віра</i>
<i>влада</i>	<i>Володимир</i>
<i>володар</i>	<i>володарний</i>
<i>володарство</i>	<i>володарювати</i>
<i>волóдати</i>	<i>володілець</i>
<i>володіння</i>	<i>володіти</i>
<i>жадати помсти</i>	<i>закон</i>
<i>запорука</i>	<i>запоручіти</i>
<i>зруч</i>	<i>заруча́тися</i>
<i>заручений</i>	<i>заручини</i>
<i>заручник</i>	<i>застава</i>
<i>заставонька</i>	
<i>кѣрма (діал.)</i>	<i>кѣрма (заст.)</i>
<i>кермо́</i>	<i>кермува́ти</i>
<i>кровний</i>	<i>месник</i>
<i>мста (поет., діал.)</i>	<i>мстивий</i>
<i>мстити</i>	<i>обручка</i>
<i>повинність</i>	<i>подавати до суду</i>
<i>помста</i>	<i>помстивий</i>
<i>помицатися</i>	<i>порука</i>
<i>пору́ки</i>	<i>поручитель</i>
<i>постанова</i>	<i>постановити</i>
<i>правда</i>	<i>пра́вий</i>
<i>пра́вило,</i>	<i>правити</i>
<i>правитель</i>	<i>правління</i>
<i>пра́вний</i>	<i>право</i>
<i>правотá</i>	<i>рахувати</i>
<i>розрахуватися</i>	<i>рука</i>
<i>ручатися (я ручаюся)</i>	<i>ручі́льник</i>
<i>слово</i>	<i>суд</i>
<i>судити</i>	<i>судочинство</i>
<i>сяга́ти</i>	<i>сягну́ти</i>
<i>уста́в</i>	<i>уста́вний</i>
<i>чинити суд</i>	

Російсько-церковнослов'янська

крѣвьный, кровный	мѣщати
чинѣ	

Староросійська

<i>въ вину ставити, поставити</i>	
<i>говорить суд</i>	<i>дати</i>
<i>искать суда</i>	<i>правда</i>
<i>правду правити</i>	<i>правити</i>

<i>правежь правити</i>	<i>рядити(ся)</i>
<i>рядить</i>	<i>рядница</i>
<i>рядь</i>	<i>судейка</i>
<i>судити право</i>	<i>судь</i>
<i>судница</i>	<i>судоговорение</i>

Російська

<i>биться об заклад</i>	<i>вертеть</i>
<i>вертоватый</i>	<i>вершитъ суд</i>
<i>вина</i>	<i>владыка</i>
<i>власть</i>	<i>воля</i>
<i>враг</i>	<i>держжава</i>
<i>держать</i>	<i>добросовестный (діал.)</i>
<i>духовник</i>	<i>духовный</i>
<i>жаждать мицения</i>	<i>желеду (заст.)</i>
<i>желести (заст.)</i>	<i>заклад</i>
<i>закон</i>	<i>залог</i>
<i>залоговый</i>	<i>заложить</i>
<i>заложник</i>	<i>искать суда</i>
<i>исконный</i>	<i>истину</i>
<i>кон (діал.)</i>	<i>кормило</i>
	<i>кровный</i>
<i>мечь (кровная мечь)</i>	<i>местить (діал.)</i>
<i>мстить</i>	<i>надлежит</i>
<i>наказать</i>	<i>неположено</i>
<i>показать</i>	<i>положено</i>
<i>поручка (круговая)</i>	<i>постановить</i>
<i>постановление</i>	<i>посягать</i>
<i>прав</i>	<i>правый</i>
<i>править</i>	<i>правитель</i>
<i>правление</i>	<i>право</i>
<i>преисполниться (мести)</i>	<i>производить суд (заст.)</i>
<i>рассчитаться</i>	<i>рука</i>
<i>ручаться (я ручаюсь)</i>	<i>слово (моё слово – закон)</i>
<i>ставить</i>	<i>(очная) ставка</i>
<i>суд</i>	<i>судить</i>
<i>судити суд</i>	<i>ставленая грамота</i>
<i>считать</i>	<i>требовать суда</i>
<i>уложение</i>	<i>устанавливать</i>
<i>чинить суд (заст.)</i>	

Білоруська

<i>валодаць</i>	<i>заклад</i>
<i>залажыць</i>	<i>залог</i>
<i>пымсціць</i>	<i>право</i>
<i>улада</i>	

Давньосербська

<i>соудьца</i>	<i>соудьць</i>
----------------	----------------

Сербська

<i>држава</i>	<i>заклад (заст.)</i>
<i>залог</i>	<i>застава</i>
<i>зѡвнѣм прѡвду</i>	<i>зѡвнути, зѡвнѣм</i>

<i>ispuniti</i>	<i>ispunjen osvjetom</i>
<i>kajati</i> (заст.)	
<i>krv</i>	<i>krvena</i>
<i>krvniina</i>	<i>krmiti</i>
<i>mastiti</i>	<i>mastiti se</i>
<i>osveta</i>	<i>pravda</i>
<i>pravo</i>	<i>sud</i>
<i>sudaц</i>	<i>sudilijite</i>
<i>suditи</i>	<i>sudija</i>
<i>у праву сте</i>	<i>ustav</i>
<i>utvrditi istinu/utvrditi istinu</i>	<i>чинити суд</i>

Хорватська

<i>drzava</i>	<i>gibiti pravo</i>
<i>zaklad</i> (заст.)	<i>zalog</i>
<i>zastava</i>	<i>kajati</i> (заст.)
<i>krv</i>	<i>krvena (krvena)</i>
<i>krmiti</i>	<i>krvniina</i>
<i>mastiti se</i>	<i>mastiti</i>
<i>osatrati</i>	<i>osvima</i>
<i>šatrija</i>	<i>pravo</i>
<i>sud</i>	<i>šatriti</i>
<i>sudilijite</i>	<i>sudaц</i>
<i>suditи</i>	<i>sudija</i>
<i>utvrditi istinu/utvrditi istinu</i>	<i>ustav</i>

Давньопольська

<i>zastawa</i>	
----------------	--

Польська

<i>mścić</i>	<i>szatrać</i>
<i>prawy</i>	<i>zakon</i>
<i>szatrzyć</i> (діал.)	<i>włodać</i>
<i>władza</i>	

Верхньолужицька

<i>prawy</i>	<i>włodyka</i>
--------------	----------------

Нижньолужицька

<i>mścis se</i> (заст.)	<i>pšawy</i>
-------------------------	--------------

Полабська

<i>próvy</i>	
--------------	--

Словацька

<i>moc</i>	<i>pomsta</i>
<i>vláda</i>	

Словенська

<i>krvniina</i>	<i>šatrija</i>
<i>osatrati</i>	<i>sodišče</i>
<i>sodba</i>	<i>zalog</i>
<i>sodnija</i>	<i>usoda</i>
<i>zastáva</i>	

Давньочеська

<i>kravné</i>	
---------------	--

Чеська

<i>čin</i>	<i>dáti</i>
------------	-------------

<i>káti</i>	<i>krevní</i>
<i>moc</i>	<i>msta (krevní msta)</i>
<i>mstiti</i>	<i>právo</i>
<i>sahati</i>	<i>sahnouti</i>
<i>šetřiti</i>	<i>vlásti</i>
<i>vláda</i>	<i>zákon</i>
<i>vražda</i>	<i>zástava</i>

Болгарська

<i>власт</i>	<i>владѣя</i>
<i>закон (заст., діал.)</i>	<i>държѣва</i>
<i>изкѡнен</i>	<i>залѡг, залѡгов</i>
<i>кърма</i>	<i>крѣвнѣна</i>
<i>прав</i>	<i>моц</i>
<i>правѡ</i>	

Македонська

<i>држава</i>	<i>крвнина</i>
---------------	----------------

АРІЙСЬКІ МОВИ**Праарійська**

<i>*nikšana</i>	
-----------------	--

Давньоіндійська мова

<i>ápa-citi-</i>	<i>cáyatē</i>
<i>cetár-</i>	<i>citi-</i>
<i>dháman-</i>	<i>dhárma</i>
<i>dhárma-</i>	<i>dharmá(-án-)</i>
<i>dhárman-</i>	<i>diṣṭá-</i>
<i>diṣṭi-h</i>	
<i>éva-</i>	<i>kṣā-</i>
<i>kṣatrá-</i>	<i>kūbara-</i>
<i>nīkṣaṇa-</i>	<i>nikṣati</i>
<i>ójah-</i>	<i>pari-tark-</i>
<i>pūrvyás</i>	<i>rāja</i>
<i>rājan-</i>	<i>rājñi</i>
<i>rājati</i>	<i>rjñ-</i>
	<i>rñjánti</i>
<i>ṛtá-</i>	<i>ṛtu-</i>
<i>samdhiṣ, samdhā</i>	<i>śásā</i>
<i>śāstár-</i>	<i>śastíḥ</i>
<i>śastrá-</i>	<i>smar-</i>
<i>smará-</i>	<i>smṛ-</i>
<i>smṛta-</i>	<i>smṛti- (smṛti-)</i>
<i>śrad-</i>	<i>śraddhā-</i>
<i>śūra-</i>	<i>tark-, tarkayati</i>
<i>tarkaṇa-</i>	<i>ugrá-</i>
<i>vasnám-</i>	<i>vara-</i>

Палі

<i>dhamma</i>	<i>saddhā</i>
---------------	---------------

Іранські мови**Праіранська**

<i>*ahũ-</i>	
--------------	--

* ¹ aug- (: auj-)/ug-/uag-	*arta- : *ṛta-
*auga(h), *aujah-	*dā-
*dātā- (*dāta-, *dāti-)	*dāta-bara-
*dāta-kara-	*dāta-karāka- < *dāta-kara-
*dhā-	*√dhā- ṛta-m
*graba- від grab-	*kai- : ki-/ *čai- : čī-
*kaina-	*kaina-ka-
*nikšana- (*nixšana-)	*kṛn- < *kṛ-, *kar-
*ratu- : ratau-	*ratupāta-
*sač-	*tau-
*ṛk-, *tark-	*ṛkāna-, *tarkāna-
*vah-	*uāra-
*xšā(y)-	xša θra (xšatra-)
*x ^v a-	*x ^v a-baua-, *bau-
*x ^v a-taua-, *x ^v a-tauja-, *x ^v a-tāuan-, *x ^v a-tāuant-	*pada-

Авестійська

ādišti-š	ahu-
a-hū-, a-ṛhū-, a-ṛuhī- (Г., пізн.)	ahu-ratu-
aogah-, aogar- (Г., П.)	aojah- (Г., П.)
	arəta- (Г., П.)
aša- (Г., П.)	ašavant- (авест. П.)
arəta- (П.)	dāta-
dātā .. °zəng	fra-sāstar
fra ¹ tama-, fra ¹ təma	fratəma ¹ tāt-: fratəmatātō, fratəmaḍātō
kaēnan- (П.)	kāy-
karšō-rāzah	ka θa- (Г.)
kaēnā- (Г.)	paourvya-
ratav-, ra θw-	² ratav- (Г., П.)
ratu- (Г., П.)	rāzan-
rāšn-	rāzar-
razišta- (найвищий ступінь до arəzav-)	√sač- (у сполученні з aiwi)
sah-	sak-, sača-, saxta-
sāstar	sūra-
sūra-	vāra-
xša θra (xšatra-)	*x ^v a-ḍāta- (П.)
zrazdāiti-	

Осетинська

amond	amonyn, amonun
^{ae} xsar/æxsaræ	æ kenæmæ læg ramardta (дігор. діал.)
bar/baræ	barǵyn
barqom/barǵon	bar daryn
dæw kenæ mæbæl es (дігор. діал.)	gæncæn
kænæg	kænæn
kæny, kænun	kæræzɨjæ dardtoj fæjnæ avd tугy
kīna, kena	kīnæ, kenæ (дігор. діал.)
kenæ-xsart (дігор. діал.)	kīnæ xatun (дігор. діал.)
mysajnag	læg
nisajnag	mysan
nyxsty	nisan

<i>nyxsty nywwazyn</i>	<i>nyxsyn</i>
<i>nysan</i>	<i>axsyn</i>
<i>nyxyfyst</i>	<i>nysajnag</i>
<i>tærxon</i>	<i>qom</i>
<i>tærxondon, tærxondonæ</i>	<i>tærxon kænyn</i>
<i>tærxony læg</i>	<i>tærxongænæg</i>
<i>ærbaddysty æmæ tærxon kænyn rajdydtoj</i>	<i>nyllæw nyn tærxony</i>
<i>fædg, fædk fædgæ < fæd</i>	<i>dæxī ʒyxæj dyn ystærxon kænʒyncæn</i>

Скіфська

<i>*kaina-</i>	<i>*tarxān</i>
----------------	----------------

Ішкашимська

<i>nišonī</i>

Мунджанська

<i>nəšón</i>	<i>nəšoni</i>
--------------	---------------

Хорезмська

<i>d'tbr</i>	<i>δ'dyk</i>
<i>ʒ-kynk</i>	<i>kynk</i>
<i>mSkn 'h y' kynk 'h</i>	<i>ʒ</i>

Хотано-сакська

<i>kšāra-</i> (сакська)	<i>dāta-</i>
<i>xšāvan</i> (титул у Хотані)	<i>oŋa-</i>
<i>raz-</i>	<i>rre</i>
<i>rrund-</i>	<i>rrudi</i>
<i>rrīŋa</i>	<i>rrīna</i>

Давньоперська

<i>arta-</i>	<i>dāta-</i>
<i>*dātabara-</i>	<i>*graba-</i>
<i>paruviya</i>	<i>*ratu-</i>
<i>pā</i>	<i>pāvan</i>
<i>*ratuka-</i>	<i>*ratupāta-</i>
<i>*rtabādu-</i>	<i>xšassa</i>
<i>xšassahāvan</i>	<i>xšāya ʒiya-</i>
<i>xšāy</i>	<i>xšaʒ'arāvan</i>

Середньоперська

	<i>dād</i> (пізн.)
<i>dār</i>	<i>dast</i>
<i>dāštan</i>	<i>dast-gīr</i>
<i>dāt</i> (ран.)	<i>dātavar</i> (ран.)
<i>dātavarēh</i> (ран.)	<i>dādvarīh</i> (пізн.)
<i>dātistān</i> (ран.)	<i>dādīstān</i> (пізн.)
<i>dādvar</i> (пізн.)	<i>gīr</i>
<i>grab</i>	<i>griftan</i>
<i>ham-dātīstān</i> (ран.)	<i>ham-dādīstān</i> (пізн.)
<i>kēn</i> ({ <i>kyn</i> '})	<i>kēnītan</i>
<i>kēnvar mart</i>	{ <i>kyn</i> } (ман.)
<i>ōz</i> {'wč}	<i>šāh</i>
<i>sardār</i>	<i>sar</i>
<i>sra</i> ^δ - (пехл.)	<i>šatr</i> (пехл.)
<i>var</i>	<i>vahā</i>

<i>wahāk</i> (пехл.)	<i>varz-</i>
<i>xʷatāy</i> (ран.)	<i>xudā</i>

Перська

	<i>asā</i>
<i>bahā</i>	<i>bār</i>
<i>dād</i> (кл.)	<i>dād</i> (суч. перс.)
<i>dād</i> (дарі)	<i>dāvarī</i> (кл.)
<i>dāvāri</i> (суч.)	<i>gerou</i>
<i>girav</i> (кл.)	<i>giraw</i> (дарі)
<i>kīn</i> (кл.)	<i>kin</i>
<i>kīna giriftan</i> (кл.)	<i>kīna kašīdan</i> (кл.)
<i>pīšānī</i>	<i>nišān</i>
<i>šahr</i>	<i>sačēt</i>
<i>sazā</i>	<i>sarnivišt</i>
<i>xudā</i>	<i>sāxten</i>
<i>šāh</i>	

Таджикська

<i>dod</i>	<i>dovar</i> (кн., заст.)
<i>garav</i>	<i>kin</i>
<i>rost</i>	

Гіляндська

<i>giro</i>	
-------------	--

Мідійська

<i>*rtabāzu-</i>	<i>*rtami ʒra</i>
------------------	-------------------

Курдська

<i>amānat, āmānat, ānamatī</i>	<i>bahā</i>
<i>dād</i>	<i>dasalāt</i>
<i>dast-hal-hāt</i>	<i>das(t)</i>
<i>girēv, giraw, gāraw</i>	<i>hal-hātin</i>
<i>sazā</i>	<i>tōl</i>
<i>fōla</i>	

Курманджі

<i>kʷīn</i>	
-------------	--

Вонішуні

<i>gerei</i>	
--------------	--

Кохруді

<i>gerow</i>	
--------------	--

Кешеі

<i>gira</i>	
-------------	--

Седеі

<i>girō</i>	
-------------	--

Парфянська

<i>dādbār</i>	{ <i>hwtwy</i> }
<i>kēn</i> { <i>kyn</i> }	{ <i>xwdʷy</i> } [<i>xʷadāy</i>] (пізн. ман.)

Согдійська

<i>dʷt</i> 'закон' (хр.)	<i>βw-, βaw</i>
<i>δʷt</i> (ман.)	<i>δʷtʰkh</i>
<i>δʷtʷk</i>	<i>δʷt-krʷk</i>
<i>δʷtβr</i> (будд.)	<i>dstbr</i>
<i>ʷtʷw</i> (будд.)	<i>γwtʷw</i> (муг., будд.)

<i>pḍk</i> (ман.)	<i>ḍstβ'r</i> (будд.)
*š ^u mār- (<i>šm'r-</i>)	<i>xw</i> [(ə)xtu] (ман.)
<i>xwatāw</i> (<i>xwt'w</i> [<i>xwa-tāw-(ya)</i>])	<i>xwβw</i> , <i>γwβw</i> [<i>xūfu</i> , <i>xuβu</i>] (будд.)
<i>xwt'w</i> , <i>xt'w</i> (ман.)	<i>xwd'w</i> , <i>xwdw</i> [<i>xutāw</i> , <i>xudāw</i>] (хр.)
*padg-, *paḍk- (<i>pdg'</i> , <i>pḍk'</i> , <i>pḍkh</i> , <i>p'ḍ'k</i>)	<i>np'k(h)</i> : <i>nipāk</i> (?)

Пашто

<i>doy</i>

Бактрійська

<i>l'dβr</i> (ман.)	<i>χοαδηο</i> [<i>x'adēw</i>]
---------------------	---------------------------------

Белуджська

<i>kīnag</i>	<i>k'ēnau</i>
--------------	---------------

ІТАЛІЙСЬКІ МОВИ**Архаїчна латинська**

* <i>moitos</i>

Латинська

<i>aliquid vadem praedemque habere alicujus rei</i> <i>QC</i>	<i>ars, artis</i>
<i>artus</i>	<i>auctōritās</i>
<i>augeō, -ēre</i>	<i>augēscō</i>
<i>augustus</i>	<i>bājulāre</i>
<i>bājulus</i>	<i>cēnseō</i>
<i>dicis causa</i>	<i>dicēre</i> (<i>causam dicēre, sententiam dicēre, multam dicēre</i>)
<i>fari</i>	* <i>dix</i>
<i>fās est</i>	<i>fās</i>
* <i>for</i>	<i>fatus sum</i>
<i>indicāre</i>	<i>index</i>
<i>iudicium iudicare</i>	<i>iu-dex</i>
<i>jus ac fās</i>	<i>iūs, iūstus</i> (<i>ius dicēre</i>)
<i>lēx alligat</i>	<i>lēx, lēgis</i>
<i>iūs divīnum</i>	<i>lēgitimus</i>
<i>iustae nuptiae</i>	<i>iūs iurare</i>
<i>lituo regiones terminare</i>	<i>manus</i>
<i>meditārī</i>	<i>mūtāre</i>
<i>nefās est</i>	<i>pācāre</i>
<i>pannum</i> (acc. від <i>pannus</i>)	<i>pendere</i>
<i>pro-bus</i>	<i>poena</i>
<i>poenālis</i>	<i>poenārius</i>
<i>poenas capere de aliquo</i>	<i>poenas habere ab aliquo</i>
<i>pondus</i>	<i>praecīsa ultione</i>
<i>pro-bus</i>	<i>rectus</i> (<i>rectus</i>)
<i>rēgulāris</i>	<i>rēx</i>
<i>rēx sacrōrum</i>	<i>rēgālis</i>
<i>rēgīna</i>	<i>regio</i>
<i>rēgno</i>	<i>regere fines</i>
<i>rego</i>	<i>rēgula</i>
<i>rēgulus</i>	<i>rītus</i>
<i>sacer</i>	<i>sacerdōs</i>
<i>sancio</i>	<i>stabīre</i>

<i>statuo (statuere)</i>	<i>ulcīscor, ultus sum, ulcīscī</i>
<i>ultio</i>	<i>ultionis cupiditas</i>
<i>ultionem petere ab aliquā re</i>	<i>ultor</i>
<i>ultōrius</i>	<i>urgeō</i>
<i>urgēre</i>	<i>valeō</i>
<i>valēre</i>	<i>vas, vadis</i>
	<i>vidēre</i>
<i>vindex</i>	<i>vindicātio</i>
<i>vindices rerum capitalium</i>	<i>vindico</i>
<i>vindicāre (vindicāre se ab aliquo)</i>	<i>vindicta (cupidine vindictae inardescere, tacitas vindictae praestruo iras)</i>

Оскська

Φαλε	<i>meddiss</i>
------	----------------

Умбрська

<i>arsie</i>	<i>meřs, mers</i>
<i>mersto</i>	

Давньогрецька

αὐτοκράτωρ	κράτος
------------	--------

Грецька

ἄμοιος	ἀμοιβή
ἀνά-θημα	ἀπότισις
ἀραρίσκω	ἐρῶ
θέμις	θέμιστες
Θεμιστιος	θέμιστος
θεσμός	θεός
δίκη	εὐμαρής
φημη	κυβερνάω
κυβέρνησις	κύριος
κυρόω	κῦρος
μάρη	μοῖτος
ποινή	ρήτρα (διαλ. ρήτρη, Φράτρα, Φρήτα)
τίθημι	τίσις
τίνω	

БАЛТІЙСЬКІ МОВИ**Латиська**

<i>mīt</i>	<i>miju</i>
<i>mit(u)s</i>	<i>mīte</i>
<i>vadiūoti</i>	<i>vaduōt</i>
<i>vāldīt</i>	

Литовська

<i>álkti</i>	<i>apvaldýti</i>
<i>augestis</i>	<i>áukštas</i>
<i>geidžiù</i>	<i>káina</i>
<i>kumbras</i>	<i>kumbryti</i>
<i>parankà</i>	<i>rankà</i>
<i>renkù</i>	<i>riñkti</i>
<i>téisė</i>	<i>teisýbė</i>
<i>vādas</i>	<i>valė</i>
<i>vainóti</i>	<i>valdōnas</i>

<i>valià</i>	<i>valdýti</i>
<i>valdýba</i>	<i>vaṙgti</i>
<i>valdžìa</i>	<i>veřžti</i>
<i>velděti</i>	

Давньопрусська

<i>aucktai-rikijskan</i>	<i>auck-timmiskan</i>
<i>aucktimiskan</i>	<i>auginnons</i>
<i>wāldnikans</i>	<i>wargan</i>

Прусська

<i>teisi</i>	<i>teisīngi</i>
<i>teisùs</i>	

Албанська

<i>buka e gjakut</i>	<i>gjak</i>
<i>gjaku s'bâhet giobë</i>	<i>i zot i gjakut</i>
<i>me bie në gjak</i>	<i>me marrë gjak</i>
<i>në valë të gjakut</i>	<i>pushka shkon për gisht</i>

Вірменська

	<i>arnel</i>
<i>ban</i>	<i>bay</i>
<i>buṙn</i>	<i>dikʻ</i>
<i>mit</i>	

Романські мови**Давньофранцузька**

<i>bail</i>	<i>establiiss-</i>
<i>fede</i>	<i>guage, gage</i>
<i>paier, paer</i>	<i>pan</i>
<i>pand</i>	

Французька

<i>payer</i>	
--------------	--

АЛТАЙСЬКІ МОВИ**Тюркські мови**

<i>қарғу (қарағ°, қаруғ°)</i>	<i>qari-</i>
<i>qari-gu</i>	<i>tola</i>
<i>tolan</i>	<i>tolaš</i>
<i>tolo</i>	<i>töl</i>
<i>tölamak</i>	

Турецька

<i>kin</i>	<i>kinini almak</i>
------------	---------------------

Татарська

<i>қарғу</i>	
--------------	--

Кумикська

<i>қарғу</i>	
--------------	--

Башкірська

<i>қарғу</i>	
--------------	--

Казахська

<i>bek</i>	<i>bij</i>
------------	------------

Монгольська

<i>бэлгийн хариу</i>	
----------------------	--

Хакаська

<i>чарғы</i>	<i>чарғыла</i>
--------------	----------------

Шорська

<i>чаргы</i>	<i>чаргыла</i>
--------------	----------------

Ойротська

<i>јаргы</i>	<i>јаргылап</i>
--------------	-----------------

Семітські мови**Арабська**

<i>'amānat</i>

Арамейська

<i>dtbry</i>

Кельтські мови**Пракельтська**

<i>*adilo-</i>	<i>*adestu-</i>
<i>*ad(u)-</i>	<i>*Cuno-valos</i>
<i>*dedm-</i>	<i>*gēstlo-, *ghistlo</i>
<i>*ūiros</i>	<i>*wlati-</i>

Давньоірландська

<i>ad, ada</i>	<i>bann</i>
<i>Conali</i>	<i>fine</i>
<i>fin-gal</i>	<i>flaith</i>
<i>giall/gell</i>	<i>rī, Gen. rīg</i>
<i>rīgain</i>	

Середньоірландська

<i>cin</i>	<i>ríge</i>
------------	-------------

Ірландська

<i>ad</i>	<i>adas</i>
<i>deidme</i>	<i>faln-, foln-</i>
<i>flaith</i>	<i>gell</i>

Гальська

<i>addas</i>	<i>eddyl</i>
<i>Venicarus</i>	

Давньоваллійська

<i>Cunovali</i>	<i>dedef</i>
<i>deureyth</i>	<i>gwirion</i>
<i>ri</i>	

Середньоваллійська

<i>addas</i>	<i>amod</i>
<i>gwystyl, gwystl</i>	<i>guir, gwir</i>
<i>ri</i>	<i>wynepwerth (wynepwarth)</i>

Валлійська

<i>addas</i>	<i>detyf, detef</i>
<i>deddf</i>	<i>guir</i>
<i>gwirion</i>	<i>gwlad</i>

Середньокіпрська

<i>guletic</i>

Давньобретонська

<i>camadas</i>	<i>enep uuert</i>
<i>enep guerth</i>	

Давньокорнуельська

<i>guirion</i>

Середньобретонська

<i>enebarz</i>

Картвельські мови

<i>*saž-</i> ‘судити’	масдар <i>ržul-</i>
-----------------------	---------------------

Анатолійські мови

<i>ešhar šanḥ-</i>	DINGIR ^{MEŠ} <i>ešhar šanḥir</i>
--------------------	---

Хетська

<i>ara</i>	
------------	--

^D <i>Ara-</i>	<i>ešhanaš išḥaš</i>
--------------------------	----------------------

<i>ḥan-nessar ḥannai</i>	<i>maniḥḥ-</i>
--------------------------	----------------

<i>maniḥḥai-</i>	<i>maniyah-</i>
------------------	-----------------

Албанська

<i>them</i>	<i>thom</i>
-------------	-------------

Тохарські мови

Тохарська А

<i>wäl</i>	
------------	--

Тохарська В

<i>walo</i>	
-------------	--

ДОДАТОК Е

Семантичні універсалії у правовій термінології

Гене́за значень ‘влада’, ‘володар’, ‘правити’:

1. ‘Сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’.
2. ‘Збільшувати, примножувати силу’ → ‘здобувати владу, вплив’.
3. ‘Рука’ → ‘влада’; ‘хапати’, ‘збирати’ → ‘рука’ → ‘влада’.
4. ‘Спрямовувати’, ‘робити прямим’ → ‘володар, правитель’ і ‘прямий’, ‘праведний’, ‘справедливий’ → ‘володар, правитель’ (?).
5. ‘Сильний’ → ‘володар’.
6. ‘Кермо’ → ‘керувати човном, кораблем’ → ‘правити’.

Гене́за значень ‘закон’, ‘(релігійне) право’

7. ‘Слово’ → ‘закон’.
8. ‘Встановлювати’ → (‘(релігійний) звичай’) → ‘закон’; ‘закладати (в) основу’ → (‘(релігійний) звичай’) → ‘закон’
9. ‘Упорядкований’, ‘придатний’, ‘відповідний ритуалу’ → ‘священний порядок’, ‘закон’, ‘(релігійне) право’.
10. ‘Прямий’ → ‘справедливий’, ‘правий’ → ‘право’.
11. ‘Знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’

Гене́за значення ‘застава’

12. ‘віра’, ‘довіра’ → ‘застава’

Гене́за значення ‘(кровна) помста’

13. ‘Обмін’, ‘змінювати’ → ‘помста’, ‘мститися’.
14. ‘Рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’.

ДОДАТОК Є

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у фахових виданнях України:

1. Федорова А. А. Типология номинации сакральных терминов со значением ‘*animus*’, ‘*anima*’ в индоевропейских языках. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 26. С. 180–195.

2. Федорова А. О. Семантика номінації термінів ЛСГ «Влада» в індоєвропейських мовах. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 115. С. 338–343.

3. Федорова А. О. Семантика номінації термінів лексико-семантичної групи «Влада» в індоєвропейських мовах. II. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 28. С. 203–216.

4. Федорова А. О. Семантика номінації термінів ЛСГ «Застава» у германських, слов'янських та іранських мовах (на індоєвропейському фоні). *Функциональная лингвистика* : сб. науч. работ / Крымский республиканский институт последипломного педагогического образования. Симферополь, 2013. № 5. С. 409–413.

5. Федорова А. О. Становлення семантики термінів лексико-семантичної групи «(Релігійне) право» в індоєвропейських мовах. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 27. С. 189–204.

6. Федорова А. О. К семантической истории терминов лексико-семантической группы «Суд» в славянских языках. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах* : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2014. Вип. 29. С. 150–160.

7. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням ‘(Кровна) помста’ у германських та слов'янських мовах (історико-семасіологічний етюд). *Наукові*

записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): *Folia linguistica comparativa*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Випуск 133. С. 128–145.

8. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням ‘(Кровна) помста’ у германських, слов’янських та іранських мовах (історико-семасіологічний етюд). *Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць*. Чернівці : Видавничий дім «Родовід», 2014. Вип. 708–709 : Германська філологія. С. 154–159.

9. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням ‘(крровна) помста’ у германських, слов’янських та іранських мовах (історико-семасіологічний етюд). II. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 129. С. 225–230.

10. Федорова А. О. Архаїчні правові терміни на позначення провини у германських та слов’янських мовах. *Науковий збірник Київського університету імені Бориса Грінченка «Studia philologica»*. Київ : Видавництво, 2015. Вип. 5. С. 62–67.

11. Федорова А. О. Правовий мікротекст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : Видавець Лисенко В. Ф., 2015. Вип. 137. С. 149–154.

12. Федорова А. О. До історії семантики кількох германських та іранських архаїчних правових термінів на позначення провини. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки (Мовознавство)» : збірник наукових праць*. Дрогобич, 2016. Вип. №6. С. 197–199.

13. Федорова А. О. Історико-семасіологічний аспект розвитку поняття «Wergeld»/ «**Ві́ра**» у германських та давньоруській мовах. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки : Studia semasiologica*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 160. С. 101–112.

14. Федорова А. О. Моделювання семантичних процесів та еволюційна модель семантики. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського: Лінгвістичні науки*. Одеса, 2018. Вип. 27. С. 105–118.

15. Fedorova A. O. Germanic and Slavonic Etymological and Semasiological Parallels (Terminology of Court). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. Вип. 165. С. 276–279.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

16. Федорова А. А. К семантической истории терминов ЛСГ «Суд» в германских языках. I: П.-герм. *dōmaz. *Zbiór raportów naukowych. «Międzynarodowa konferencja naukowa wymiany osiągnięć naukowych»* (30.08.2014–31.08.2014). Warszawa : Wydawca : Sp. z. o. o. «Diamond trading tour», 2014. P. 48–57.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

17. Федорова А. О. Про мову давньогерманського права : релікти правових формул. На перетині мови і права : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 22 лютого 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 45–52.

ДОДАТОК Ж
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ І ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
ДОСЛІДЖЕННЯ

Апробацію результатів роботи здійснено на 9 наукових, науково-практичних конференціях, з них на 7 міжнародних, зокрема: VII Міжнародна науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 28–29.03.2013), VIII Міжнародна науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 27–28.03.2014.), IX Міжнародна науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 26–27.03.2015.), «V Международный Крымский лингвистический конгресс «Язык и мир» (Ялта, 30.09.–4.10.2013), Międzynarodowa konferencja naukowa wymiany osiągnięć naukowych (Познань, 30–31.08.2014 р.), III Міжнародна наукова конференція «Мова : класичне – модерне – постмодерне» (Київ, 16–17.11.2017), XII-та Міжнародна науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кропивницький, 22–23.03.2018); 2 *всеукраїнських* конференціях, зокрема: II Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми літературознавства та мовознавства» (Київ, 14.12.2017); II Всеукраїнська науково-практична конференція «На перетині мови і права» (Київ, 22.02.2018 р.).